

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Н.А. КОВАЛЬОВА, С.В. КОРНОВЕНКО,
Б.В. МАЛИНОВСЬКИЙ,
О.В. МИХАЙЛЮК, А.Г. МОРОЗОВ

**АГРАРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917 - 1921 рр.)**

ЧЕРКАСИ-2007

ISBN 978 – 966 – 353 – 054 – 3
УДК 94 (477) "1917/1921"
ББК 63.3 (4 Укр.) 61 – 21

Ковальова Н.А., Корнювенко С.В., Малиновський Б.В.,
Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду
національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси: Ант,
2007. – 280 с.

Монографію присвячено аналізу аграрного законодавства,
проведенню перетворень у сфері землеволодіння та
землекористування в українському селі різними політичними
силами періоду національно-демократичної революції. Книга
розрахована на фахівців-істориків, студентів, всіх, хто цікавиться
історією України. Монографію виконано згідно з держбюджетною
темою "Історичні форми ментальності, соціально-економічної та
громадсько-політичної самоорганізації українського селянства
(номер державної реєстрації 0102U006796)."

Рецензенти:

д.і.н., проф. Кривчик Г.Г. (Придніпровська державна академія
будівництва та архітектури);

д.і.н., проф. Чабан А.Ю. (Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького).

Літературна редакція:

к.пед.н., доц. Остапенко Н.М.

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 10 від
29.05.2007).

Рекомендовано до друку Вченою радою Наукового товариства
істориків-аграрників (протокол № 4 від 27.12.2006).

©Автори

ЗМІСТ

Вступ	6
Сучасний стан наукового вивчення проблеми (короткий огляд)	16

<i>Частина I. Соціально-економічні витоки аграрного питання. Спроби його вирішення Тимчасовим урядом. Аграрна складова програм провідних українських політичних партій.</i>	31
---	----

Розділ 1. Землекористування та землеволодіння в українському селі, спроби їхнього удосконалення напередодні революції (О.В. Михайлюк, А.Г. Морозов)	31
---	----

1.1 Форми землеволодіння	31
--------------------------------	----

1.2 Аграрне перенаселення, характер землекористування	48
---	----

1.3 Столипінська аграрна реформа	52
--	----

1.4 Загострення аграрної кризи і Перша світова війна	57
--	----

Розділ 2. Політика Тимчасового уряду у справі вирішення аграрного питання та її вплив на події в Україні (Н.А. Ковальова)	61
--	----

2.1 Законодавча діяльність Тимчасового уряду з аграрного питання, дискусії щодо шляхів його вирішення	61
--	----

2.2 Постанови селянських з'їздів із аграрного питання та форми боротьби селянства за землю в Україні у 1917 р.	66
--	----

Розділ 3. Аграрна складова програм провідних українських партій періоду революції (Н.А. Ковальова)	69
---	----

3.1 Аграрне питання у програмних документах партій націонал-демократичного табору	69
--	----

3.2 Основні положення з аграрного питання у програмах консервативних українських партій	72
--	----

<i>Частина II. Аграрна політика національних урядів та діяльність австро-німецької адміністрації</i>	75
--	----

Розділ 1. Розробка і впровадження концепції аграрної реформи в добу Центральної Ради (Н.А. Ковальова)	75
--	----

1.1 Формування керівних органів земельної адміністрації в Україні влітку 1917 р., перші земельні законопроекти, III Універсал	75
---	----

1.2 Обговорення аграрного питання Українським крайовим земельним комітетом та VIII сесією Центральної Ради, ухвалення земельного закону 18 січня 1918 р.	80
---	----

1.3	Аграрна політика Центральної Ради у березні-квітні 1918 р., ставлення до неї селянства.....	85
Розділ 2. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин (Н.А. Ковальова).....		
2.1	Основні напрямки аграрної реформи Української Держави (травень-червень 1918 р.).....	89
2.2	Розробка механізму купівлі-продажу землі, створення Державного земельного банку, врегулювання орендних відносин.....	94
2.3	Вироблення земельного законодавства урядовими аграрними комісіями.....	96
2.4	Перегляд положень про землеустрій, причини невдачі аграрної реформи.....	101
Розділ 3. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. (Б.В. Малиновський).....		
3.1	Період УНР: Центральні держави і визначення засад аграрної реформи в Україні.....	104
3.2	Період Гетьманату: Центральні держави і реалізація засад аграрної реформи в Україні.....	118
Розділ 4. Аграрна політика Директорії УНР (Н.А. Ковальова).....		
4.1	Аграрна програма Директорії УНР та її реалізація (кінець 1918 – 1919 рр.).....	132
4.2	Пошуки нових шляхів проведення аграрної реформи Директорією УНР (1920 – 1921 рр.).....	142
Розділ 5. Аграрне питання і його вирішення в ЗУНР (ЗОУНР) (Б.В. Малиновський).....		
5.1	Особливості аграрного питання на західноукраїнських землях.....	148
5.2	Становлення національної державності на західноукраїнських землях, розробка аграрного законодавства.....	150
5.3	Основні положення земельного закону ЗУНР (ЗОУНР).....	157
Частина III. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.).....		
Розділ 1. Аграрна політика уряду А. Денікіна в українському селі (С.В. Корнюченко).....		

1.1	Комуністичний штурм українського села напередодні наступу А. Денікіна (до причин невдачі).....	161
1.2	Наміри лідерів Білого руху щодо реорганізації поземельних відносин в українському селі.....	166
1.3	Вироблення основних положень денікінської земельної політики.....	168
1.4	Заходи Особливої наради при Головнокомандувачу Збройними силами Півдня Росії з урегулювання орендних відносин в українському селі (1919 р.).....	180
Розділ 2. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі (С.В. Корнюченко).....		
2.1	Соціально-економічне становище населення Півдня України, Криму в 1920 р. та програма П. Врангеля із реорганізації поземельних відносин на селі.....	190
2.2	Розроблення основних положень земельної політики Уряду Півдня Росії. Діяльність земельних комісій.....	195
2.3	Основні положення врангелівського земельного законодавства.....	199
2.4	Проведення реформи та її наслідки.....	202
Розділ 3. Білогвардійські аграрні законодавства в контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання (С.В. Корнюченко).....		
3.1	Денікінський та врангелівський проекти земельної реформи та вітчизняний досвід вирішення земельного питання.....	212
3.2	Європейський контекст білогвардійських проектів аграрних реформ.....	218
Частина IV. Радянська аграрна політика періоду революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) (О.В. Михайлюк, А.Г. Морозов).....		
Розділ 1. Програми положення більшовиків щодо аграрного питання.....		
Розділ 2. Аграрні перетворення радянської влади.....		
Розділ 3. Наслідки "аграрної революції".....		
Висновки.....		
Список використаних джерел та літератури.....		

ВСТУП

Економічне питання таке важке, таке основне, що й при справі політичної самостійної кожного народу не те, що проминути його не можна, але треба класти його як висхідну точку.

Іван Франко

Виняткова історична важливість справедливого, тобто такого, щоб воно отримало визнання переважної більшості селянства і в той же час було раціональним, виходячи з інтересів нації в цілому, вирішення аграрного питання випливає з того, що фактично всі визначальні події вітчизняної історії XX століття були зумовлені відсутністю такого підходу.

Не даремно один із найбільш вдумливих дослідників селянствознавчих проблем, глибоко шанований світовим історичним співтовариством вчений-демократ В. Данилов у своїх змістовних роботах енергійно закликав до необхідності ґрунтовного переосмислення вітчизняної історії XX століття, насамперед виходячи із необхідності по-новому усвідомити роль селянства в революційних подіях 1902 – 1922 рр. Він переконливо показав, що глибинною основою великих соціальних, політичних, військових, економічних потрясінь, які фактично безперервно час від часу прокочувалися на величезному просторі від Чорного і Балтійського морів до Тихого океану, була перманентна селянська революція, яка в Україні розпочалася масовим вибухом селянського гніву ще в 1902 р., коли ще до появи більшовиків та есерів запалали сотні поміщицьких маєтків і садиб. Далі були справді народні революції 1905 – 1907 та 1917 – 1921 рр., здійснені багатомільйонними масами селян у свитах, чумарках, переодягнених пізніше в солдатські шинелі та матроські бушлати.

Потрібно нарешті відмовитися від примітивних, власне, антинародних і антидемократичних трактувань трьох революцій то як “всесвітньо історичної заслуги партії більшовиків”, то не менш фальшивих і образливих для українського селянства спроб тепер вже не радянських, а псевдodemократичних демагогів зобразити селянство як таке, що зовсім не мало ніякої політичної свідомості й дозволило за декілька місяців геть задурити собі голову купці політиканів із “запломбованого вагону”.

Максимальний радикалізм, масовість, енергійність участі селянських мас у революційних подіях, які виливалися в захоплення

поміщицьких земель, худоби, сільгоспінвентарю та супроводжувалися знищенням самих поміщицьких садиб, були чіткою відповіддю на прагнення дворянсько-поміщицької верхівки зберегти в своїх інтересах вкрай викривлені земельні відносини. Саме це вузькоеготистичне, короткозоре небажання рахуватися із корінними інтересами селян стало врешті-решт фатальним для неосяжної Російської імперії, штандарти якої в перші десятиріччя XX століття майорили навіть в Хельсінкі та Варшаві.

Однак основні учасники великої військово-політичної драми, яка з кінця 1917 р. почала швидко поглиблюватися, в тому ж числі й більшість українських політичних партій та їхні лідери, так і не змогли піднятися у своїй діяльності на справді високий рівень розуміння невідкладності й пекучості поставленої проблеми. Чи не найяскравіше змалював наслідки такого зволікання В. Винниченко у своїх спогадах-роздумах про шляхи і долю Української революції “Відродження нації”. Тому дозволимо собі повністю процитувати цього відомого українського діяча: “На наших очах... полки імені ріжних (так у тексті) гетьманів, які так свідомо, так струнко, так рішуче вступали у столицю України для оборони й захисту її, які так веселили всі національні серця своєю національною свідомістю, широстою, жовто-блакитними прапорами й українськими піснями, які так гучно кричали “славу” українській владі, ці полки через якусь пару тижнів дивним способом спочатку губили все своє завзяття, потім упали в “нейтралітет” до більшовиків, а потім... повертали разом з тими більшовиками свої українські багнети проти нас”.

Чому так незрозуміло поводити себе обстріляні солдати – ширі українці? “А тому, – пише далі экс-голова Директорії УНР, – що “головне не бачив той солдат з боку своєї української влади бажання стати рішуче на бік правуючих (нагадаємо, що правуючі це насамперед селяни, а їх в Україні налічувалося на той час 25 млн. із 30 млн. всього населення), не бачив з її боку тенденції робити щось радикальне в цьому напрямку”.

На наш погляд, ця теза вичерпно і зрозуміло пояснює, що для України аграрне питання було найактуальнішим. Лідерам практично всіх політичних партій і угруповань, які діяли в країні з кінця 1917 р., була зрозумілою важливість прийняття такої аграрної програми, яка б максимально відповідала прагненням більшості селянства. Однак, оскільки військово-протистояння набуло вже такої гостроти, що часу на обіцянки, відтермінування, коливання вже не залишалось, необхідно було до самої аграрної програми додавати і цілком конкретний та якомога енергійний план її негайної реалізації.

Масовість і радикалізм чисельних селянських виступів, які в Україні взимку 1920 р. переросли в загальну селянську війну проти

радянської влади у формі "воєнного комунізму", наочно продемонстрували більшовикам величезну громадсько-політичну енергію селянства, яку вони намагалися всіляко пригасити, а то й відверто поганувати.

Несправедливе, неприродне викривлення споконвічного потягу селянина до вільної творчої праці на землі, ствердження в 1929 – 1930 рр. в Україні нового видання кріпацтва під назвою "суцільна колективізація", хоч і через три чверті століття, але так само змело тепер ще потужнішу, ракетно-ядерну імперію СРСР, одну з двох наддержав світу, на гербі якої було зображено вже не просто могутнього птаха, а всю земну кулю. На відміну від лютневих подій 1917 р., це сталося не зненацька. Про ймовірність такого розвитку подій всі кремлівські вожді постійно здогадувалися. Поставлене врешті-решт нелюдськими муками голодомору на коліна селянство, однак, внутрішньо ніколи не змирилось із тим, що віднині воно приречене на роль "гвинтика" тоталітарної держави сталінського гатунку.

Дотримуючись історичної правди, слід відважно сказати і про те, що пригломашуючі успіхи Вермахту в 1941 р., окрім іншого, значного мірою пояснюються тим, про що радянська історіографія воліла не згадувати, коли протягом однієї ночі з позицій розбігалися цілі дивізії. Це було наслідком відвертого небажання мільйонів здягнених у військову форму селян помирати за владу, яка їх не лише дощенту пограбувала 1929 – 1930 рр. під час проведення суцільної колективізації, не лише морила голодом у 1932 – 1933 рр., не лише продовжувала нищити будь-яку згадку про козацьке вільнодумство в 1934 р., а й увічнила практику постійного терору проти власного народу, утвердивши у 1937 – 1938 рр. пошук "ворогів народу" офіційним стрижнем політики держави у ставленні до власного народу, основну масу якого і складало селянство. Чи не в цій страшній образі на владу, яка стала справжнім, а не вигаданим ворогом власного народу, гніздиться коріння мало де баченого в історії масового колабораціонізму, зрадництва, доносів окупантам на співвітчизників.

Становище держави, індустріально-воєнна міць якої базувалася на постійному обдиранні мільйонів своїх громадян – селян-колгоспників – залишалася хитким не лише в повоєнні роки, а й у подальші часи існування радянської влади. Це добре розуміли всі, хто займав найвищий щабель кремлівської ієрархії. Розуміли, але попри все, вдіяти нічого не могли. Згадаймо, Щойно утвердившись при владі, М. Хрущов негайно, вже у вересні 1953 р., розпочав спроби вирішення аграрного питання. Фактично все наступне десятиліття його державницької діяльності пройшло під знаком енергійних спроб поліпшити становище в сільському

господарстві за допомогою то цілини, то "королеви кукурудзи", то "царя гороха", то "квадратно-гніздового способу", то "великої хімії". Та, незважаючи на це, результатом став початок масової закупівлі зерна за кордоном країною, яка споконвіку викликала заздрість Європи своїми безкрайніми просторами полів. Так, наприклад, німецькі журнали 1941 – 1942 рр. були переповнені не фотографіями бойових дій, як про це хтось може подумати. Ні. Кожен журнал, особливо ілюстрований, намагався подати якомога більше зображень неозорих ланів, величезних скирт збіжжя, незліченних стад великої рогатої худоби, овець, свиней.

У безвиході М. Хрущов навіть наважився підняти руку на свята святих – єдність радянської системи, розділивши обкоми та облвиконкоми на міські та сільські. Але нічого не допомогло. Голодні заворушення, що хвиля за хвилею прокочувалися величезною країною, створили ситуацію, за якою він як політичний діяч був фактично приречений.

Безперервні намагання поліпшити стан сільського господарства спостерігалися і в брежнєвські часи. Справа нарешті дійшла до прийняття безпрецедентної для величезної аграрної держави "Продовольчої програми", але результат той же. Точніше, повна його відсутність.

Гострота продовольчого становища, яке, незважаючи ні на які зусилля влади, продовжувало погіршуватися, а це особливо відтінялося успіхами в розвитку сільськогосподарського виробництва не лише індустріально-розвинутих країн, а й внаслідок успіхів "зеленої революції" 1970-х років і країн "третього світу", була настільки пекучою, що під час нетривалого перебування при владі Ю. Андропова і К. Черненка на світ з'явився взагалі фантастичний проєкт – "повернути північні ріки на південь". Це мало означати, що черговою чарівною паличкою, за допомогою якої буде вирішена проблема поступального розвитку сільського господарства, стане всеосяжна меліорація. Однак, як це всім добре відомо, жодна з цих програм, які обходили головне – ставлення людини до праці, яке прямо впливає із її зацікавленості в результаті господарювання, незважаючи на затрату величезних коштів, не привела до будь-яких помітних результатів. Навпаки, дуже часто як це було з бездумною меліорацією чи хімізацією, це давало протилежні результати.

Яскравою ілюстрацією цього було журливе зітхання М. Горбачова з приводу того, що "якби ми досягли рівня продуктивності дійної корови 3 тис. л молока в рік, нам нікуди було б його ділати". Нагадаю, що це говорилося вже в другій половині 1980-х років, в часи, коли, наприклад, у США нерентабельною вважалася корова, яка давала менше 8 тис. л молока на рік.

Відображенням катастрофічності ситуації стало, до речі, те, що

одним із вагомих чинників висушення навесні 1985 р. на посаду Генсека ЦК КПРС М. Горбачова, стало те, що він вважався у вищих кремлівських колах фахівцем у галузі сільського господарства.

Дотримуючись історичної правди, не можна забувати того, що масовість демократичних виступів 1990 – 1991 рр. значною мірою живилася за рахунок людей, які висловлювали свій протест проти перманентної для радянської системи нестачі продовольства. Це й чисельні приклади, у буквальному розумінні цих слів, перевірки холодильників партійних керівників представниками страйкуючих гірників у Донбасі, це й зняття з посад після “ювбасного” інциденту секретарів Чернігівського обкому партії.

Всього цього не слід забувати, особливо сьогодні, коли українське село підійшло до крайньої межі аграрних перетворень – створення ринку земель сільськогосподарського призначення.

На цьому шляху, як це вже не раз було в останні роки (чого варта лише одна, але яка (!) безсоромна побрехенька про ваучери – “Надія, породжена власністю”), знову посилюються апетити спритників, які під прикриттям красивих слів про ринок, демократію в черговий раз не гірше сталінських поспіах, прагнуть доценту обіграли селянина.

Небезпека механічного запозичення тих чи інших форм організації господарювання на землі, а точніше кажучи, узгодження інтересів виробника і споживача, селянина і держави сьогодні, здавалося, уже в цілком нових демократичних, докорінно відмінних від тоталітарних, умовах залишається актуальною як і в роки Української революції.

Візьмемо хоч би нинішні дискусії щодо вибору організаційних форм господарювання на землі. Як не дивно, сьогодні, часто під сумнів ставиться доцільність сприяння держави дрібним товаровиробникам. Знову повторюється вже в нових демократичних умовах стара як світ феодально-тоталітарна форма штучного нав'язування селянину тієї форми організації господарювання, яка на цей час із тих чи інших причин вигідна столицним можновладцям.

Вражає, що ця тенденція оприлюднюється в часи, коли ми за будь-якої можливості намагаємося підлаштуватися під Захід, якомога швидше виглядати європейцями.

З цього приводу слід підкреслити, що сьогодні професія фермера на Заході, особливо в США та Канаді, так само шанована, потрібна, має величезне громадське визнання, як і 100 років тому. Більше того, молочне тваринництво, наприклад, майже повністю базується на традиційних сімейних фермерах, на яких утримується 50 – 100 добре доглянутих високопродуктивних тварин.

Такі невеликі, але добре організовані, з гарними, власне природними умовами утримання, а тому цілком конкурентноспроможними ферми є, до речі, надійною перепорою розповсюдженню таких небезпечних сьогодні епізоотій, як “пташиний грип”, “губчатий енцефаліт” (який нікуди не зник, лише з політико-економічних причин замовчується) чи неодмінний супутник індустріальних молочних комплексів – бруцельоз.

Протягом ось вже 16 років сільське господарство України, його багатомільйонне селянство фактично знаходиться на роздоріжжі, а це вкрай небезпечно. Чому? Селяни – це не наймані робітники. Таким його хотіли бачити класики марксизму. Тому всілякими способами (в тому числі абсолютно протиправними навіть з радянської точки зору) перетворювали селян у сільських робітників, реорганізуючи колгоспи в радгоспи, за чим, як правило, йшло різке погіршення економічного становища господарства.

Але за своєю сутністю селянство – достатньо специфічна частина суспільства. Основою його виникнення і розвитку є особлива система суспільних відносин – аграрна чи сільська, яка в основі своїй має неформальний характер. З позицій аналізу лише соціально-економічних формацій зрозуміти природу буття і ментальності селянства неможливо, оскільки ці життєві реалії очевидно виходять за вузькодоктринальні рамки.

У повсякденній господарській діяльності селянства різні типи суспільних систем співіснують достатньо злагоджено, функціонуючи відносно незалежно і лише певним чином переплітаючись одна з іншою.

У цьому контексті автори монографії спробували привернути увагу читачів до тих переломних етапів Української революції, коли через велике загострення військово-політичної ситуації для політиків настав момент істини: селянство, від підтримки якого залежала доля того чи іншого ворогуючого табору, піде за його гаслами чи відвернеться до протилежного. У зв'язку з цим ці вкрай динамічні, небачено стислі в часі роки, місяці й навіть тижні стали свого роду велетенською драматичною лабораторією соціально-економічної практики, коли за складних умов проводилися нечувані, часто для їх організаторів, ще зовсім недавно геть неприйнятні положення.

У запропонованій увазі читачам монографії об'єктивному, вільному від будь-якої упередженості аналізу, піддано аграрні програми та шляхи і методи їх вирішення фактично всіх владних інституцій, які діяли в Україні в 1917 – 1921 рр.

Значну увагу приділено всебічному висвітленню загального стану сільського господарства України напередодні революційних потрясінь 1917 р., сукупності гострих соціально-економічних проблем, які тут

накопичились, їх сутності, що мало величезне значення для подальшого перебігу військово-політичних подій.

Виходячи із переконаності в тому, що в демократичному суспільстві історична наука повинна повністю бути позбавлена від упередженості щодо аналізу й оцінки будь-якого із суб'єктів історичного процесу як у соціальному, так і у політичному плані, справді наукове історичне дослідження, особливо у сфері соціально-економічній, повинне бути вільним як від симпатій, так і антипатій щодо намірів, вчинків, оцінки наслідків діяльності кожної політичної сили, які розпочинали аграрні перетворення в Україні протягом 1917 – 1921 рр.

У такому контексті в монографії докладно проаналізовано політику Тимчасового уряду у справі вирішення аграрного питання, зокрема, його законотворчу діяльність в цьому напрямку, дискусії довкола неї.

У роботі спеціально розглянуто аграрні програми всіх провідних українських партій, оскільки їх відсутність та спрямованість тією чи іншою мірою впливали на сутність аграрної політики українських урядів.

З приводу останнього твердження слід зауважити, що саме українське селянство фактично продовжило на теренах України революційний процес до 1932 р., аж до закінчення терористичної суцільної колективізації. Підтвердженням тому є той неспростовний факт, що, знаючи справжні настрої селянства, яке, опираючись на організаційну та економічну потугу сільськогосподарської кооперації, що об'єднала мільйони селянських господарств, уже в 1925 – 1926 рр. поставило на порядок денний питання про повсюдне створення масових суспільно-громадських об'єднань селянства – “селянських спілок”, – так і не наважилась піти на скасування діяльності поза конституційного органу влади на селі – комзсамів до початку відкритої війни проти селянства, якої став голодомор. Алже це прямо впливало із відвертого вислову В. Леніна про те, що масове невдоволення селянства радянською владою, яке воно так рішуче продемонструвало взимку 1920 – 1921 рр., є для неї вдесятеро небезпечнішим, ніж всі білогвардійські уряди разом взяті.

Висвітлюючи практичні дії аграрної політики національних урядів, автори багато уваги приділили висвітленню розробки і впровадження концепції аграрної реформи в добу Центральної Ради. У цьому контексті охарактеризовано зміст перших земельних законопроектів Центральної Ради та формування нею керівних органів земельної адміністрації, покликаних втілити в життя теоретичні положення програми. З'ясовано основні етапи і напрямки дискусій в українському суспільстві, яка розгорілася як довкола змісту теоретичних положень, так і щодо шляхів їхньої реалізації. Заслужує увагу аналіз авторами ставлення самого

селянства до аграрної політики Центральної Ради.

Багато місця в монографії відведено характеристиці земельної політики уряду Української Держави, в тому числі й таких маловідомих її сторін, як урегулювання земельних відносин, розробка механізму купівлі-продажу землі та створення з цієї метою Державного земельного банку. Особливо виділено питання про причини невдачі конструктивної, добре продуманої аграрної політики П. Скоропадського.

Паралельно з висвітленням сутності земельних перетворень, що проводилися за часів правління П. Скоропадського, автори аналізують зміст аграрної політики Австро-Угорщини та Німеччини, спеціально зупинившись на визначенні основних її пріоритетів.

Значне місце відведено розкриттю задумів та спроб реалізації, з урахуванням досвіду доби Центральної Ради, особливостей аграрної політики Директорії, зокрема пошуку нею нових шляхів реалізації земельної реформи.

Автори не обійшли увагою і такий, достатньо специфічний для більшості читачів сюжет, як показ особливого характеру земельного питання в ЗУНР та зедумів щодо його вирішення.

Особливе місце займає всебічний, диференційований аналіз аграрної політики, яку проводили на території України білогвардійські уряди. Дотримуючись історичної правди, наукових підходів в аналізі проблем, автори виявили достатню динамічну еволюцію цієї політики. Це особливо стосується тих невидимих змін, до яких під дією пекучих, але об'єктивних соціально-економічних, а звідси й військово-політичних, змушений був вдатись А. Денікін та його політичне оточення. Заключною, а тому можливо найбільш радикальною за змістом і найбільш раціонально продуманою була, на думку авторів, аграрна політика останнього лідера Білого руху на території України П. Врангеля. У присвяченому їй розділі не лише проаналізовано основні положення врангелівського земельного законодавства, а й достатньо зважено показано і процес проведення реформи.

Сподіваємося, читачеві буде цікаво познайомитися із спробою, чи не першою у вітчизняній науковій літературі, порівняльного аналізу білогвардійських аграрних законодавств у загальноєвропейському та вітчизняному контексті вирішення проблеми землеволоніння та землекористування.

Для зіставлення та порівняння в заключній частині роботи авторами запропоновано максимально відсторонене від публічних ухлів, суто фахове бачення сутності динаміки, видозмін та характеру земельних перетворень на селі, які проводилися більшовиками протягом 1917 – 1920

рр. Авторі спробували виявити внутрішню логіку цих нововведень.

Те, що читачеві запропоновано такий широкий спектр питань, який включає в себе аналіз земельної політики практично всіх державно-політичних режимів, що тією чи іншою мірою спробували реалізувати свої теоретичні положення на практиці, випливає із того, що автор як справді демократично налаштований історик-патріот повинен симпатизувати своєму народу, втіленням якого в українських умовах 1917–1921 рр., безсумнівно, було селянство. Але це, на нашу думку, не повинно означати, що беззастережний дослідник, який бажає насамперед добра рідному народу, повинен автоматично поділяти ту точку зору на сутність важливих соціально-економічних перетворень, яка в цей час буде вважатися "найбільш народною". Це дуже легко може привести на шлях потурання емоціям натовпу та висунутим ним демогогам-популістам, які завжди полюбили претендувати на те, що саме вони відображають справжні народні уподобання. Хоч як свідчить вся світова практика революційних перетворень – це не те, що часто, а, на превеликий жаль, аж занадто часто не має нічого спільного з дійсними інтересами переважної частини народу.

У переліку змін, до яких сьогодні прагне суспільство, потрібно врешті-решт не на словах, а й у науковій діяльності досягти звільнення суспільної свідомості від ярма догматизму будь-якого гатунку.

Явище догматизму (як про це, до речі, дуже яскраво свідчить досвід не тільки гуманітарних, а й природничих наук) надзвичайно стійке і має велику здатність до мімікрії. Його носії, як правило, позбавлені належних морально-етичних імперативів, здатні напрочуд легко змінювати вектор своїх зусиль, солодко оспівуючи сьогодні те, що ще вчора піддавалося гучній анафемі. Це надзвичайно негативне явище є дуже суттєвою перешкодою на шляху до утвердження в суспільстві справжньої а не лише проголошеної, власне маніпульованої, демократії.

Тим, хто хоче будувати демократичне суспільство, нав'язуючи селянству, всьому і вся, в будь-яких конкретних умовах господарювання вибудовану в столичному офісі організаційно-економічну модель життя і праці селянина, варто пригадати слова великого демократа – творця американської Конституції Томаса Джефферсона виголошені ним у його вітальній промові на адресу дрібного фермера. У ній Джефферсон спеціально наголосив на тому, що господарська автономія і навички необхідні для того, щоб тримати ферму, допомагають громадянину виробити в собі звичку приймати відповідальні рішення, що забезпечують йому фінансову незалежність, щоб уникнути соціальної залежності й виробити звичку оцінювати ситуацію і вести переговори із своїми

співгромадянами. Отже, дрібне фермерство стало в США ідеальним тренувальним полігоном для виховання громадянина демократичного суспільства.

Демократичним є суспільство, яке насамперед сповідує примат просвітництва перед споживацтвом, обстоюючи справді науковий, всебічний, вільний від будь-якої заангажованості характер висвітлення важливих моментів свого життя. Тим самим суспільство обстоює єдино можливий шлях до розвитку й утвердження демократії. В іншому разі це, врешті-решт, шлях до "твердої руки", до тиранії. Суспільство буде справді вільним лише тоді, коли його члени будуть мати стійку внутрішню відраду до "споживання" інформації, запорукою чого є висока культура мислення. Авторі будуть раді, якщо їх творчий доробок послугує цій благородній меті.

Сучасний стан наукового вивчення проблеми (короткий огляд)

Історіографія аграрної політики різних урядів та політичних режимів, які послідовно змінювали один одного на теренах України в 1917 – 1921 рр., нараховує значну кількість праць, опублікованих як за кордоном, так і в СРСР, а нині – в Україні. Можна сказати, що майже кожна публікація, присвячена цьому періоду, так чи інакше торкається теми аграрних перетворень. Значні зрушення в підходах до висвітлення аграрної політики національних урядів часів революції та громадянської війни відбулися після проголошення незалежності України. Дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії України, а й вироблення нової концепції, методології, звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження [1]. Нове бачення аграрних проблем періоду революції 1917 – 1921 рр. знайшло втілення на сторінках підручників та навчальних посібників з історії України, у монографіях та статтях. Інформацію про певну кількість новітніх досліджень з аграрної історії періоду української революції та громадянської війни містить бібліографічний довідник “Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.)” [2]. Детальному аналізу стану новітніх досліджень з історії Української революції та тенденцій новітнього історіографічного процесу присвячено праці В. Солдатенка, О. Реснта [3; 4]. Їхні автори, констатуючи появу значної кількості праць з історії революції, відзначають невивченість істориками значного комплексу дослідницьких проблем, у тому числі й недостатню дослідженість аграрної проблематики. Об’єктом дослідницької уваги стало широке коло питань із історії селянських рухів, суспільно-політичної ситуації того часу, проте заходи, які стосувалися розроблення і втілення українськими недержавськими владними політичними силами планів аграрної реформи, вивчалися недостатньо.

Загальна характеристика спроб вирішення українськими урядами аграрного питання в роки революції та громадянської війни подається у загальних працях з історії Української революції, авторами яких є, зокрема, В. Веретюк, В. Солдатенко, О. Рубльов та О. Реснта [див. 5-8]. Боротьбі політичних сил за владу в Україні в 1917 – 1920 рр. присвячено цикл робіт А. Гриценко [9-11]. У контексті історії селянської кооперації розглядається політика українських урядів періоду революції в сільськогосподарській галузі в монографії В. Марочка [12].

Селянство поступово стає самостійним об’єктом історичних досліджень і, зокрема, його інтереси, соціально-психологічна мотивація діяльності селянських мас [див. 13-15 та ін.].

Окрема увага українськими істориками приділяється дослідженню біографій провідних діячів Української революції та їхній ролі у тогочасних подіях: М.С. Грушевського [16; 17], В.К. Винниченка [18], С.В. Петлюри [19-21], П.П. Скоропадського [22-25]. Біографічні відомості про діячів різних державних структур, в тому числі й земельної адміністрації, містять видані в 1994 та 1998 рр. праці [26; 27]. Певною мірою історико-біографічні дослідження дозволяють з’ясувати персональний вклад провідних діячів української революції в розробку та втілення аграрної політики.

Важливу роль у вивченні аграрної проблематики періоду революції та громадянської війни мають довідкові видання, зокрема, словник-довідник “Українське державотворення”, виданий у 1997 р. [28]. Його автори проаналізували основні земельні акти 1917 – 1921 рр.: декларації та земельні закони Центральної Ради та Директорії, закон Української Держави про купівлю-продаж землі від 14 червня 1918 р. та законопроект В. Леонтовича. Однак історія розроблення зазначених актів та втілення основних заходів аграрної політики залишилися поза увагою дослідників. До того, ж нами не виявлено відповідних документів, які довели б твердження авторів довідника про прийняття Центральною Радою 29 квітня 1918 р. 30-десятинної норми землекористування (земельним законом від 18 січня вона не визначалася) [28, 215].

Безпосередньо спробам вирішення аграрного питання в Україні під час революції 1917 – 1921 рр. присвячено значну низку праць вітчизняних істориків. Першою спробою аналізу аграрних заходів Центральної Ради та суспільно-політичної ситуації в Україні стали дисертації І.М. Верхоляка “Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)” [29] та О.В. Воронянского “Економічна політика Центральної Ради” [30]. Їхні автори, насамперед, І.М. Верхоляк, зробили спробу відійти від характерних для радянської історіографії стереотипів щодо негативної оцінки діяльності небільшовицьких урядів у справі розв’язання аграрного питання. У роботі О.В. Воронянского досліджено формування аграрного курсу Центральної Ради, визначено соціальну спрямованість її політики.

Ставлення селян до аграрної політики Центральної Ради висвітлюють у своїх статтях Г.Ф. Кривоший та Б.І. Хорошун [31; 32]. Розвитку аграрної революції в Україні у березні 1917 р. – квітні 1918 р., формам селянської боротьби та створенню перших колективних товариств

присвячено брошуру І.В. Хмілья [33]. Форми селянської боротьби з березня до жовтня 1917 р., ставлення селян до аграрної політики Тимчасового уряду та їхні погляди на шляхи вирішення аграрного питання аналізує І.В. Хміль у статті, написаній у співавторстві з І. Куташевим [34]. Дослідницькі інтереси І.В. Куташева переросли в дисертацію "Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)", у якій автор простежив форми, методи і динаміку боротьби селян за землю з березня 1917 р. до квітня 1918 р. та проаналізував створення й діяльність перших сільськогосподарських колективних об'єднань в Україні [35].

Одною з перших публікацій, яка започаткувала вивчення аграрної політики Української Держави, стала стаття львівського дослідника Я. Мадика "Земельне питання в Українській Гетьманській Державі" [36]. У ній подано загальну картину орієнтирів Української Держави при розробці аграрної політики та визначено її основні етапи.

З дисертацій, присвячених Українській Державі П. Скоропадського та її спробам вирішити аграрне питання, варто відзначити дослідження С.Е. Мякоти "Економічна політика уряду Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)" [37], Ф.М. Проданюка "Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року)" [38] та Г.В. Терели "Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського" [39]. У роботі С.Е. Мякоти детально розкрито діяльність урядової землевлаштувальної комісії, однак, роботу урядових аграрних комісій висвітлено побіжно. Ф.М. Проданюк, аналізуючи особливості вирішення аграрного питання урядом Української Держави, основну увагу звертає на відновлення приватної власності на землю та способи наділення нею селянства [38, 17], через що інші аспекти аграрної реформи не розкрито. Г.В. Терела висвітлює два аспекти аграрної політики: проведення земельної реформи та регулювання продовольчого ринку, – і доходить висновку, що невирішеність земельного питання стала однією з основних причин падіння Української Держави [39, 13]. Ставлення селянства до аграрної політики Української Держави на матеріалах Поділля вивчає В.С. Лозовий [40], а збройні форми селянської боротьби, розгортання повстанського руху – П. Захарченко [41].

Підсумки вивчення істориками спроб проведення земельної реформи Українською Державою підводить Р.Я. Пиріг, який досить детально проаналізував стан наукового вивчення проблеми, підстави проведення реформи, процес підготовки законодавчих актів, оцінку суспільством та причини невдачі гетьманської земельної реформи [42].

В.С. Лозовий є також одним з основних дослідників аграрної політики Директорії в 1919 р. У статті "Аграрна політика Директорії УНР"

він на основі архівних джерел ґрунтовно охарактеризував сутність концепції соціалізації землі та що аналізував земельний закон УНР від 8 січня 1919 р. [43]. Втілення заходів земельної реформи уряду УНР у червні – листопаді 1919 р. В.С. Лозовий з'ясував у монографії "Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кіміянецька доба)". Автор дійшов висновку, що аграрна політика Директорії УНР була "ясраво вираженою класовою політикою", а земельне законодавство не змогло консолідувати селянство "навколо влади УНР на основі розв'язання аграрного питання, що було однією з чільних причин поразки української революції" [44, 137].

У сучасній українській історичній науці розпочато детальне вивчення аграрної політики ЗУНР. Предметно це питання розглянуто у статтях А. Фартушняка [45], Я. Яценюка [40], О. Павлишина [47], нарисі М. Литвина [48, 597-622]. Висвітлено процес підготовки і обговорення законопроекту, персональний склад органів, які готували законопроект, проаналізовано його зміст. Стаття О. Павлишина на сьогодні є найбільш ґрунтовним дослідженням цієї проблеми. Систематизовано і проаналізовано значний фактичний матеріал. у якості джерел використані публікації тогочасної преси (зокрема, звіти й повідомлення про роботу державних установ), матеріали Державного архіву Львівської області і Центрального державного історичного архіву України (Львів). Наведені у статті дані не лише дозволяють визначити позицію провідних політичних сил, а й розкривають ставлення до аграрного законопроекту ЗУНР широких верств населення, насамперед селянства. Ті ж групи джерел, що й О. Павлишин, використовує у своєму нарисі М. Литвин.

Оцінки аграрної політики ЗУНР в дослідженнях істориків значно відрізняються одна від іншої. А. Фартушняк гостро критикує керівництво ЗУНР за ваді його внутрішньої політики. Констатує, що брак землі в селянства був найгострішою внутрішньою проблемою Західної України, дослідник закидає керівництву ЗУНР фактичну відмову вирішити цю проблему чи, принаймні, наблизитись до її розв'язання. На думку дослідника, уряд ЗУНР ігнорував потреби власного народу і тим самим прирік себе на поразку. Лідери ЗУНР зволікали з прийняттям земельного закону, а коли це прийняття відбулося, селяни, які так на нього чекали, переконались, що він у їхньому вкрай тяжкому становищі нічого не змінює – землю їм не надає негайно, не визначає, чи належить за землю, яку вони отримають колись, заплатити. Біднота, доведена до відчаю злиднями, вделася до самочинних захоплень, і уряд використав проти власних громадян армію і жандармерію. Згубна аграрна політика поєднувалася з самовбивчою продовольчою – позбавлений популярності серед селянства

уряд був вимушений вилучати продовольство силою, шляхом ревізій і конфіскацій, і таким чином остаточно відвернув в д себе прихильність суспільства. Твердження про начебто всенародну підтримку політики керівництва ЗУНР А. Фарушняк вважає несправдливим. Насправді, на його думку, майже єдиною опорою режиму був репресивний апарат: ізоляція влади від суспільства, а не загроза ззовні, зумовила загибель ЗУНР. Подібних висновків доходить і Я. Яценюк. Позитивним у законі, на його переконання, було лише саме прагнення задовольнити потреби селянства. Закон нічого не давав селянству і відповідно не міг г оліпшити ставлення селянства до уряду попри сподівання останнього. З іншого боку, закон зробив уряд ЗУНР уразливим перед звинуваченнями у порушенні права власності, „польська та білогвардійська пропаганда представляли його в очах Антанти більшовицьким, і урядові кола ЗУНР не отримали належної підтримки при політичному врегулюванні питання про статус Галичини у 1919 – 1923 рр.” [46, 110].

Протилежної точки зору дотримується Я. Грицак. Внутрішню політику уряду ЗУНР він вважає цілком успішною: “за весь час польсько-української війни в українському тилі панували лад та безпека”, галицькі державні діячі склали іспит “на свою політичну зрілість” [49, 139-140]. Причиною загибелі ЗУНР стали воєнні невдачі, а не прорахунки у внутрішній політиці.

Між двома крайніми точками зору існує компромісна третя. На думку О. Павлишина, аграрний закон 14 січня 1919 р. справді був невдалим. Лідери ЗУНР не змогли визначитись з пріоритетами – варто було або задовольнити вимоги селянства, що хотіло заволодіти землею великих господарств, або зберегти дореволюційні відносини власності на землю в надію отримати схвалення і підтримку з боку Антанти. Послнати несподуване державним діячам ЗУНР не вдалося, а сама спроба це зробити “загнала західноукраїнських лідерів у глухий кут”. Водночас дослідник виділяє позитивні аспекти закону і процесу його підготовки – вдало проведено широке обговорення, що засвідчило демократичність влади і дозволило з’ясувати справжню думку громадськості та стратегічне спрямування самого закону. Дослідник пише: “Політична зрілість західноукраїнського керівництва виявилась у стратегічному підході до аграрного питання та несприйнятті популістських гасел, прагненні розв’язати проблему, не лише забезпечивши інтереси мало- і безземельного населення, а й водночас створивши умови для ефективного землекористування”.

Питання аграрної політики Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. порушується в роботах сучасних вітчизняних

дослідників, які присвячені суміжним з темою нашого нарисів проблемам. Так, Н. Барановська підкреслювала зацікавленість Німеччини у вирішенні аграрного питання в Україні [50, 23]. На думку С. Мякоти, саме спроби розв’язання аграрної проблеми стали головним моментом українсько-німецьких відносин у період гетьманату П. Скоропадського [51, 18]. В. Верстюк та В. Воронянський відзначали зв’язок між втручанням представників Австро-Угорщини та Німеччини у державне регулювання земельних відносин в Україні та прагненням Центральних держав збільшити обсяги продовольчого експорту, підкреслювали вимушений характер цих втручань [52, 249; 53; 54, 148]. У своїй іншій роботі В. Верстюк тим же прагненням пояснює демарші представників центральних держав, що мали на меті спонукати уряди УНР та Української Держави до проведення поміркованої аграрної реформи [55, 542-543, 549]. Дослідників махновщини [56-58], а також П. Захарченка [41] – автора монографії про селянський антиурядовий рух в Україні у 1918 р. – реставраційна аграрна політика гетьманського уряду, спрямовані на відсилення поміщицького землеволодіння репресивні заходи військ центральних держав в українських селах цікавлять як передумова збройних виступів селян. Участь австро-угорських та німецьких частин у проведенні хлібозаготівельних акцій розглянуто І.В. Шпекторенком, зокрема, підкреслено зв’язок між продовольчою і аграрною політикою [59]. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 р. висвітлено у статтях і дисертації Н. Кришини [60]. Загальні оцінки діяльності військ Центральних держав можна знайти у статтях і дисертації Н. Барвінської [61], монографії В. Солдатенка [62], узагальнюючих виданнях з історії України у 1917 – 1921 рр. [8; 63]. Аграрну політику Центральних держав в Україні у 1918 р. як окремий предмет дослідження розглянуто в роботах Н. Ковальової та Б. Малиновського [64-68]. Серед оцінок заходів представників Центральних держав в аграрній сфері України (1918 р.) у згаданих роботах переважають критичні. Дії іноземних союзників УНР і УД розглядаються, зазвичай, як фактор внутрішньої нестабільності українських держав 1918 р.: війська каральними діями розбурхали село, налаштували його проти української влади, не стільки допомогли, скільки зашкодили проведенню реформи.

Що стосується аграрної політики австро-угорської та німецької адміністрацій в Україні у 1918 р., то поступово долаються стереотипні уявлення, успадковані від радянської і української діаспорної історіографічних традицій, розширено коло джерел, враховуються результати досліджень західних істориків. Увагу, як і раніше, зосереджено на репресіях і ревізціях, проте, водночас досліджуються протилежні

тенденції – спроби самостійно провести аграрну реформу, обговорення питання реформи з українськими урядовцями. Вивчаючи мотиви втручання представників центральних держав у вирішення аграрного питання в Україні, історики спростовують переконання, що ці держави, крім “хлібного”, інших інтересів в Україні у 1918 р. не мали.

Разом із тим, потрібно відзначити, що не всі сюжети теми аграрних перетворень періоду революції та громадянської війни знайшли своє рівнозначне висвітлення, в оцінках окремих із них (особливо у першій половині 1990-х рр.) продовжували домінувати стереотипи минулого. Це, зокрема, стосується аграрної політики білогвардійських урядів. Так, автори двотомної “Історії України” стверджують: “Денікінізм був великим лихом для трудящих, а запровадженні А. Денікініним режим буржуазно-поміщицької диктатури був антинародним” [69, 172-173]. Без аналізу програмних засад у сфері аграрної політики, без наведення належної аргументації та критичного осмислення здобутків радянської історіографії історики повністю відтворюють традиційно-усталений погляд на проблему. Наприклад, вони обмежилися лише констатацією того, що селяни були незадоволені аграрною політикою денікініського уряду, не вказавши, чим саме, які категорії, в яких регіонах. Також не з’ясовано причини такої реакції селян. Хоча, з іншого боку, не можна не погодитися із думкою дослідників про те, що без підтримки селян більшовикам навряд чи вдалося б перемогти Добровільну армію [69, 175, 179].

Ставлення до білогвардійців не лише окремих політичних сил, наприклад Директорії УНР та галицького командування, а й широких народних мас проаналізувала А. Гриценко. Цілком слушно, як на наш погляд, вона пише про те, що не всі верстви тогочасного українського суспільства готові були боротися проти Добровільної армії, як перед тим проти більшовиків [10, 65]. Також А. Гриценко запропонувала й новий погляд на причини поразки Білого руху в Україні в 1919 р., як і націонал-патріотичних сил. Вони, на її переконання, полягали в тому, що С. Петлюра і А. Денікін не змогли домовитися про спільні бойові дії проти більшовиків. Останні скористалися протистоянням між потенційними союзниками, розбивши їх поодиночі [9, 72]. Звертається історик і до вивчення радянського аграрного законодавства, реалізації його основних положень на практиці. Висновок, запропонований дослідницею з цього приводу, достатньою мірою аргументовані чисельним джерельним матеріалом. Вони переконують у тому, що селяни не були задоволені радянською моделлю вирішення земельного питання [11, 41-42]. Прогалини юридичного та практичного характеру викликали хвилю

протестів із боку селян, створювали сприятливий ґрунт для позитивного осмислення ними ідей П. Врангеля щодо його проекту реформування поземельних відносин на селі. Побіжно А. Гриценко згадала й про “Відозву Російського Політичного комітету”, яка стосувалася аграрної складової врангелівських перетворень. Щоправда, вона подала її без коментарів та аналізу, однак, і без перекручень, що було властиве радянській історіографії [11, 68].

Новий погляд на причини підтримки селянством Білого руху пропонує С. Кульницький в 1919 р.: “Колчак і Денікін боролися проти радянської влади під гаслом відновлення свободи торгівлі, в тому числі торгівлі хлібом, і тому знаходили підтримку селян” [70, 57, 129-130]. С. Кульницькому належить і одна із перших спроб у сучасній українській історіографії показати, як денікініське аграрне законодавство вплинуло на зміну основних положень земельної політики більшовиків. Він, з’ясувавши зміст документів VIII Всеросійської партконференції в грудні 1919 р., зокрема полеміку між В. Ленінін і Х. Раковським, довів, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетними, ніж стратегічні – реалізація програмних засад. Комуністичний штурм відходив на задній план перед турботою зберегти владу [70, 134-135].

На думку В. Верстюка, Білий рух зазнав поразки в Україні у 1919 р. через те, що “хотіли того його керівники чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією” [71, 144-172]. Не зосереджуючись спеціально на аграрній політиці А. Денікіна, дослідник лише обмежився констатацією того, що через уже вказану вище причину білогвардійці не знайшли підтримки серед селянства України.

Відносно більше уваги приділив історик планам П. Врангеля з реорганізації поземельних відносин. При цьому дослідник без перекручень цитує відповідні документи, а у характеристиці врангелівського аграрного законопроекту унікас заангажованості. З його точки зору, яка відповідає тогочасній реальності, П. Врангель намагався “прихилити до себе селянство й використати повстанський рух у боротьбі з більшовиками, а також поповнити свою армію і забезпечити стабільність тилу” [71, 167].

Історіографічному аспекту діяльності Білого руху в Україні присвячена публікація О. Козерода, у якій проаналізовано стан наукового вивчення зарубіжною історіографією подій громадянської війни у 1919 – 1920 рр. в Україні [72, 143-151]. Зокрема, він виділив основні школи та

напряму зарубіжної історіографії у трактуванні Білого руху. Дослідник з'ясував, що зарубіжні історики більше приділяли увагу військово-політичним подіям, участі у них білогвардійців. Натомість, у роботах цих авторів не представлено аграрну політику А. Денікіна, П. Врангеля. Винятком хіба що є праця К. Кривошеїна про О. Кривошеїна – прем'єр-міністра уряду П. Врангеля [72, 149].

Відображення радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії Білого руху представлено у наступній роботі цього автора [73]. Зокрема, він виокремив три періоди у становленні радянської історичної науки з цієї проблеми: 1) 1920-ті – середина 1950-х рр.; 2) 1956 – 1985 рр.; 3) 1985 – 1995 рр. При цьому I етап, на переконання О. Козерода, можна поділити на два підетапи, межею для котрих є 1930 р. [73, 6-7]. Не заперечуючи в цілому такого підходу, відзначимо, що, на наш погляд, початком сучасного періоду розвитку української історичної науки став все-таки 1991 р., а не 1985 р. Тому доцільніше було б хронологічні межі третього періоду розширити до 1991 р. При цьому 1985 – 1991 рр. виділити в окремий період, показавши його відмінності з етапом 1956 – 1985 рр. та сучасним.

Грунтовний, максимально об'єктивний аналіз історіографічної спадщини Білого руху в Україні, проведений цим дослідником, не може не викликати позитивної оцінки. Йому вдалося об'єднати розрізнені в часі роботи в цілісну картину, з'ясувавши еволюцію історичних поглядів на білогвардійців, їхню роль у подіях революції 1917 – 1920 рр. Не викликають сумнівів щодо науковості й основні висновки історика щодо заявленої ним для вивчення теми. Наприклад, цілком обґрунтованим є судження О. Козерода з приводу того, що радянські вчені висвітлювали здебільшого лише одну проблему – перебіг громадянської війни та героїчну боротьбу більшовиків проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, оминаючи увагою решту не менш важливим [72, 11].

Разом із тим, вказана праця лише б виграла, якби її автор повніше висвітлював історіографію соціально-економічної діяльності білогвардійців, зокрема з аграрного питання. Так, чомусь поза увагою вченого опинилися роботи Г. Клунного, М. Супруненка, Г. Шевчука та інші, присвячені цьому аспекту. Тим паче, як пише сам науковець, Білий рух він розуміє як унікальне суспільно-політичне та соціальне явище, самодостатню систему [73, 6].

Одним із перших у сучасній українській історіографії до вивчення діяльності уряду П. Врангеля на дисертаційному рівні звернувся С. Анкундінов [74]. Дослідник розкрив воєнне та політичне становище в Криму за барона, з'ясував соціальну базу його уряду, основні положення

та реалізацію аграрної реформи, заходи щодо поліпшення ситуації в торгівлі, фінансах, промисловості.

Вивчаючи розробку й реалізацію врангелівської аграрної реформи, історик опрацював роботи радянських, і зарубіжних дослідників із цього приводу, критично осмисливши не лише здобутки, а й прорахунки [74, 3-19]. Позитивно, що вчений належну увагу приділив таким аспектам, як розроблення врангелівського аграрного законодавства, його зміст. При цьому він подає позитивні й негативні моменти, комплексно досліджує роботу земельної комісії Г. Глинки, участь у ній різних політичних сил, особисту позицію П. Врангеля тощо [76, 66-70].

Разом із тим, С. Анкундінов не з'ясував соціально-економічне становище населення Таврії напередодні та під час проведення врангелівської аграрної реформи, не прослідкував зміни, які відбулися чи не відбулися внаслідок реформування в землекористуванні таврійських селян. Можна було б, як наш погляд, більше уваги приділити ставленню селян до інновацій, залучити матеріали українських архівів, оскільки в дисертації представлено лише російські.

У контексті творення національної державності в роки Української революції 1917 – 1920 рр. автори колективної роботи “Українська революція і державність” побічно зупиняються на розкритті окремих сюжетів внутрішньої політики А. Денікіна [75]. Не викликає сумнівів задекларований ними підхід у розумінні режиму, створеного добровольцями в Україні. З іншого боку, дослідники тим самим обмежують сутність Білого руху, замовчуючи, що це й суспільно-політичне, і соціально-економічне явище. Крім того, вони лише констатують, не навівши доказів, хоча б джерел, що “на селі лютували каральні загони, відновлювався буржуазно-поміщицький лад” [75, 163]. Бажано було б уточнити, в яких місцевостях, у який хронологічний період це відбувалось тощо. Абсолютно не йдеться в цьому науковому виданні про аграрну політику П. Врангеля.

Близькою до наведених вище є оцінка Білого руху в Україні В. Солдатенком [76]. Вивчаючи основні полії Української революції 1917 – 1920 рр., зокрема трансформацію революційних процесів у військово-протисторство за владу в Україні, дослідник аналізує й ставлення білогвардійських лідерів до української національно-визвольної боротьби, їхні заходи в культурній, політичній, соціально-економічній сферах [76, 768-804]. На його думку, вони були антиукраїнськими, оскільки А. Денікін “люто розправлявся з усім національно-самобутнім” [76, 768-804]. Однак історик не звернув увагу, скажімо, на той факт, що національно-визвольні ідеї українців неоднозначно сприймалися й самими місцевими жителями.

Так, наприклад, починаючи з весни 1917 р. у Харкові та інших великих містах України дедалі гучніше лунали гасла “Бий хохлів!”, “Геть гайдамацьку мову!”, “Геть хохляндію!”, “Ліквідуємо мазепницьів!” [77, 171–190].

Білогвардійська політика на селі, стверджує вчений, дуже швидко переконала населення в тому, що денікінська влада є значно гіршою за більшовицьку. Не останню роль у розчаруванні селян в ідеалах Білого руху відіграли поміщики. Саме вони, відзначає В. Солдатенко, розпочали боротьбу із селянами за повернення своїх маєтностей [76, 804–805]. На жаль, автор цієї роботи обмежився лише констатацією своїх думок, не навівши доказів на їхнє підтвердження.

Іншу точку зору на національний аспект внутрішньої політики А. Денікіна пропонують П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров – автори колективної монографії [78]. Вони стверджують, що Головнокомандувач Збройними силами Півдня Росії (далі – ЗСПР) відійшов від властивої царським чиновникам українофобії. В опублікованій відозві “До населення Малоросії” він зобов’язувався розрізнити “від зрадницького руху, спрямованого на поділ Росії, діяльність, викликану любов’ю до рідного краю, до його місцевої старовини і його місцевої народної мови” [78, 83]. Однак заходи А. Денікіна в аграрній сфері вони за звичною для радянської традиції називають такими, що спрямовувалися на “відбирання землі в селян, повернення поміщиків” [78, 83].

Разом із тим, не можна не відзначити, що згадані дослідники з’ясували не лише ідеологію селянського повстанського руху на Правобережжі в 1919 р., а й розкрили чинники, які впливали на її формування. Зокрема, вони вказали на персонально-агітаторську роль отаманів, котрі користувалися неабиякою повагою серед селян, а тому нав’язували їм і власні оцінки тих чи інших явищ і проблем. Як приклад, історики наводять виступ Зеленого у с. Черняхів Київського повіту, в якому він наголосив, що з А. Денікіним йдуть поміщики, котрі повернуться у свої економії “і здеруть шкіру з селян” [78, 84]. Тим самим у селян склався стійкий стереотип у сприйнятті Добровольчої армії – виразник інтересів поміщиків. І це при тому, що білогвардійці ще не проникли на територію повіту.

Учені також визначили соціальний склад учасників селянського повстанського руху: “У повстаннях проти денікінських військ брали участь усі соціальні прошарки села – заможні, середні й бідні селяни” [78, 84]. Однак вони не приділили увагу іншому аспекту: чи існували проденікінські настрої селян узагалі та проденікінські повстансько-

селянські загопи зокрема. Джерельний матеріал дозволяє твердити, що вони мали місце. Так, наприклад, “Києвлянин” повідомляла, що підтримку Добровольчій армії надавали загопи отамана Струка (Київщина), селяни Каніського повіту сіл Костяниць і Литвинець прихильно ставилися до білогвардійців [79].

Аграрні відносини в Криму в 1918 – 1926 рр. – об’єкт наукового вивчення С. Бородіна [80]. Значну увагу в цій роботі він приділив аграрній політиці П. Врангеля. Історик закликав відмовитися від негативної оцінки земельних перетворень у Криму за правління генерал-лейтенанта. На його думку, підписаний бароном закон про землю створював достатні правові підстави для його реалізації на контрольованих Російською армією (Добровольча армія після її перейменування П. Врангелем – автор) [80, 57].

Дослідник, аналізуючи проект аграрної реформи П. Врангеля, розкрив такі складові цієї проблеми, як-то: 1) пропагандистсько-роз’яснювальна робота білогвардійського уряду серед селянства; 2) сутність аграрного законодавства; 3) механізм його запровадження; 4) ставлення селян до цих нововведень [80, 50–57]. Разом із тим, поза полем зору історика опинилися такі питання: розробка врангелівського проекту врангелівської реформи (про це йдеться лише фрагментарно); особиста позиція П. Врангеля щодо шляхів вирішення аграрного питання; ставлення великих землевласників до проблеми. Незважаючи на це, згадана дисертація, як і робота С. Анкундінова, – новий погляд на врангелівську аграрну політику в сучасній українській історіографії. Він якісно відмінний від попередніх точок зору: 1) об’єктивністю висвітлення; 2) прагненням до розкриття реального стану справ; 3) залученням раніше невідомого джерельного матеріалу тощо.

Почасти сучасні дослідники стали звертатися й до вивчення біографії та діяльності окремих представників Білого руху. Автори “Довідника з історії України (А – Я)” вмістили публікацію, у котрій хоча й коротко, але представлено біографію А. Денікіна, його бойовий шлях. Потрібно відзначити, що її текст позбавлений заполітизованих штампів-жупелів, властивих радянській історіографії та ідеології. Проте окремі положення, зокрема щодо національної політики, на наш погляд, є дискусійними [81, 201–202].

У запропонованій І. Довжюком розвідці з історії України ХХ ст. наводяться біографічні дані А. Денікіна, розкрито стосунки генерала з гетьманом П. Скоропадським, його роль у створенні ЗСПР. Незважаючи на те, що згадана стаття невелика за розміром, вона позначена науковістю та об’єктивністю її автора у висвітленні такої колоритної постаті, як А. Денікін [82, 78–80].

Змістовими є статті А. Буравченкова про А. Денікіна, П. Врангеля, вміщені в “Енциклопедії історії України”. Ті, що ввійшли до першого тому, стосуються як безпосередньо постаті П. Врангеля, так і режиму, створеного ним [83, 640]. Вони написані з урахуванням новітніх можливостей у доступі дослідників до джерел, а також сучасної методології. Крім загальних біографічних відомостей, проаналізував і заходи уряду П. Врангеля щодо врегулювання земельного питання. На його думку, аграрна реформа носила радикальний характер. Вона закріплювала у селянську власність займанщину, що відповідало тогочасним інтересам українського селянства. Без перекручень історик розкрив і механізм реалізації земельної реформи [84, 640–641].

Статті другого тому “Енциклопедії історії України”, написані тим самим автором, також присвячено як постаті А. Денікіна [85, 335], так і створеному ним режимові [86, 335]. У них ідеться і про аграрну політику білогвардійців. Вона, на думку автора статті, розміщеної в енциклопедії, зводилася до оголошення правил про збирання врожаю 1919 р. Поза увагою дослідника залишився зміст земельного проекту, розроблений комісією О. Бидимовича – В. Чилишева, закон про збирання трав 1919 р., спроби Особливої наради урегулювати орендні відносини на селі тощо.

Штрихи до портретів лідерів Білого руху в Україні пропонують О. Реєнт, І. Коляда [87]. Залучивши спогади учасників революції та громадянської війни, інші періоджерела, історики відтворюють постаті А. Денікіна, П. Врангеля на тлі епохи. При цьому вони розкривають фрагменти, що пов’язані не лише з їхньою діяльністю, а й з формуванням їхнього світогляду. Наводяться також цікаві біографічні факти [87, 243–246, 275–277].

Білий рух, як і його лідери, у сучасній українській історіографії став предметом спеціального наукового аналізу. Дослідники, позбувшись ідеологічних догматів та стереотипів, отримавши доступ до раніше заборонених джерел, вивчають аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Враховуючи серйозні здобутки вітчизняних науковців у дослідженні цього напрямку аграрної історії України, можна визначити й ряд перспектив: 1) маловідомими залишаються питання, що стосуються продовольчої політики білогвардійців; 2) ширшого розкриття потребують конкретні заходи білогвардійців із нормалізації економічного та політичного становища на контрольованих ними українських територіях, ставлення до них широких кіл громадськості; 3) нового осмислення вимагають сюжети щодо розкриття стосунків білогвардійської влади з селянством тощо.

Аграрна політика більшовиків отримала детальне висвітлення в радянській історіографії. Хоча історична література цього періоду мала

свої недоліки; в ній досить відверто говорилося і про допущені радянською владою помилки у здійсненні земельної, продовольчої й національної політики. У сучасній українській історичній науці помітною є тенденція висвітлення аграрної політики більшовиків дещо однобічно, коли на перше місце висувався конфронтаційний та карально-репресивний аспект власни радянської держави й селянства. Однак цей аспект взаємин не можна абсолютизувати, його слід розглядати лише в загальному історичному контексті, якомога ширшому. Багато сучасних істориків обвинувачують радянський уряд у прагненні до невмотивованої сваволі та насильства стосовно селянства. Більшовики буцімто “поставили собі за мету знищити селянина-власника – головного носія української державності” [88, 63]. Іншими словами, більшовицьке керівництво складалося суцільно з патологічних фанатиків, лиходіїв та маніяків, котрі мали на меті знищити якомога більше народу, особливо селян, насамперед, звичайно, українських. Така абстрактна постановка проблеми заважає конкретно-історично оцінити взаємовідносини держави й селянства в різні періоди історії, зокрема, в революційний період.

Найбільш детально проблема аграрних перетворень радянської влади розглядається в працях В.І. Борисова [89; 90], В.Ф. Верстюка [91–94 та ін.], О.І. Ганжі [95], П.С. Корієнко [96], С.В. Кульницького [70], Я. Малика [97], В.І. Марочка [98–100], О.П. Реєнта [8; 101], Ф.Г. Турченка [102–104], І.В. Хміля [105] та ін. В останні роки з’явилась низка нових цікавих досліджень з аграрної проблематики, в тому числі періоду революції та громадянської війни.

Історії селянства були присвячено чимало й наукових конференцій, зокрема, шість Всеукраїнських симпозиумів з проблем аграрної історії (Черкаси), шість Наукових читань, присвячених пам’яті Д.П. Пойди (Дніпропетровськ). При Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького створено Науково-дослідний інститут селянства, Наукове товариство істориків-аграрників. Значний вклад у дослідження історії селянства України вносять автори збірника наукових праць “Український селянин”.

Певним підсумком та узагальненням досліджень спроб вирішення земельного питання українськими національними урядами виступають матеріали першого тому двотомника “Історія українського селянства”, виданого Інститутом історії України НАН України в 2006 р. [106]. Його автори вирішення селянської проблеми українськими політичними силами та урядами у 1917 – 1920 рр. вивчають через призму підготовки та ухвалення земельного законодавства і ставлення суспільства до урядових заходів.

Вивчення в комплексі аграрних заходів політичних сил та урядів в Україні періоду революції та громадянської війни дозволяє з'ясувати причини поразки аграрної політики одних сил та пояснити причини успіху інших, розглянути еволюцію аграрного законодавства.

Отже, українськими істориками введено до наукового обігу значну кількість джерел, акцентовано увагу на нових аспектах суспільно-політичного розвитку України, змінено концептуальні підходи до висвітлення проблем аграрного розвитку періоду революції та громадянської війни. Проте сучасний стан історіографічної розробки проблеми дозволяє стверджувати про недостатнє дослідження аграрної історії доби Української революції, зокрема, діяльності аграрних комісій Міністерства земельних справ уряду П. Скоропадського, розроблення багатьох аспектів земельної політики Директорії в період лютого – листопада 1919 р. та дослідження планів аграрної реформи УНР в 1920 – 1921 рр. Між тим, більшість істориків визнає, що революція 1917 – 1921 рр. носила селянський характер, а її доля залежала від спроможності тогочасних державних утворень розв'язати аграрне питання. Окремі факти, які наводяться вченими, не дають цілісного уявлення про основні напрямки та характерні риси політики національних урядів у сфері аграрних відносин, її еволюції.

Відзначаючи зростання професіоналізму досліджень, не можна не помічати недоліків сучасної української історіографії. Багато наукових робіт характеризуються значною мірою, з одного боку, суб'єктивністю, однобокістю, тенденційністю, емоційним навантаженням, спрощеністю та поверховістю в оцінках, що, у свою чергу, є ознакою їх недостатньої науковості. З іншого – фрагментарністю, відсутністю цілісного та контекстного осмислення. Більшість робіт з цієї тематики мають прикладний характер, пріоритет віддається фактам, а їхнє концептуальне осмислення відходить на другий план.

Частина I.

Соціально-економічні витoki аграрного питання.
Спроби його вирішення Тимчасовим урядом.
Аграрна складова програм провідних українських
політичних партій

Розділ I. Землекористування та землеволодіння в українському селі, спроби їхнього удосконалення напередодні революції

1.1 Форми землеволодіння

Серед основних елементів революційної ситуації в Російській імперії початку XX ст. найбільш явними були економічна і соціальна кризи. Насамперед це стосується кризи сільського господарства – галузі виробництва, яка забезпечувала засобами існування більшість населення. Її симптомами були постійно зростаючі ціни на землю, збільшення податкової заборгованості селян, зменшення селянського землеволодіння та доходів на душу населення, зубожіння селян, періодичний голод. Починаючи з голоду 1891 р., ця криза все більше визнавалася як затяжна і глибока недуга всієї економіки Російської імперії.

Але питання сільського господарства – це проблема не лише сільського господарства. За темпами промислового розвитку Росія випереджала всі західноєвропейські країни й ділила перше місце у світі зі США. Однак вона продовжувала залишатися землеробською країною. Зусилля уряду з індустріалізації країни наштовхувалися на архаїчну організацію аграрного сектора економіки, який не міг заповнювати зростаючі бюджетні витрати країни й стримував розвиток промисловості в силу низької купівельної спроможності більшої частини сільського населення. Значні кошти казни йшли на ліквідацію наслідків неврожаїв, росли недоїмки з податків та різних повинностей селян. У той же час, зростання промисловості відбувалося значною мірою за рахунок перекачування коштів із сільського господарства. Вивіз сільськогосподарської продукції за кордон, названий сучасниками "голодним експортом", був важливим джерелом накопичення коштів для індустріалізації. У Росії виникає небачене в країнах індустріального світу явище – секторний розрив між промисловістю і сільським господарством.

Аграрне питання на початку XX ст. варто розглядати як комплекс економічних відносин у сільському господарстві (землезабезпеченість, землеустрій, рентабельність селянських господарств, їх спеціалізація

тощо) та соціальних процесів у середовищі селянства (суспільна організація, соціальний статус, система цінностей і т.д.).

В історичній літературі зустрічаються суперечливі дані та оцінки щодо характеристики соціальної структури, аграрних відносин та розподілу земельних угідь між різними групами сільського населення України напередодні 1917 р.

Селянство становило більшу частину населення Російської імперії та її українських губерній. За даними О. Подвинського, на 1 січня 1913 р. в Україні мешкало 27393 тис. осіб, з яких 5040 тис. міського та 22353 тис. сільського населення [1, 175]. Посилаючись на дані Центрального статистичного управління Міністерства внутрішніх справ, О.П. Ресітг приводить цифри: населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32638,6 тис. осіб, і з них у сільській місцевості – 27682,4 тис., або 84, 81 % населення [2, 194; 8, 116]. Сільське населення українських губерній за даними 1916 р., складало близько 21 млн. чоловік, а загальна кількість селянських дворів – 3 млн. 708 тис. [3, 34*]. За підрахунками авторів монографії “Очерки развития социально-классовой структуры Украинских губерний до селян відносилось 24237,5 тис., або 77,7 % [5, 45]. Однак, у цих підрахунках не враховуються селяни “за паспортом”, які повністю розірвали з селом і селянським способом життя, формально-юридично вважаючись селянами, вона фактично перейшли до інших соціальних груп.

За різними даними, фонд придатної для сільськогосподарського використання землі сягав приблизно 40 млн. дес. Площа посівів при цьому постійно зростала. За підрахунками М.Б. Гуревича, посівна площа України в 1861 – 1870 рр. становила 11972 тис. дес., а в 1913 – 1914 рр. – 19618 тис. дес., тобто зросла на 64 % [5, 6]. За підрахунками А.Я. Альтермана, площа посівів у 1913 р. в Україні становила 20328510 дес. і наближалася до можливої межі [6, 7; 7, 3]. Дослідники використовують також цифри 20,8 млн. дес. і 22,9 млн. дес. [див. 8, 120].

Російська імперія була класичним прикладом країни дрібних селянських господарств. У ній більше, ніж в інших європейських державах, селянське землеволодіння переважало над приватновласницьким [див. 9]. У 1905 р. дві третини господарств мали від 10 до 20 дес. землеволодіння, від 30 до 50 дес. – не більше 5 % господарств, від 100 до 200 дес. – понад 4 %, а більше 1000 і більше десятин зосереджували до 1 % [10, 19].

Дослідники виділяють два основних типи сільськогосподарського виробництва в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст.:

поміщицьке й селянське господарства. Поряд із відмінностями в характері землеволодіння й землекористування, а також станом належністю власника, підставою розподілу на ці дві категорії був розмір господарства: землеволодіння понад 50 дес. визначалося як приватновласницьке, поміщицьке; до 50 дес. – селянське. А.М. Анфімов дає таке приблизне визначення поміщицького господарства: досить великі розміри землеволодіння або землекористування (на власній або орендованій землі) не менше 50 дес. або, при меншій площі, досить великі розміри капіталу, вкладеного в ті або інші галузі сільського господарства, незалежно від станом приналежності власника [11, 20]. Дореволюційна статистика як урядова, так і земська, оперувала, як правило, двома категоріями господарств: селянськими й приватновласницькими. До останніх належали всі господарства “неселянського” типу, незалежно від розмірів, у тому числі й такі, що в економічному відношенні були ближчі до селянського [див. 12, 5]. Сільськогосподарський перепис 1916 р. до господарств “селянського типу” зараховував ті, котрі велися виключно чи частково працею самого господаря. До господарств приватновласницького типу, незалежно від розміру, віднесені всі ті, які велися за допомогою найманої праці. Це розмежування, як відзначали самі керівники перепису, не досить визначене і дає значний простір для суб’єктивних тлумачень та оцінок. Таким чином, перепис 1916 р. значно применшив кількість приватних селянських господарств, особливо тих, які частково застосовували найману працю [див. 13, 69-70]. На початку XX ст. відбувається посилення переходу до безстановості, коли поміщиками ставали не дворяни, а вихідці з інших станів. У результаті змінився зміст самого поняття “поміщицьке господарство”, тобто чітких критеріїв визначення поняття “поміщицьке господарство” щодо початку XX ст. немає.

У дослідників також відсутня єдина думка щодо кількості селянських та поміщицьких господарств в Україні. За підрахунками С.Жидкіна, в 1916 р. нараховувалося 4046 тис. селянських дворів [14, 15]. М.Б. Гуревич оперує числом 3927 тис. [15, 33]. І.В. Хміль наводить цифру 4223638 селянських господарств [16, 55]. Чисельність поміщицьких і селянських господарств України в 1917 р. в літературі, як правило, приводиться за результатами підрахунків М.А. Рубача. Опіраючись на підсумки сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр., він нараховував на території дев'яти губерній України 3977,4 тис. селянських і 33,6 тис. поміщицьких господарств [17, 20]. Доповнюючи його підрахунки, автори монографії “Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917 – 1937” вважають, що їх було відповідно

4222,5 тис. і 35,2 тис., а в цілому – 4257,7 тис. [4, 29–30]. Ф.Г. Турченко, беручи до уваги господарства розміром 50 дес. і більше, нараховує в 1917 р. 37,8 тис. дворів поміщицького типу, до яких відносить і відповідні за розміром господарства заможних селян [18, 16], що, на наш погляд, не зовсім коректно. О.П. Реснт, посилаючись на дані Центрального статистичного управління Міністерства внутрішніх справ, вважає, що напередодні Першої світової війни нараховувалося 229173 приватні володіння [2, 194-195; 8, 116-119]. Виходячи з вищезазначеного, можна вважати, що в 1916–1917 рр. в українських губерніях нараховувалося приблизно 4 млн. селянських господарств, питання, які ж господарства можна вважати поміщицькими і яка їх чисельність, залишається до кінця не вирішеним.

Протягом всього пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння. На початку ХХ ст. велика частина маєтків перебувала в занепаді, 4/5 дворянства були не в змозі утримувати свої родини лише на доходи від землі. Капітал, вкладений в сільське господарство, давав набагато менше прибутку, ніж в інших галузях народного господарства. Поміщики були незадоволені протекціоністською політикою уряду щодо промисловості, в результаті якої зростали прибутки промислової буржуазії, відбувалося перекачування коштів з сільського господарства в промисловість. Це, зокрема, визначило помітний ріст опозиційності дворянства, що проявилось в активній участі в земському русі й ліберальних настроях (підтримці конституціоналізму). Починаючи з 1906 р. поміщики стали інтенсивно позбавлятися частини своїх земель. Зменшувалися не лише кількість великих землеволодінь, а й їхній розмір [19, 20-21].

Що стосується України, то дослідники вдаються до різних цифр, які не зовсім коригують між собою та з іншими даними, зокрема, з даними сільськогосподарського перепису 1916 р. [20, XIII-XIV]. Значна частина істориків дотримується думки про збереження в Україні напередодні революції великого поміщицького землеволодіння. Так, за даними ЦСУ УРСР, до революції поміщикам належало 14561031 дес. землі (43%), а селянам – 19395602 дес. (57%) [21, 3]. Селянству України напередодні 1917 р., згідно з підрахунками М.А. Рубача, належало 27,9 млн. дес. (з них – 13 млн. дес. надільні і куповані “куркульські” землі, 9,1 млн. дес. – середняцькі землі, 5,1 млн. дес. – землі бідного малоземельного селянства). Власниками 16 млн. дес. землі були дворяни, держава, церква, купці та інші [22, 51-52]. За даними авторів 5 тому “Історії Української РСР”, на 1917 р. з 44 млн. дес. земельної площі 8,9 млн. дес. (20,2%) належало дворянам, 3,3 млн. дес. (7,5%) – капіталістам-купцям, 4,0 млн.

дес. (9%) – державі, уділам, церквам, монастирям, містам, 13,0 млн. дес. (29,6%) – заможному селянству, 9,8 млн. дес. (22,2%) – середньому селянству, 5,1 млн. дес. (11,5%) – бідності [23, 13]. Цими ж цифрами оперують й інші дослідники [див. 24, 53]. О.П. Реснт вважає, що 229173 приватні власники мали 206604750 дес. орної і неорної землі – на 476296 (1,16%) більше, ніж декілька мільйонів селянських господарств. Він приводить дані Центрального статистичного управління Міністерства внутрішніх справ 1916 р., згідно з якими селяни України мали 20128454 дес. орної і неорної землі [2, 194-195; 8, 116-119]. За іншими даними, у 1914 р. землі дворян і офіцерів в українських губерніях становили лише 9760 тис. дес. [25, 115], а в 1916 р. у користуванні селян знаходилося 81,4% всіх посівних площ України [26, 23; 27, 11]. За даними В. Качинського, поміщицькі господарства займали приблизно 20% посівного клину в українських губерніях, на кожне господарство припадало 115 дес., а взагалі поміщикам належало близько 3 млн. дес. [28, 9, 13]. Як стверджує М.Б. Гуревич, 18% посівної площі належало приватним власникам, господарствам нетрудового й напівтрудового типу, 82% – селянським господарствам трудового типу [5, 5]. За іншими даними, в 9 українських губерніях великим капіталістичним господарствам належало 18,6% всіх посівів, зокрема, в Київській губернії – 28,2%, Подільській – 32,2% [25, 43]. На думку К.Г. Воблого, з 1911 до 1915 рр. селянство розширило своє землеволодіння на 593 тис. дес. 3/5 всієї посівної площі України в 17,3 млн. дес. частка селянських господарств складала 14,4 млн. дес. – 83%, частка приватновласницьких посівів – 17%. Найменший відсоток приватновласницьких посівів був у Чернігівській губернії – 6,8%, Таврійській – 9,4%, найбільший – в Подільській – 32,2%, Київській – 28,3% [29, 48, 59]. На переконання І. Феценка-Чопівського, в 1905 р. у селян України було 25745000 дес. землі, а на 1 січня 1916 р. стало 29465860 дес. землі – збільшилося на 14,4%. За цими розрахунками, на 1 січня 1916 р. селянське землеволодіння складало 64,76%. Сам І. Феценко-Чопівський не впевнений в цьому, а тому наводить й інші дані, за якими приватновласницьке землеволодіння складало 26,38% [30, 15]. За даними І. Вітановича, напередодні 1917 р. селяни сконцентрували в своїх руках до 27–28 млн. дес. надільної і купованої землі, що становило майже 64% всієї від придатної для ведення сільського господарства площі, посівна площа на 84,8% належала селянам і тільки на 15,2% – великим землевласникам [31, 8, 40]. Схожі дані з землезабезпечення в Україні напередодні 1917 р. подає А. Сухов (використовуючи матеріали О.В. Пешехонова, Н.П. Отановського та ЦСУ): у володінні трудових селянських господарств знаходилося 28 млн. дес., або 64% всієї земельної площі дев'яти українських губерній,

нетрудові землі становили 16 млн. дес., або 36 % (з цієї землі селянами орендувалося до 6 млн. дес.). Земельна площа, що оброблялася селянами загалом, становила 34 млн. дес. (з наявних 44-х) [32, 35 – 36]. До жовтня 1917 р., за даними В.І. Семененко, у поміщиків Лівобережжя знаходилося 24 % земельних площ. Степовій Україні – 30 %, Правобережній – 37 %. Рентною володіло селянство. Невелика частина була в купців, релігійних інституцій, міст [33, 161]. За підрахунками М. Якименка, протягом останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. при втраті дворянами 380,6 тис. десятин землі селяни купили 339,7 тис. дес., тобто 89 % [34, 6]. Тобто, ми бачимо значну розбіжність статистичних даних щодо частки та розмірів поміщицького й селянського землеволодіння. На думку П.І. Фоміна, такі розбіжності в оцінках частки поміщицького й селянського землеволодіння пояснюються невідповідністю понять “володіння” і “господарства” на селі [35, 86]. До того ж, дореволюційна статистика оперує поняттям “приватне землеволодіння”, до якого могли належати й ненадільні землі, придбані селянами у власність.

У 1917 р. на більшій території України було проведено сільськогосподарський перепис, ініційований Тимчасовим урядом. Розподіл землі між соціальними верствами українського суспільства, за попередніми підрахунками сільськогосподарського перепису 1917 р., можна визначити таким чином (див. табл. 1) [36, 33].

Табл. 1

Стан землеволодіння в Україні на 1917 р.

Категорія землевласників	Кількість землі, млн. дес.	Кількість господарств
Селянське землеволодіння:	27	3 млн. 700 тис.
надільні землі	20,5	
громадські і товариські	3	
дрібне володіння (до 50 десятин)*	3,5	
Велике приватногосподарське землеволодіння:		
від 50 до 200 десятин	2,1	
від 200 до 1000 десятин	4,1	до 10,5 тис.
від 1000 до 5000 десятин	4,1	до 2,5 тис.
від 5000 до 10000 десятин	1,5	до 220 тис.
більше 10 тис. десятин	3	до 150 тис.
Також чиним. землевласникам (більше 200 дес. землі)	12,7	до 13,370 тис.
з них — приватні особи	4,5	
Землі державні, у складі** Селянського і Дворянського Банків і лісових	2,1	
Землі монастирські	0,8	
Всього	45	

* Офіційна статистика кріпаків землі до 50 дес. вважала селянською.

** Урядові землі володіли в так звані “Діли”, засновані Павлом Іу (1797 р. для утворення членів царської династії Романових), і підпорядковувалися спеціальному урядовому відомству.

О.П. Ресніт наводить дані ЦСУ, згідно з якими середній розмір приватновласницького володіння становив приблизно 90 дес. Проте, на його думку, ця цифра замальовує середній розмір одного поміщицького володіння, яке було незрівнянно більшим [2, 194-195; 8, 116-119]. При цьому великі латифундії, які становили лише 1,6 % від загальної кількості землеволодінь, зосереджували в своїх руках більше половини всієї земельної маси приватного землеволодіння [35, 94]. Найбільша питома вага дворянських земель була характерна для районів розвинутої цукрової й винокурної промисловості. Виробництво цукру й горілки приносило великому землеволодінню високі прибутки, які зміцнювали позиції поміщицького господарства. Саме на Правобережній Україні, де було багато цукрових і винокурних заводів, особливо яскраво виявлявся “пруський” шлях розвитку капіталістичних відносин у землеробстві. Тут розташовувалися величезні володіння польських і російських магнатів Ірванських, Радзивілів, Потоцьких, Сангушків, Бобринських, великі маєтки українських поміщиків (Терешенків та ін.). Селянство регіону було найбіднішим.

Наявність великих земельних володінь представників інших національностей надзвичайно ускладнювала земельну ситуацію в Україні. Корінь формування багатонаціонального складу землевласницького класу сягало в попередні століття. Тому на ґрунті аграрного питання виникали не лише соціальні, а й національні конфлікти. Так, на Правобережжі, де основну масу поміщиків становили поляки і на соціальні проблеми накладалися етнічні та релігійні, взаємини між селянами та поміщиками були значно напруженішими, ніж на Лівобережжі та Півдні [див. 37].

На Лівобережній Україні, де поряд із великим поміщицьким землеволодінням була маса дрібних землевласників-дворян, криза поміщицького господарства була більш очевидною. Це виявлялося в скороченні дворянського землеволодіння, занепаді господарства й зuboжінні дворянства. Тут поміщикам були більш притаманні архаїчні методи господарювання. Деяка частина дворян безперечно вела селянський спосіб життя. Багато збіднілих дворян, особливо нашадки козачої старшини, за побутовим укладом мало відрізнялися від селян. Більше того, відомі окремі випадки переходу дворян у селянський стан. Однак не можна всіх дрібних землевласників ототожнювати із селянами. Багато дворян, купців, почесних громадян, що мали незначні володіння, у той же час перебували на службі й отримували платню. Те ж можна сказати і про духовенство. Земля не була єдиним джерелом доходів таких власників [38, 40].

Велике землеволодіння не означало наявності великого господарства. Як загальне правило, відсоток використання землі в поміщицьких господарствах був значно нижчим, ніж у селянських. Часто у великих землевласників володіння приносили основний прибуток у формі ренти за землю, а не від вирощування й переробки продукції. За припущенням П.І. Фомина, в оренду селянам здавалося більше 30 % в нечорноземних і до 50 % в чорноземних губерніях приватновласницьких земель [35, 85]. Відповідно до даних окремих сучасних дослідників, землевласники з розмірами володінь від 50 дес. до 500 дес. і вище передавали 54 % свого земельного фонду в інші руки [39, 207]. Втім, як показали деякі дослідження, головний прибуток великі поміщицькі господарства Півдня та Правобережжя України отримували від ведення власного господарства, а не від здачі землі в оренду [див. 40]. Багато поміщицьких маєтків поступово перетворювалися у великі капіталістичні економії. З кожним роком їхні власники здавали все менше землі в оренду навколишнім селянам, ставлячи їх у безвихідне становище. При цьому особливим предметом ворожнечі селян були саме маєтки з інтенсивним господарством, які припинили здачу землі в оренду, а розширення поміщицької рільні ставало причиною бунту [див. 41, 67, 84-85; 42, 28-29 та ін.]. Процес капіталізації та інтенсифікації великих землеволодінь, котрі переходили до самостійного ведення господарства зі зменшенням оренди, став, поряд з іншими, однією з причин селянських заворушень періоду 1905 – 1907 рр.

Як дореволюційні, так і сучасні дослідники відзначають високий рівень капіталізації великих поміщицьких господарств, їх включеність в ринкові відносини, високий рівень товарності та рентабельності. Історики виділяють два основні типи поміщицьких господарств. Дрібне й середнє поміщицьке землеволодіння до 100 дес., яке переважало на Лівобережжі, велося, як правило, консервативним способом і відіграло незначну роль у сільськогосподарському виробництві. Натомість, великі господарства латифундистського типу складали лише 1,6 % від загальної кількості поміщицьких господарств, зосереджували більше половини всієї маси приватного землеволодіння і були основними виробниками товарної сільськогосподарської продукції. В умовах капіталізації сільського господарства великі аграрні господарства (від 500 до 5000 тис. дес.) не лише не скоротили свою земельну площу, а навіть збільшили її на 1,8 млн. дес., що свідчить про їх успішну інтеграцію в ринкові відносини [43, 47].

Урожайність у селянському господарстві була значно нижчою, ніж у поміщицькому. При чому урожайність була вищою на тих поміщицьких

землях, які оброблялися за власний рахунок (до 10 % загальної посівної площі). Урожай на землях, які здавалися в оренду, були навіть нижчими, ніж на надільних селянських. Селянин-орендар не тільки не запроваджував яких-небудь поліпшень землі, а навпаки, по-хижацькому експлуатував передану йому землю. На 1911 р. в середньому урожайність на селянських землях була на 20 % меншою, ніж на поміщицьких [44, 58]. За даними В. Качинського, перевага урожайності в поміщицьких господарствах не перевищувала 30 – 35 % [19, 62-63].

М.Д. Кондратьєв відзначав велику залежність російського хлібного ринку від становища приватних господарств з огляду на їх високу товарність [45, 16]. Питома вага поміщицького господарства в загальній польовій продукції була значно більшою, ніж його частка в посівній площі. На долю поміщицьких господарств у виробляючих районах припадало 20,1 % товарної пшениці, 16,1 % жита, 26,9 % вівса й ячменю. Разом із "куркульськими" господарствами вони давали, за одними підрахунками, половину товарного хліба [46, 111], за іншими – половину всього зерна і 71 % товарного [47, 54].

У дореволюційній літературі поміщицьке господарство в Росії оцінювалося з діаметрально різних позицій. З одного боку, автори консервативного й ліберального напрямків розглядали його як об'єкт великого сільськогосподарського виробництва, який має культурне й державне значення. Автори ліберального напрямку, роблячи загальний висновок про закономірність занепаду дворянського землеволодіння в цілому, звертали увагу на позитивний вплив поміщицького господарства на сільськогосподарське виробництво, збагачення передовим досвідом, виробничу перевагу великого землеволодіння над дрібним. Для більшості поміщиків "аграрна проблема" була не більше, ніж "вигадкою революціонерів та мрійників із бюрократів, що не знали нічого про реальне життя в селі" [48, 138]. Так, на засіданні "Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості" у січні 1905 р. керуючий земським відділом МВС В.І. Гурко заявляв: "Думка, що можливо покращити селянський добробут не шляхом посилення продуктивності селянських земель, котрі знаходяться в користуванні, а за допомогою збільшення самої площі земель, не тільки не здійсненна, а й фантастична". Він назвав засоби збільшення площі селянських земель шляхом передачі селянам приватновласницьких земель або шляхом переселення на околиці "атечею від культури" [49, 13-14]. Консерватори вказували на високу ефективність, у порівнянні із селянським, поміщицького господарства, котре до того ж давало заробіток сільському населенню [12, 12].

З іншого боку, народники й соціал-демократи виступали з різкою

Велике землеволодіння не означало наявності великого господарства. Як загальне правило, відсоток використання землі в поміщицьких господарствах був значно нижчим, ніж у селянських. Часто у великих землевласників володіння приносили основний прибуток у формі ренти за землю, а не від вирощування й переробки продукції. За припущенням П.І. Фомина, в оренду селянам здавалося більше 30 % в нечорноземних і до 50 % в чорноземних губерніях приватновласницьких земель [35, 85]. Відповідно до даних окремих сучасних дослідників, землевласники з розмірами володінь від 50 дес. до 500 дес. і вище передавали 54 % свого земельного фонду в інші руки [39, 207]. Втім, як показали деякі дослідження, головний прибуток великі поміщицькі господарства Півдня та Правобережжя України отримували від ведення власного господарства, а не від здачі землі в оренду [див. 40]. Багато поміщицьких маєтків поступово перетворювалися у великі капіталістичні економії. З кожним роком їхні власники здавали все менше землі в оренду навколишнім селянам, ставлячи їх у безвихідне становище. При цьому особливим предметом ворожнечі селян були саме маєтки з інтенсивним господарством, які припинили здачу землі в оренду, а розширення поміщицької рільні ставало причиною бунту [див. 41, 67, 84-85; 42, 28-29 та ін.]. Процес капіталізації та інтенсифікації великих землеволодінь, котрі переходили до самостійного ведення господарства зі зменшенням оренди, став, поряд з іншими, однією з причин селянських заворушень періоду 1905 – 1907 рр.

Як дореволюційні, так і сучасні дослідники відзначають високий рівень капіталізації великих поміщицьких господарств, їх включеність в ринкові відносини, високий рівень товарності та рентабельності. Історики виділяють два основні типи поміщицьких господарств. Дрібне й середнє поміщицьке землеволодіння до 100 дес., яке переважало на Лівобережжі, велося, як правило, консервативним способом і відіграло незначну роль у сільськогосподарському виробництві. Натомість, великі господарства латифундистського типу складали лише 1,6 % від загальної кількості поміщицьких господарств, зосереджували більше половини всієї маси приватного землеволодіння і були основними виробниками товарної сільськогосподарської продукції. В умовах капіталізації сільського господарства великі аграрні господарства (від 500 до 5000 тис. дес.) не лише не скоротили свою земельну площу, а навіть збільшили її на 1,8 млн. дес., що свідчить про їх успішну інтеграцію в ринкові відносини [43, 47].

Урожайність у селянському господарстві була значно нижчою, ніж у поміщицькому. При чому урожайність була вищою на тих поміщицьких

землях, які оброблялися за власний рахунок (до 10 % загальної посівної площі). Урожай на землях, які здавалися в оренду, були навіть нижчими, ніж на надільних селянських. Селянин-орендар не тільки не запроваджував яких-небудь поліпшень землі, а навпаки, по-хижацькому експлуатував передану йому землю. На 1911 р. в середньому урожайність на селянських землях була на 20 % меншою, ніж на поміщицьких [44, 58]. За даними В. Качинського, перевага урожайності в поміщицьких господарствах не перевищувала 30 – 35 % [19, 62-63].

М.Д. Кондратьєв відзначав велику залежність російського хлібного ринку від становища приватних господарств з огляду на їх високу товарність [45, 16]. Питома вага поміщицького господарства в загальній польовій продукції була значно більшою, ніж його частка в посівній площі. На долю поміщицьких господарств у виробляючих районах припадало 20,1 % товарної пшениці, 16,1 % жита, 26,9 % вівса й ячменю. Разом із "куркульськими" господарствами вони давали, за одними підрахунками, половину товарного хліба [46, 111], за іншими – половину всього зерна і 71 % товарного [47, 54].

У дореволюційній літературі поміщицьке господарство в Росії оцінювалося з діаметрально різних позицій. З одного боку, автори консервативного й ліберального напрямків розглядали його як об'єкт великого сільськогосподарського виробництва, який має культурне й державне значення. Автори ліберального напрямку, роблячи загальний висновок про закономірність занепаду дворянського землеволодіння в цілому, звертали увагу на позитивний вплив поміщицького господарства на сільськогосподарське виробництво, збагачення передовим досвідом, виробничу перевагу великого землеволодіння над дрібним. Для більшості поміщиків "аграрна проблема" була не більше, ніж "вигадкою революціонерів та мрійників із бюрократів, що не знали нічого про реальне життя в селі" [48, 138]. Так, на засіданні "Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості" у січні 1905 р. керуючий земським відділом МВС В.І. Гурко заявляв: "Думка, що можливо покращити селянський добробут не шляхом посилення продуктивності селянських земель, котрі знаходяться в користуванні, а за допомогою збільшення самої площі земель, не тільки не здійсненна, а й фантастична". Він назвав засоби збільшення площі селянських земель шляхом передачі селянам приватновласницьких земель або шляхом переселення на околиці "атечею від культури" [49, 13-14]. Консерватори вказували на високу ефективність, у порівнянні із селянським, поміщицького господарства, котре до того ж давало заробіток сільському населенню [12, 12].

З іншого боку, народники й соціал-демократи виступали з різкою

критикою дворянського землеволодіння й вимагали його негайного знищення. У зв'язку із цим суперечки про характер поміщицького господарства набували ідеологічного забарвлення [див. 12, 3]. Особливою популярністю в Росії користувалися ідеї революційної зміни існуючого аграрного ладу, пропонувані народницькими партіями й соціал-демократами. Говорячи про малоземелля, інтелігенція завжди мала на увазі, що землі лише в селян мало, але взагалі вона є, що її можна дати в достатній кількості [див. 50, 310].

Проте простий перерозподіл поміщицької землі не вирішував аграрного питання. С.Ю. Вітте доповідав Миколі II в січні 1906 р., що ніякі часткові заходи з передачі приватновласницьких земель селянам не приведуть до їхнього заспокоєння, а найбільш широкі в цьому відношенні заходи можуть мати лише видиме і тимчасове значення, оскільки передача всього земельного фонду імперії селянам лише незначно збільшить частку володіння кожного селянина [51, 20]. Певною мірою можна погодитися з думкою, що спроба вирішити селянські проблеми за рахунок поміщиків по суті була масовою утопією [52, 419]. За деякими попередніми підрахунками 1917 р., ліквідація всього поміщицького землеволодіння додала б 4197670 дес. на всю Україну в складі навіть 11 губерній, а додаткове наділення землею селянських господарств за рахунок поміщицького землеволодіння становила б в Київській та Подільській губ. 7/8 дес., в Чернігівській та Полтавській – 1/7 дес., Харківській – 1 і 2/5 дес., Катеринославській – 1 і 3/4 дес., а по всій Україні, за найбільш сміливими розрахунками, в середньому мало додатися по 0,9 дес. на господарство [53, 430].

Втім, у суспільній думці того часу переважала ідея щодо реакційності, відсталості поміщицького землеволодіння. Основним напрямом розвитку капіталізму в сільському господарстві вважався так званий "американський" (фермерський) шлях, який визнавався прогресивнішим за "пруський" (поміщицький). Така точка зору переважає і в поглядах сучасних дослідників. Лише в поодиноких випадках вчені звертають увагу на високу ефективність поміщицьких господарств [54], вважають, що необхідно змінити ставлення до поміщиків, розглядаючи їх не лише з класових позицій, а й як підприємців із ефективною господарською діяльністю, чи, виходячи з основної тенденції капіталізму до централізації та концентрації виробництва, рівня капіталізації поміщицького господарства, його ефективності та місця в сільськогосподарському виробництві, взагалі ставлять під сумнів прогресивність "американського" шляху розвитку капіталізму щодо "пруського", принаймні, для Півдня і Правобережжя України [див. напр. 43].

В аграрному питанні виділяють два аспекти: виробничий, пов'язаний з необхідністю існування великих господарств, зайнятих високорентабельним товарним виробництвом сільськогосподарської продукції; соціальний, який виявлявся в необхідності забезпечити селянські господарства умовами господарювання – землею. Суперечність між цими аспектами полягала в тому, що наділення селян землею відбувалося за рахунок поміщицьких земель. Однак подрібнення великого землеволодіння означало різкий спад рівня продуктивних сил і товарності сільськогосподарського виробництва [див. 43, 52].

Селянське землеволодіння складалося з двох різних елементів: надільного землеволодіння та приватного володіння, тобто куплених земель. На початку XX ст. надільні землі становили тільки частину землекористування селян (за підрахунками А.А. Салтикова, приблизно 3/5) [12, 15]. Селянське землекористування безперервно зростало за рахунок купівлі та оренди землі. Дослідники, вивчаючи проблему мобілізації земельної власності в перші десятиліття XX ст., відзначають перехід значної земельної маси до рук селянства. До 1916 р. господарства "селянського типу" вселоділи в межах Європейської Росії 89,3 % орної землі і до 94 % худоби [20, XIII-XIV]. В Україні з 1861 до 1917 рр. дворянське землеволодіння скоротилося на 10053 тис. дес. (на 53 %). За цей час приватне землеволодіння селян зросло з 1110 тис. до 8147 тис. дес., 80 % проланих селянам земель було куплено "курулями" [22, 46].

При цьому значна частина поміщицьких земель фактично перебувала в користуванні селян у формі оренди. Як відзначають дослідники, сьогодні практично відсутня інформація про те, в чій руці, чому і в якій кількості переходила земля, починаючи від скасування кріпосного права у 1861 р.; як вона розподілялася за категоріями власників на період повалення самодержавства. Так чи інакше, поміщицьке землеволодіння постійно зменшувалося, особливо під час Першої світової війни. Істориками роблять припущення, що більша частина земельного фонду як в Україні, так і в Російській імперії в цілому опинилася в руках селян завдог до повалення самодержавства, а не була передана царянською владою селянам після жовтня 1917 р. [55, 125; 56, 99].

Незважаючи на те, що питома вага селянського землеволодіння постійно збільшувалась, а поміщицького зменшувалась, земельний голод наростає. Це було спричинено тим, що збільшення селянського землеволодіння відставало від зростання чисельності населення. За підрахунками О.П. Рєснта, за 40 років після скасування кріпосного права сільське населення України зросло на 86 %, а площа селянських земель – на 31 % [2, 194].

З 1861 р. наростала тенденція до здрібнення земельних наділів. Якщо в 1860 р. на одну ревізку душу в середньому припадало близько 3 дес. землі, у 1880 р. – трохи більше 2 дес., а у 1900 р. середній наділ ледве досягав 1,5 дес. [57, 392].

У землезабезпеченні мали місце значні регіональні відмінності. Відмінності в землезабезпеченні становили від 1,3 дес. у Подільській і до 5 дес. у Таврійській губернії [58, 38]. Якщо в Таврійській губернії селянське малоземелля майже не відчувалося, то на Поділлі воно перевищило всі господарчо стійкі норми [19, 21]. Така кількість землі не могла забезпечити продовольчих потреб селян. В Україні надільні землі забезпечували продовольні та кормові потреби своїх власників та давали деякі надлишки лише в Таврійській губернії. У Катеринославській та Волинській у населення вистачало зерна як для харчування, так частково й для корму худоби. У решті губерній хліба, що збирався з надільних земель, було недостатньо навіть для харчування [59, 18]. Якщо ж враховувати факт, що земельна власність концентрувалась у руках відносно невеликої групи, то картина забезпечення продовольством з надільних земель виглядатиме ще гірше. У тій же Таврійській губернії селянська сім'я, що жила виключно землеробством і зводила свій баланс без дефіциту при середніх врожаях, повинна була мати 16 – 18 дес. посівної площі, з яких 6 – 8 дес. повинні були йти на вирощування зерна для продажу. Господарства, що не займалися землеробством, і такі, що засівали 1 – 5 дес. (вони склали 32,5 % господарств губернії), при середньому врожаї ні в якому разі не обходилися власним зерном. Господарства, що засівали 5 – 10 дес., лише покривали свої продовольчі потреби. Становище цієї частини населення (18,6 %) було нестійким, оскільки в більшості випадків вона не могла мати в себе запасів на неврожайний рік. Господарства, що засівали більше 10 дес., мали надлишок зерна. Вони склали 48,9 % від загальної кількості господарств Таврійської губернії [59, 38].

Аналогічна ситуація складалася й у решті українських губерній. На Правобережній та Лівобережній Україні, де зосереджувалося 80 % сільського населення, селянин міг бути більш-менш економічно самостійним при наявності 8 – 10 дес. землі. Деяке переважання прибутків над видатками спостерігається лише в тих, хто мав 10 – 12 дес. землі [60, 61 – 62]. І. Феценко-Чопівський вважав, що для селянської сім'ї з 6 чол. необхідно як мінімум 10,45 дес. орної землі, інакше господарство буде нежиттєздатним і поступово збанкрутує. Саме такий процес, на його думку, і був характерним для тогочасної України. Взв'язавши до уваги цифрові викладки і норми забезпеченості землею, автор підрахував кількість

вільних сталих господарств. До таких він зараховував 22 %, 21 % має змогу зміцнитися й перейти до вищої категорії, а решту (57 %) – чекає доля кволого існування або навіть подальшого обезземелювання, якщо сприятливі обставини не допоможуть їм зміцнити себе додатковою купівлею землі [30, 17]. Забезпеченість землею селянських господарств в окремих регіонах подано в таблиці 2 [61, 786].

Табл. 2

Групування селянських господарств за посівною площею 1917 р. (%%).

Групи	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	В середньому по Україні
Без посіву	9,7	13,5	18,6	19,1	16,0
З посівом:					
До 1 дес.	17,7	24,8	13,6	7,1	16,2
1 – 4	42,6	51,1	34,9	22,3	37,8
4 – 9	24,4	9,5	23,4	24,0	18,5
9 – 15	4,6	0,9	6,5	13,6	6,4
Понад 15	1,0	0,2	3,0	13,9	5,1

За даними О. Щадилова, з 3 млн. 800 тис. селянських господарств 1 млн. 870 тис. (42 %) мали наділи, що не перевищували 5 дес. землі; 1 млн. 550 тис. (34 %) дворів мали в користуванні від 5 до 10 дес.; 300 тис. (8 %) становили двори з розміром земельних ділянок від 11 до 20 дес.; 80 тис. (8 %) господарств, що мали в розпорядженні більше 20 дес. землі, 700 тис. (15 %) дворів взагалі не мали ніякої землі [62, 10]. І. Феценко-Чопівський нараховує на 1913 р. в Україні 700 тис. селянських господарств із засівом до 1 дес. (15 %), 800 тис. – 1 – 3 дес. (20 %), 3 – 5 дес. – 1 млн. (22 %), 5 – 8 дес. – 950 тис. (21 %), 8 – 10 дес. – 600 тис. (13 %), 10 – 20 дес. – 500 тис. (7 %), понад 20 дес. – 80 тис. (2 %) [30, 17]. М. Дубровський приводить дані 1905 р.: у Київській губернії безземельних нараховувалося 36 %, Волинській – 37 %, Харківській – 30 %, Катеринославській – 22 % [63, 103]. Інші дослідники нараховують на 1917 р. в Україні 625 тис. безпосівних дворів, 616 тис. – з посівом до 1 дес., 647 тис. – до 2 дес. За їхніми підрахунками, власність поміщицьких, удільних, казенних, монастирських і церковних господарств становила 162, 2 млн. дес., заможного селянства – 13 млн. дес., середнього – 9,8 дес., бідноти – 5,1 млн. дес. [22, 13-14]. За даними М.Н. Лещенка, більше половини селянських дворів залишалося малоземельними або взагалі не мали землі. Сільська біднота становила 1550 тис. дворів (50 % від загальної кількості), середньозаможне селянство – понад 1 млн. дворів, або 33 %, а селянська буржуазія становила 558 тис. дворів, або 18 %. До групи розореного селянства потрапляли селянська біднота, яка володіла

4 дес. землі, коли середній селянин мав 7 дес., а сільська буржуазія – до 22 дес. на двір [64, 29]. Ю. Вовк стверджує, що на початку XX ст. більше 50 % селянських господарств України мали земельні володіння 5 дес. [65, 5]. Б. Заброварний та О. Михайлюк наводять дані, які свідчать, що в губерніях Правобережної України, зокрема на Волині, питома вага таких господарств була більшою і становила близько 58 % [66, 32]. За даними В.І. Семененка, в 1917 р. 57 % селянських дворів мали не більше 3 дес. землі [33, 160]. О.С. Рубльов і О.П. Ресент вказують, що на початку 1917 р. з 3 млн. 980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали засівів [67, 27].

В основній своїй масі селянське землеволодіння було дрібним, однак, упродовж пореформеного періоду відбувалося розшарування господарств за кількістю надільної землі та концентрація її в заможних господарствах. У приватному землеволодінні диференціація та концентрація відбувалися ще інтенсивніше. Основні засоби виробництва зосереджувалися у вищих майнових групах селян. На селі існувала досить значна майнова диференціація. Різниця в доходах і забезпеченні матеріально-технічною базою між полярними групами села була багатозадовою. Більшість селянських господарств належала до трудового типу. Однак були й господарства, що відрізнялися своєю соціальною природою, це господарства, що продавали робочу силу на стороні більше, ніж використовували у власному господарстві. Це так звані "робітники із наділом" та частка господарств підприємницького типу, що розширювали виробництво сільськогосподарської продукції на ринок [68, 14-15]. М.А. Рубач оперує даними на 1917 р., згідно з якими 57,1 % селян склали середняки, 29,9 % – біднота, 12,2 % – "сільська буржуазія". 56 % "куркульських" дворів знаходилося на степовому півдні України, де "куркулі" склали 30 % населення. Менше "куркулів" було в Поліссі – 15,5 % і ще менше на Правобережжі – до 10 % [17, 13, 20, 23, 322]. Автори 5-го тому "Історії Української РСР" приводять цифри: з 3 млн. 977 тис. селянських дворів було 2 млн. 293 тис. бідняцьких (57,7 %), 1 млн. 197 тис. середняцьких (30,1 %), 487 тис. заможних (12,2 %). У заможних селян у середньому на двір припадало до 25,4 дес. землі (надільної і купованої), а у незаможних – тільки по 2,2 дес. [22, 13-14]. За іншими даними, багатоземельних господарств, які дослідники відносять до категорії "сільської буржуазії", в українських губерніях налічувалося близько 500 тис. (491,7 тис., або 16,5 % від загальної кількості [57, 387]; 558 тис. дворів, або 18 % від загальної кількості [64, 29]). Вони володіли 7335 тис. дес. (37%) всієї надільної землі [57, 387]. За іншими підрахунками, їм належало близько 12 млн. дес. землі, з яких понад

7 млн. було куплено в поміщиків у 1861 – 1914 рр., 3,5 млн. дес. вони орендували в поміщиків. Серед них було до 5 тис. господарств, які володіли від 100 до 500 дес., 565 господарств – від 500 до 1 тис. і 358 найбільших власників мали понад 1 тис. дес. Посівна площа заможних господарств становила 8,1 млн. дес., або 49,1 % від усіх селянських посівів. Заможний господар продавав щорічно понад 1 тис. гудів хліба. Сільські багатії виступали справжніми господарями економічного життя на селі [69, 86]. За твердженням М.А. Рубача, частина "куркулів" не тільки не поступалася класичним поміщикам, а й значно переважала їх розмірами землеволодіння та прибутками [17, 23].

За підрахунками авторів монографії "Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917 – 1937", на 1917 р. соціальна структура селянства України мала наступний вигляд (див. табл. 3) [4, 46]:

Табл. 3

Соціальна структура селянства України

Соціальна група	Кількість господарств		На одне господарство чол.	Загальна кількість	
	тис.	%		тис.	%
Біднота	2431,1	57,6	4,9	11912,4	49,2
Середняки	1273,0	30,1	6,35	8074,0	33,3
Куркулі	518,4	12,3	8,2	4250,9	17,5
Всього	4222,5	100	5,74	24237,3	100

За більш пізніми підрахунками І. Хмілья, з 4223668 селянських дворів 2431147 (або 57,6 %) належало до бідних, у розпорядженні яких перебувало 11,5 % земельного фонду; 1273052 (30,1 %) – середніх, яким належало 22,2 % землі; 519439 (12,3 %) – заможних, що становило 29,6% від земельної площі [16, 54-55].

Дослідники звертали увагу на умовність поділу селянства на три групи. Наприклад, М.Б. Гуревич писав, що різноманітність групування селянських господарств не дозволяє з повною визначеністю розділити їх на три чітко окреслені класи: бідняків, середняків та заможних. Він виділяє п'ять груп селянських господарств: 1) малопотужні, 2) нижче середні, 3) середні, 4) заможні, 5) багаті. Також він виокремлював групу безпосівних господарств, природа яких не цілком зрозуміла [70, 37].

Селянські господарства не становили собою економічно стабільну масу, вони відзначалися високою мінливістю й рухливістю. Крайні групи – пролетаризоване й заможне селянство – виявлялися найбільш рухливими. Пролетаризована частина постійно поповнялася за рахунок розподілів господарств вищих і середніх груп. Більша частина великих господарств, що залишалася на селі, була приречена на дроблення шляхом

розділів і поповнення груп дрібних і пролетаризованих господарств [71, 7]. З цього приводу М.Б. Гуревич зауважував: "Розподіл селянських господарств на білі, середні й багаті не дає повного уявлення про їхню міцність. Серед селянства є багато перехідних станів, які не можна віднести ні до одного, ні до другого, ні до третього" [70, 41]. За соціальною структурою О. Щалилов поділяв хліборобське населення на дві категорії. До першої він відносив ті господарства, наділи яких не перевищували середньої норми в окремо взятій місцевості. До другої – решту господарств, які мали у власності та користуванні земельні ділянки, більші за середній розмір у регіоні. У свою чергу, другу категорію він поділяв також на дві групи. До першої належали дрібні власники, котрі обробляли землю своєю власною працею та працею своєї родини. До другої – господарства, які використовували найману працю та застосовували капіталістичні форми обробітку землі [62, 10]. Радянські дослідники також вказували на умовність поділу селянства на три групи [17, 12]. Принципи ведення господарства були приблизно однаковими в різних групах господарств, скрізь основою було землеробство, тваринництво грало другорядну роль. Ефективність використання праці й капіталу була досить низькою. Основна частка валової та чистої продукції залишалася в середині господарства, на ринок йшла порівняно невелика частина прибутку господарства [68, 14].

До 1917 р. соціальну структуру села та картину земельних відносин ускладнював поділ сільського населення на категорії: козаки, чиншовики, городники, дворові та удільні селяни, десятинники, колишні військові поселенці, колоністи тощо. Вони різнилися умовами землеволодіння, розміром наділів, правовим становищем та нормами суспільного укладу. Досить часто в сусідніх селах чи в одному селі проживали різні категорії селян, і це призводило до загострення між ними суперечностей на ґрунті земельних відносин.

Полегшити земельну нестачу селяни намагалися шляхом оренди землі. Найбільшого розповсюдження оренда набула в Херсонській, Катеринославській, Харківській, Полтавській губерніях. На Харківщині більше третини селянських господарств вдавалися до оренди [29, 54]. Певне уявлення про співвідношення основних фондів у селянському землекористуванні дає полівірний перепис 1913 р. по 10 повітах Харківської губернії. За даними перепису, склад селянського землекористування був таким: 50 % – надільна земля, 30 % – приватна, 20 % – орендована [68, 10]. На Полтавщині фонд найму землі становив 16 % придатних для господарської діяльності земель [39, 207]. К.Г. Воблий визначав орендний фонд землі в усіх 9 українських губерніях у

3 млн. дес., з яких 2 млн. доводилося на дрібну оренду й 1 млн. дес. – на велику. Щорічно приблизно 500 тис. дес. землі бралася селянами в оренду. Проте тут їх можливості, за винятком заможної частини, були обмежені.

Оренда мала споживчий, а не підприємницький характер. У більшості випадків це була короткострокова оренда, терміном на один рік – найбільш згубна для сільського господарства [29, 54]. Часто саме вона ставала чи не єдиним джерелом існування найбідніших селян. Роль оренди не зводилася до підтримки слабких господарств, до оренди вдавалися й багаті господарства. 40 % орендного фонду перебувало в руках заможних селян [72, 22]. Втім, із початку XX ст. земельна площа, яка орендувалася селянами, скорочувалася внаслідок посиленої ліквідації великого землеволодіння, коли насамперед розпродувалися ті маєтки, які не вели власного господарства і здавали землю в оренду. Зростала здача в оренду землі самими селянами, зокрема близькими до банкрутства незаможниками [58, 66]. Здавали землю в оренду також заможні господарства, часто заможні орендарі займалися суборендою [73, 180-181]. Поміщик здавав землю в оренду заможним селянам, а ті здавали біднішим селянам за підвищену плату дрібними наділами на невеликий термін. Ціни за оренду на 1 рік в 1,5 – 2 рази перевищували ціни за довгострокову оренду [74, 130]. Часто нові власники з заможних селян, до яких переходили поміщицькі землі, підвищували орендні ціни в 2 – 3 рази, тому що прагнули вижати з купленої землі все можливе. Оренда землі, з економічної точки зору, була для селянина маловигідною, а часом і збитковою. Більшу грошову винагороду селянину давала праця за наймом. Однак він волів орендувати землю, нехай і на невигідних для себе умовах, заради існування якості незалежного хазяїна.

У той же час значна частина безземельних селян за рахунок оренди землі, промислів, бджільництва, рибальства тощо могла вести цілком прибуткове господарство [75, 203-204]. Серед господарств, котрі не мали власної ріллі, були й заможні [73, 181]. Сільськогосподарська праця на землі не була єдиним джерелом існування селян. Більшість селянських сімей займалися різноманітними видами діяльності, які включали в себе й сільське господарство, і домашнє виробництво. З іншого боку, наявність значної кількості землі ще не означала заможності. Селянське господарство практично ніколи не було окремим і незалежним. І господар, і члени його родини часто працювали й поза господарством чи, навпаки, наймали працівників, залучали зваряддя зі сторони, а то й здавали свої в найми, позичали насіння і т.п.

Унаслідок малоземелля знижується продуктивність праці в селянському господарстві. При зменшенні розміру господарства і його

посіву відносно збільшується кількість робочої худоби для його обробітку, відповідно збільшуються витрати на утримання худоби. У середньому на 100 дес. посіву в селянських господарствах доводилося 29,1 одиниць робочої худоби, у власників – 17,6 одиниць. Тобто, чим більшим був розмір засіву, тим інтенсивніше використовувалася робоча сила худоби [20, XV, XXIX]. На кожну одиницю орної площі в середнянських і біднянських господарствах витрачалось в 1,5 – 2 рази більше людської робочої сили, ніж у заможних. Під впливом скорочення орної площі продуктивності праці зростають витрати виробництва внаслідок падіння продуктивності праці. Прибуток від землеробства на десятину прогресивно зменшується в міру зменшення його розмірів. Дрібне селянське господарство оберталося в замкненому колі простого відтворення [58, 123 – 126]. За даними різних (в тому числі й офіційних), обстежень, на рубежі XIX – XX ст. у середньому селянські доходи не покривали поточних витрат. Більше половини селянських господарств України не могли забезпечити себе навіть мінімальною кількістю зерна, необхідного для проживання. До Першої світової війни селяни виробляли 50 % усього зерна (без куркулів і поміщиків), а споживали 60 %, тобто більше, ніж виробляли [47, 54-55].

1.2 Аграрне перенаселення, характер землекористування

Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної маси робочих рук. Аграрне перенаселення вважалося однією з найхарактерніших ознак господарського стану українського села у пореформені десятиліття, причину кризи сільськогосподарських відносин першої чверті XX ст. дослідники вбачають в аграрному перенаселенні українських губерній. Однією з найважливіших причин аграрного перенаселення стали порівняно повільний процес росту міського населення, його помітно малий відсоток. Зі зменшенням площі посіву відносно зростає кількість робочих рук для його обробітку. Для життєдіяльності дрібного одноосібного господарства потрібно було залучити до господарства максимум робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. Вимоги господарства диктували селянській молоді необхідність досить рано брати шлюб. Висока народжуваність на селі утримувалася не тільки через консервативні звичаї, а й з причин суто економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, тому що нестача робочих рук обмежувала можливість його росту. Вищий коефіцієнт народжуваності був у бідніших сім'ях [76, 82-83]. Тут виходить свого роду замкнуте коло: для того, щоб краще жити, потрібно більше землі, а для того, щоб її обробляти, – більше робочих рук. Однак збільшення

кількості робочих рук зменшувало кількість землі на людину, понижуючи тим самим рівень життя.

Дослідники відзначають, що аграрне перенаселення – поняття досить відносне. На їхню думку, твердження про перенаселення правильне з точки зору раціонального використання праці. Та при цьому не враховується низька техніка землеробства, за якої праця “розпилюється”, не може бути регулярно та рівномірно розподіленою за галузями і за часом; не враховується весь цикл домашніх робіт, заняття ремеслом, різними промислами й тощо [13, 91]. Подібні зауваження можна вважати цілком слушними, але вони лише підкреслюють особливості селянського способу життя та селянської праці, не заперечуючи самої проблеми аграрного перенаселення.

Історики наводять різні цифри щодо надлишку робочої сили в сільському господарстві. За вибірковыми розрахунками О.В. Чайнова про розподіл часу і ступінь напруженості роботи, третину села становили, власне кажучи, “зайві руки” [77, 237]. Більшість дослідників визначають кількість надлишкового сільського населення в довоєнній Російській імперії приблизно понад 40 % [див. 78, 7]. Матеріали “Высочайше уложенной 16 ноября 1916 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний” визначають надлишок робочої сили в Європейській частині Росії в 23 млн. чол., або 52 % від загальної чисельності землеробського населення працездатного віку [79, 474; 78, 6]. В українських губерніях, де щільність населення була в 2 – 2,5 рази вищою, ніж в Європейській Росії в цілому, відповідно, надлишок робочої сили був більшим. Надлишок сільського робочого населення Лівостепу дорівнював 73,5 % (5206 тис. чол.), Степу – 60,4% (1933 тис. чол.) [78, 10]. За підрахунками К. Воблого, у 1901 р. надлишки робочої сили, не використаної в сільському господарстві, становили: на Київщині – 1326 тис. чол., Волині – 1095 тис., Поділлі – 1189 тис., Полтавщині – 1310 тис., Чернігівщині – 890 тис., Харківщині – 1037 тис., Катеринославщині – 663 тис., Херсонщині – 664 тис., Таврії – 289 тис. [29, 73]. За підрахунками І. Вітановича, напередодні революції 1917 р. в українських селянських господарствах було невикористано близько 7178 тис. чол. [31, 12-13].

Робочих рук для мізерних наділів землі було більше, ніж достатньо, але дорослі селяни-чоловіки часто були змушені вдаватися до заробітків, а велике домашнє господарство й обробляли землю жінки, старі, підлітки. Низька рентабельність селянських господарств у поєднанні з необхідністю сплати податків робили сторонні заробітки практично неминучими. Майже 60 % селян з метою утримання господарства шукали додаткових

заробітків. Малоземельні та безземельні селяни працювали по найму в поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, у більш заможних селян, наймалися на сезонні роботи в південні регіони тощо.

В українських губерніях на початку ХХ ст. нараховувалося приблизно 1,8 – 1,9 млн. сільськогосподарських робітників [80, 404]. За іншими даними, в цілому по Україні на 1917 р. нараховувалося 1200 тис. чол. сільськогосподарських робітників, котрі були зайняті в поміщицьких господарствах та господарствах заможних селян, а з врахуванням їхніх сімей – 1932 тис. чол. Поза сільським господарством працювало за наймом 3125,8 тис. чол. (з врахуванням членів їх сімей). Таким чином, автори “Очерков развития социально-классовой структуры УССР” нараховують 5057,8 тис. чол. сільського пролетаріату (з врахуванням членів їх сімей) [4, 34, 36]. За даними І. Витановича, у 1917 р. до 3 млн. чол. знаходилося дуже низько оплачувану роботу в поміщицьких господарствах. Українська промисловість могла використати тоді не більше 1080 тис. робітників [31, 12-13]. Ні кустарна, ні фабрично-заводська промисловість не могли значно пом’якшити гостроту проблеми надлишкової робочої сили.

В якості найманих робітників селяни мали дрибуток, який значно перевершував те, що вони одержували з надільної землі при звичайному селянському господарстві. За розрахунками А.С. Єрмолова, на своїй землі селянин одержував з десятини 9 руб. 35 коп., а у наймах – 17 руб. [81, 53]. Імовірно, міністр завідин заробітків батрака, це правда (на цьому факті будував свої висновки і В.І. Ленін до 1905 р.). Знищення заробітків, які селяни отримували від роботи на поміщика, справедливо вказували аграрники ліберального напрямку О.А. Кауфман і А.І. Чупров, привело б до істотного скорочення продуктивних сил країни [днв. 12, 18].

З іншого боку, аграрне перенаселення було необхідною умовою існування великих сільськогосподарських підприємств капіталістичного типу, які виробляли основну масу товарної продукції. Їхня рентабельність значною мірою базувалася на дешевизні робочої сили. Коли в умовах Першої світової війни надлишок робочої сили зменшився, поміщицькі господарства переживали значні труднощі і приходили до розладу, що стало однією з головних причин продовольчої кризи.

Дослідники висловлюють також думку, що аграрне питання в Російській імперії полягало не в недостатці землі, а в застарілих способах землекористування. Аграрна криза, за О.А. Кауфманом, – це криза тих віджилих свій вік форм і способів ведення господарства, на яких багато століть ґрунтувався добробут селянства [82, 135]. Нестача землі однаково відчувалася селянами при різній кількості землі та йшла від низького рівня виробництва. Кількість землі, а не способи її використання хвилювали

селян. Вони прагнули зберігати екстенсивну трипільну систему, уникаючи “фактори ризику” створенням відсутнього запасу міцності, що гарантує виживання. З однакової земельної площі землевласник у Російській імперії отримував у 2 – 3 рази менше врожаю, ніж у європейських країнах [83, 23].

Різні автори відзначають загальну неосвіченість, забитість селянської маси, відсутність мінімуму знань із агрономії та економіки і т.п., що стало основною причиною відставання землеробства в Російській імперії і заганяло у глухий кут більшість парцелярних господарств. Землеробство велося з використанням примітивної техніки. Сіяли, збирали врожай і молотили здебільшого вручну. Лише в поміщицьких та заможних селянських господарствах були парові молотарки та інші сільськогосподарські машини. Панувало трипільля, бракувало добрив, значно кращого бажала агротехніка. І хоча дослідники відзначають певне зростання використання сільськогосподарської техніки та добрив, особливо в господарствах Степового Півдня, все ж, “погана обробка землі, недостатнє удобрення ґрунту, винятково зернове, здебільшого за трипільною системою, господарство є дотепер характерними ознаками землеробського промислу не тільки в селян, а й у багатьох приватних хліборобів. У залежності від цього площа, що перебуває під культурою, використовується у нас слабо, врожайність польових рослин низка, нестійка, скотарство поставлене погано, а переробка продуктів сільського господарства розвинена недостатньо”, – відзначалося в “Пояснювальній записці до звіту державного контролю за виконанням державного розпису і фінансових кошторисів за 1910 рік” [84, 58].

Іншою важливою проблемою земельних відносин був землеустрій, зумовлений наявністю общинного землеволодіння. На початку ХХ ст. общинне землеволодіння в Україні становило 52 % від всієї кількості селянських земель (решта – у подвірному користуванні) [85, 17]. У трьох губерніях – Харківській, Херсонській та Катеринославській – громадська форма землеволодіння становила 89 – 97 % від надільної землі, для інших губерній характерним було переважання подвірного землеволодіння (від 48,5 % на Чернігівщині до 94,6 % на Поділлі) [86, 32].

Господарем і розпорядником землі при общинному землеволодінні була сільська громада, право на користування отриманими під час громадських переділів земельними наділами належало селянським дворам, а не окремому господарю. В українських губерніях характер громади був дещо іншим, ніж у російських: загальні переділи землі не проводилися і вона фактично перебувала в постійному подвірному землекористуванні. Подвірне землеволодіння було перехідною формою

від общинного до приватного, адже земля перерозподілялася лише між членами сім'ї чоловічої статі й була власністю всієї родини. Все ж, при веденні господарства окремі господарі змушені були орієнтуватися на інтереси своїх сусідів, що сприяло збереженню екстенсивних форм господарювання.

1.3 Столипінська аграрна реформа

Столипінська аграрна реформа стала підсумком тривалої попередньої роботи уряду з розроблення варіантів аграрного розвитку країни. До кінця XIX ст. ці варіанти були представлені конфронтуючими програмами. З одного боку, відомством Міністерства фінансів усе активніше проводився курс на пришвидшену індустріалізацію й розвиток залізничного будівництва за рахунок викачування коштів із села. Супротивники вкладання коштів у сільське господарство, і насамперед С.Ю. Вітте, прагнули довести, що причини господарського занепаду села приховуються не в нестачі коштів, а в правовій непорядкованості селян, у їхній становій неповноправності, невідрегульованості земельно-господарського режиму і тих негативних явищах, що зумовлювалися общинним устроєм села. З іншого боку, Міністерство внутрішніх справ, у компетенції якого знаходилося земське і селянське управління, було ближче знайоме з реальним становищем справ місцевого господарства, і Міністерство землеробства та державних маєтностей відстоювали лінію на збалансований розвиток економіки з вкладанням коштів у розвиток сільського господарства й пов'язані з ним галузі. Прихильники здійснення широкої програми аграрних перетворень виступали за перегляд усієї фінансово-економічної політики держави ("від промисловості до сільського господарства") при збереженні колишньої піклувальної політики у ставленні до селянського населення. Прихильники ж збереження колишнього економічного курсу, котрі виступали проти вкладання коштів у сільське господарство, наполягали на зміні переважно правового становища селянства, ліквідації його станових і майнових обмежень, ліквідації громади, у якій вони вбачали основне джерело економічної відсталості, архаїчних пережитків у селянських правовідносинах, землекористуванні, формах господарювання і тощо.

Наприкінці 1901 р., відповідаючи на нагальну потребу вирішення аграрної проблеми, уряд, згідно з історично сформованою традицією, заснує чергову комісію "з дослідження причин збідніння центру" під керівництвом товариша Міністра фінансів В.М. Кокшцова. Комісією були поставлені питання про "відсутність міцного правопорядку, безправ'я і неущто селянського населення", про "недосконалість волосного суду,

пов'язаного в залежність від земського начальника" тощо. Але головним гальмом для застосування селянським господарством "тих поліпшень, що вироблені сільськогосподарською наукою", називалася "існуюча форма землекористування". Необхідним було проголошено проведення землевпорядження, оголошення громади "союзом добровільним, а не обов'язковим", заохочення переселення селян, укріплення селянських наділів у їхню повну власність і полегшення вільного виходу із громади.

На початку 1902 р. була заснована "Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості" під головуванням Вітте. Основні питання наради були зведені Вітте до "недоліків правового устрою селян" і торкалися наступних питань: селянське управління, суд, пивільне й карне право, громада, сімейне володіння і вихід із громади. Загальної ж проблеми фінансової й економічної політики торкатися заборонялося. У ході роботи наради були висловлені і сформульовані практично всі основні положення майбутньої столипінської аграрної програми.

У той же час під впливом масового селянського руху Царський уряд в екстремному порядку приймає закони, які ліквідували останні залишки кріпосницьких правовідносин. Указом 12 березня 1903 р. скасовується кругова порука, що існувала для забезпечення регулярного надходження викупних платежів казенних, мирських, земських та ін. зборів. Указ 11 серпня 1904 р. скасовує тілесні покарання за вироками волосних судів.

Революційний рух у 1905 р. призвів до суттєвої зміни у ставленні уряду до аграрної проблеми. Було прийняте рішення форсувати законотвірчий процес з особливою увагою до земельного питання, котре, як переконалася влада, хвилювало селян набагато більше, ніж їхня станова неповноправність.

Підйом селянського руху навесні і влітку 1905 р. остаточно переконує уряд у необхідності вживання термінових заходів з полегшення становища селянства. Маніфестом 3 листопада 1905 р. і відповідним указом скасовувалися викупні платежі і розширювалася діяльність Селянського банку з мобілізації поміщицьких земель і продажу їх селянам. Річні оклади викупних платежів колишніх поміщицьких, державних і удільних селян підлягали з 1 січня 1906 р. скороченню наполовину, а з 1 січня 1907 р. стягування цих платежів повинне було зовсім припинитися. З метою якнайшвидшого заспокоєння селянського руху уряд у терміновому порядку змушений був піти на передачу Селянському банку частини казенних і удільних земель (відповідно укази 27 і 12 серпня 1906 р.) для продажу малоземельним селянам з двадцятип'ятивідсотковим зниженням номінальної вартості.

Указ 9 листопада 1906 р. склав основу столипінського аграрного законодавства. В указі говорилося, що "кожен домохазяїн, котрий володіє надільною землею за общинним правом, може повсякчас вимагати за собою в особисту власність належної йому частини з зазначеної землі". Понад садибу за ними закріплювалися всі ділянки общинної землі, що перебували в їх постійному (крім орендного) користуванні. У громадах, які не робили переділи протягом останніх 24 років, землі понад общинну норму оплачувалися за початковою середньою викупною ціною за десятину. За виділеннями зберігалось право користатися у незмінній частці всіма сінокошними, лісовими й іншими общинними угіддями. Кожен з виділених мав право "повсякчас" вимагати зведення належних йому земель в одну ділянку. Для переходу всього суспільства від безземельного землекористування до дільничного, тобто до хуторів і відрубів, необхідно була постанова більшістю в дві третини сходоу. Всі наступні закони лише уточнювали і доповнювали це законодавство.

Основною метою аграрної реформи Столипін проголошував створення на селі класу селян-власників, покликаною стати соціальною опорою держави на місцях. Столипін прекрасно розумів, що курс на руйнування громади призведе не тільки до виникнення шару заможного селянства, а й до утворення набагато численного шару безземельного селянства. Наслідком цього неминуче буде загострення соціальної напруженості в селі. Сам Столипін відкрито визнавав, що він опирається "не на убогих і п'яних, а на сильних і багатих". Таким чином, суть реформи полягала в перетворенні однієї (меншої) частини селян на фермерів і пролетаризації більшої частини селянства, тобто в розселенні сільського господарства.

Дослідники оперують цифрами: якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общини вийшло майже 24 % господарств, то у Південній Україні цей показник становив 34,2 %, а в Правоберській Україні – 50,7 % [87, 90]. У ході проведення переселенської політики Україна дала найбільшу кількість переселенців.

Без урахування Волинської губернії на 1 січня 1916 р. було подано клопотань про землевпорядкування від 1280172 селянських дворів, що не так уже й багато, оскільки їх загальна кількість в Україні перевищувала 4 млн. одиниць. Ще менше було підготовлено землевпорядних проектів – 841265, а затверджено тільки 510310 проектів. За період 1906 – 1915 рр. в Україні, також без урахування Волинської губернії, було землевпорядковано 382668 хуторів і відрубів, тобто до 11 % від загальної кількості дворів [88, 405].

З общини виходили насамперед господарі, які перебували на протилежних соціальних полюсах села – найбільш заможні хазяїни, котрі

мали земельні надлишки і прагнули ще докуповувати землю, і сільська біднота, яка не могла обробити наділи самотужки. У першу чергу закріпити земельні наділи у власність послішали особи, які фактично втратили зв'язок із громадою й не займалися аграрною працею. З общини виділялися не стільки міцні й заможні селяни, скільки пролетаризовані елементи. Серед тих, хто вийшов із громади, 914 тис. відразу ж продали свої наділи. Всього за час дії реформи селяни продали 4,1 млн. дес., тобто до чверті надільного фонду, який перейшов в особисте володіння. Продавцями виступили 1,2 мільйони "укреплених" – 40 % тих, хто вийшов з громади [див. 89]. За підрахунками О.В. Чаянова, після столипінського указу, за 1907 – 1915 рр. по всій Російській імперії селяни-власники продали 3485867 дес. землі [83, 36]. На думку С.М. Дубровського, за період 1907 – 1914 рр. загальна кількість продавців склала 1080666 чоловік, вони продали 3767872 дес. землі або 86,4% укріпленої землі [90, 208]. За підрахунками М.А. Рубача, у результаті столипінської реформи селяни України, переважно біднота, продали 1034 тис. дес. надільної землі [17, 11]. Дослідники доходять висновку, що в результаті проведення столипінської земельної реформи в селі ще більше розширився клас сільської бідноти [42, 118-119 та ін.].

Столипінська аграрна реформа активно сприяла становленню капіталізму, яке вже відбувалося в країні. Реформа була покликана зробити розчищення селянських земель від "слабких" на користь "сильних", вирішити завдання первісного нагромадження капіталу на селі, до того ж радикально. Проведення столипінського землевпорядження з розвитком хуторів і відрубів було зроблено в інтересах заможного селянства. Часто закріплювалися на становищі хуторян і відрубників найбільш заповзятливі й економічно міцні домохазяїни. На час Лютневої революції поняття "заможний селянин" і "селянин-хуторянин", або "відрубник" стали майже синонімами.

Але селяни, які відокремилися від громади, ставши хуторянами та відрубниками, не стали класом "міцних власників" і не могли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. Ресурси та можливості інтенсифікації новостворених хуторських господарств були обмежені. Всього в 9 губерніях України площа хуторського й відрубного господарств перед революцією становила 3588637 дес., або 17 % всієї зручної для обробітки землі. На думку В. Качинського, хутори й відруби в багатоземельній місцевості не давали господарчих покращень. У своїй масі вони залишалися екстенсивними. В районах земельної тісноти хутори й відруби не могли набути якісного розвитку внаслідок малої земельної площі [19, 51-52]. Наділи тих, що вийшли з общини, були ледве не вдвоє дрібнішими за наділи общинників, вважає О.К. Мицюк [42, 115].

Противник обшинного землеволодіння Б.Д. Брушкус визнавав, що пересічно ті, хто виділився з общини, володіли меншими наділами на господаря в порівнянні зі своїми односельцями, котрі залишилися в обшині [91, 92]. В.І. Ленін писав про два розряди хуторян: "Один – мізерна меншість, це – заможні мужики, куркулі, які й до нового землевпорядження жили чудово. Однак таких хуторян зовсім небагато. Переважає, і переважає у величезних розмірах, другий розряд хуторян – убогі, розорені селяни, які пішли на хутори через нужду, бо їм нікуди подітися. Вони б'ються на хуторах, як риба об лід; вони продають весь хліб на те, щоб зібрати внесок у банк; вони вічно в боргу; бідають страшенно; живуть як жебраки; їх проганяють із хуторів за невнесення плати, і вони перетворюються остаточно в бездомних бродяг" [92, 259].

Поділивши землю, кожен став господарювати по-своєму, "як кому заманеться". Якщо раніше селяни дотримувалися хоч якоїсь сівозміни, залишали толоки, то тепер стали засівати все, щоб краще використати свій клантик землі. У результаті земля виснажувалася, урожайність падала.

Століпінська аграрна реформа викликає гострі дискусії серед сучасних дослідників. Полеміка навколо цих перетворень настільки заполітизована, що в нашій дні ставлення до неї стало ледве не питанням віри: її чи приймають, чи заперечують. На думку багатьох сучасних дослідників, реформа П. Століпінського мала позитивні наслідки для сільського господарства. Проте існує й інша думка. Ще О.А. Кауфман зауважував, що дуже багато хто бачить у громаді й в обшинному, мирському землеволодінні корінь усіх бід, пережитих нашим селом. Але все, що говориться проти общинного землеволодіння, аніскільки не доведено [82, 146].

Наміченій П. Століпіним програмі реформ не дано було здійснитися в тому вигляді, у якому її хотів бачити прем'єр-міністр. У цьому змісті можна говорити про її поразку. Як відзначають О.П. Ресніт і О.В. Сердюк, перші роки землевпорядкування не виправдали сподівань правлячих кіл імперії. Особливо ілюзорною виявилася ставка Століпінського на створення прошарку "міцних і сильних" господарів [88, 393]. Дедалі більше дослідників визнає, що ефект століпінської кампанії був незначним.

З іншого боку, джерела і дослідники відзначають як "незаперечний факт" значний розвиток сільського господарства, запровадження технічного прогресу, зростання сталості врожаїв, особливо після 1905 р. Проте, певний економічний підйом та агрокультурний прогрес, що мав місце в українських губерніях, які належали до найрозвинутіших регіонів Російської імперії, насамперед стосувався великих приватновласницьких та селянських господарств Півдня України, організованих на капіталістичних засадах.

Отже, причини аграрної кризи, як підкреслював О.А. Кауфман, складні й різноманітні й не зводяться до малоземелля, а поняття малоземелля взагалі є умовним [82, 135, 156-157]. Головними причинами низької ефективності селянського господарства вважається малоземелля, скорочення внаслідок демографічного приросту населення посівних площ, швидке зменшення земельних наділів на душу населення, нестачі прибутку, тиск боргів і податків, зростання орендних платежів і нестача альтернативних або додаткових джерел зайнятості й прибутків, безгрош'я і низька купівельна спроможність селян, зношеність сільськогосподарської техніки, обшинне землеволодіння і викликаний ним незадовільний землеустрій (черезсумжжя і далекосумжжя), збереження екстенсивних способів ведення господарства тощо. Все це вело до зuboжіння більшості селянства. Погіршення економічного становища основної маси селянства далеко не завжди компенсувалося розквітом господарств, які капіталізувалися на іншому полюсі. Незважаючи на певний прогрес у сільськогосподарській галузі, який відбувався в перші десятиліття ХХ ст., стан сільського господарства залишався кризовим.

1.4 Загострення аграрної кризи і Перша світова війна

Перша світова війна викликала значні втрати робочої сили, погіршення знарядь праці та обробітку землі, дезорганізацію ринку, інфляцію тощо, значно підірвавши продуктивні сили сільського господарства. Розрив із світовим ринком, впровадження монополії у хлібозаготівлях ліквідували ринкові відносини, перетворивши сільське господарство в натуральне, споживче господарство. У всіх країнах, які перебували в стані війни, сільське господарство зазнало значних втрат, посівні площі скоротилися на 32 %, а збір хлібів – на 37 % [5, 19].

За різними даними, внаслідок воєнної мобілізації село в різних регіонах Російської імперії втратило від третини до половини від загальної чисельності робочої сили. Однак це, враховуючи значний надлишок робочої сили в сільському господарстві, не повинно було б сильно позначитися на його продуктивності. Якщо говорити про селянське господарство в цілому, відзначає А.М. Аліфимов, то за наявності значного аграрного перенаселення, яке мало місце до війни, відтік робочої сили з села не спричинив різкого скорочення виробництва в сільському господарстві [93, 196].

За підрахунками сучасних дослідників, посівні площі України, з урахуванням втрати частини території внаслідок наступу австро-німецьких військ, скоротилися до 1917 р. на 13,3 % [94, 42]. Однак у кожному регіоні були свої відмінності. У губерніях, які до війни мали

значний надлишок робочої сили, скорочення посівних площ було меншим [7, 84].

Дослідники відзначають абсолютне та відносне зменшення поголів'я худоби та погіршення його якості, посилення нерівномірності розподілу худоби: в одних господарствах поголів'я зростало, в інших скорочувалося, збільшення кількості одинокітних і безкінних господарств [91, 202]. Втім, сільськогосподарський перепис 1916 р. засвідчив, що необхідно обережніше ставитися до думки про занепад російського скотарства, оскільки його показники значно перевищували попередні дані Ветеринарного управління (коней – на 15 %, великої рогатої худоби – на 36,5 %, свиней – на 42,1 %, овець – на 62,5 %) [20, XV, XXIХ]. О.П. Рєсєнт вважає це лише показником недоліків дореволюційної статистики [8, 134].

Технічна база сільського господарства була підірвана вже після першого року війни [8, 152]. Мертавий інвентар зменшився на 15–20 % [19, 15]. Часто-густо земля закидалася. Погано оброблена й засіяна неочищеним зерном земля, поряд із занедбаною, приховувала в собі розмноження бур'янів і шкідників, що до кінця війни досягло загрозливих розмірів [95, 91-92]. За словами В. Качинського, сільське господарство України в роки війни жило наче б то за інерцією [19, 15]. Валовий збір сільськогосподарської продукції, на думку О.П. Рєсєнта і О.С. Рубльова, зменшився на 200 млн. пуд. проти 1913 р. [67, 27].

Під час війни поміщицькі господарства не змогли пристосуватися до нових умов. Землеробство поміщицьких господарств швидко приходило до розпаду [91, 137]. Помішки скрізь скаржилися на неадекватність господарювання. Через брак робочої сили й інвентарю значна частина поміщицьких земель не оброблялася. Зіткнувшись із економічними труднощами, нестачею робочої сили та її дорожнечою, помішки змушені були здавати за низькими цінами землю в оренду селянам. Зменшення посівних площ в Україні відбувалося за рахунок скорочення поміщицьких і взагалі приватновласницьких посівів, особливо в південних губерніях. За перші три роки війни посівні площі на приватновласницьких землях скоротилися майже вдвічі. Цим скористалися селянські господарства, які значно розширили свої посіви [26, 24].

Під час війни селянське господарство серйозно не занепадало, а поміщицьке швидко скорочувалося. У 1916 р. у руках селян виявилось 90 % посіву і 94–95 % худоби, – констатував О.В. Чаєнов [96, 1-2]. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., в Європейській частині Російської імперії приватновласницьким господарствам належало лише 10,7 % всієї посівної площі і до 6 % загальної кількості худоби [20, XIII-XIV]. На думку М.Д. Кондратьєва, в Європейській Росії в 1916 р. приватні посіви всіх хлібів та картоплі склали 7,9 %, селянські посіви – 92,1 %

[45, 9-10]. За підрахунками І.Д. Ковальченко, на долю поміщиків у 1916 р. в Росії доводилося всього 11,3 % усіх посівів, коней – 6,2 %, худоби – 5,7 %; за переписом 1917 р., у 35 губерніях Європейської Росії на долю поміщиків доводилося 8,4 % всієї площі посівів, 15 % всієї орної землі та 22,3 % всіх земельних угідь [97, 182, 187, 192]. В 1916 р. 86 % валового збору зернових по країні давали селянські господарства [45, 44]. У цілому дані статистики говорять про те, що в роки війни відбувалося певне скорочення посівних площ та загального збору хлібів, але це скорочення не мало катастрофічного характеру.

На думку багатьох дослідників, у воєнні роки становище селян погіршилося. З початком війни та припиненням експорту відбулося різке падіння цін на хліб, гостро постала проблема його збуту, як й інших продовольчих селянських продуктів, посилювалася конкуренція на внутрішньому ринку між поміщицькими та селянськими господарствами. Через відсутність чоловічої робочої сили виробниче життя у них уповільнювалося, розміри господарства скорочувалися, кількість худоби зменшувалася. Водночас зі скороченням прибутків селянського бюджету зростали його видатки. Однак питання про те, наскільки важчим стало життя на селі, залишається дискусійним. Є дані, що, звикнувши до тверезого способу життя, скориставшись тимчасово високими хлібними цінами, використовуючи систему допомоги родинам, які позбавилися робочих рук, розширивши систему "помочей" і позбувшись неспокійного елемента, селянство збільшило грошові нагромадження (з цим частково пов'язана й інфляція) і навіть розширило посіви і збільшило кількість худоби. Різні джерела відзначають "моральний підйом" і ріст матеріального статусу з закриттям винної монополії. Селяни отримали допомоги родинам військовослужбовців у перший рік війни на 340 млн. руб., у другий рік на 585 млн. руб. Реалізація врожаю 1914 р. була зроблена з великою вигодою для виробників, ціни на хліб значно зросли. Селяни встигли скористатися високими цінами, і лише найбільшій родині продали свій хліб восени за низькою ціною. Грошові витрати селян під час війни зменшилися на 40%, а доходи збільшилися в середньому на 45 %. Війна, яка позбавила селянські господарства кращих працівників і залишила їх у руках старих, жінок та підлітків, викликала в нових розпорядниках господарства відчуття надзвичайної ошадливості. Селяни тримали хліб, не випускаючи його на ринок. Залишок хліба в селянських господарствах був більшим за звичайний. Селяни продавали свій хліб "лише в міру своїх невідкладних потреб". Їм було вигідно притримувати хліб через його постійне подорожчання. Уже восени 1914 р. відчувався недостатній підіз хлібів на ринки. Селяни розширили власне споживання, скоротили продаж продуктів, підвищили попит на предмети свого грошового споживання і обмежили відхід своїх робітників на сторону, скоротивши свою участь у

місцевих відхожих і сільськогосподарських заробітках і оренду приватновласницьких земель [98, 135-138].

У громадській думці того часу з'явилася теза про непомірне збагачення селян, накопичення ними значної грошової маси, внаслідок чого, нібито, відбувається перерозподіл національного прибутку на користь села й потерпає міське населення. Існування такої суспільної думки багато в чому визначало як ставлення міських жителів до селян, так і політику різних політичних сил та влади відносно селянства.

Деякі дослідники вважають, що говорити про якесь збагачення селянства завдяки припиненню продажу горілки й незначній за розмірами допомогі сім'ям запасних, мобілізованих до війська, не доводиться, що розмови про благополуччя села під час війни в кращому разі були результатом поверхневого знайомства з дійсним становищем і нерозуміння процесів розширення села, які посилювалися внаслідок війни [див. 8, 120; 13, 93-94 та ін.].

Війна посилювала соціальну диференціацію серед селянства. Збільшувалася кількість бідності, міцніє заможне селянство, яке збагачується на спекуляції хлібом. Чисельність пролетаризованого селянства за час імперіалістичної війни зростає навіть у значно більшій пропорції, оскільки еміграція із села в цей час посилилася [71, 7]. Окремі категорії селян скористалися продовольчими труднощами, насамперед, заможні, які могли збувати продукцію для армії, чисельність якої різко зросла. За рахунок реалізації сільськогосподарської продукції за підвищеними цінами можна було збільшувати нагромадження капіталів. Інфляція давала змогу розраховуватися з боргами в банках і прикупити землі. Вплив світової війни на українське селянство не можна трактувати однозначно, бо одним вона спричинювала руйнацію, іншим сприяла в нагромадженні багатства. Так чи інакше, Перша світова війна різко порушила звичайний плін господарського життя, надовго викинула масу селян зі звичної обстановки, традиційного способу життєдіяльності.

Розділ 2. Політика Тимчасового уряду у справі вирішення аграрного питання та її вплив на події в Україні

2.1 Законодавча діяльність Тимчасового уряду з аграрного питання, дискусії щодо шляхів його вирішення

Тимчасовий уряд до вирішення аграрного питання у Росії підходив досить ґрунтовно, плануючи "проведення великої земельної реформи". Підготовку аграрної реформи загальноросійське Міністерство землеробства розпочало відразу ж після Лютневої революції. У першому складі Тимчасового уряду Міністерство землеробства очолював А.І. Шингарьов, член ЦК партії кадетів, лікар за фахом. У коаліційному уряді з 5 травня до 25 серпня 1917 р. міністерством керував В.М. Чернов, один з лідерів партії есерів. Після його відставки посаду міністра землеробства обіймав його однопартієць С.Л. Маслов.

Перші постанови Тимчасового уряду в земельній справі проголосили націоналізацію удільних (12 березня 1917 р.) і кабінетських земель (16 березня) [1, 100].

17 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 19 березня опублікував звернення до населення, в якому закликав утриматися від самовільних захоплень землі до розробки земельного закону і його ухвалення Установчими зборами [2, 105]. 28 березня 1917 р. була утворена Особлива нарада з питання про примирні камери для запобігання непорозумінням у земельних справах [2, 105].

11 квітня Тимчасовий уряд видає закон "Про охорону посівів", згідно з яким незасіяні поміщицькі землі передавалися в тимчасове поряdkування місцевих продовольчих комітетів, які могли здавати їх в оренду селянам. Закон також гарантував власникам землі відшкодування збитків у випадку захоплення землі селянами.

Одночасно в міністерстві йшла робота над організацією земельних комітетів, які стали виникати на місцях стихійно. Особлива комісія Міністерства землеробства під керівництвом О.С. Поснікова у квітні 1917 р. підготувала проект положення про заснування Головного й місцевих земельних комітетів для проведення заходів аграрної реформи.

21 квітня 1917 р. положення про заснування земельних комітетів було ухвалене Тимчасовим урядом. Система державних земельних органів складалася з чотирьох рівнів: Головний земельний комітет в Петрограді (далі – ГЗК), губернські, повітові й волосні комітети. Губернські та повітові комітети створювалися повсюди, а волосні – за ініціативою населення чи повітових земельних комітетів. До складу земельних комітетів на місцях

входили члени за призначенням уряду та представники партій і демократичних організацій.

Головний земельний комітет мав керувати збором необхідної інформації та розробкою загального проекту земельної реформи. Він не мав ні законодавчої, ні розпорядчої влади, а міг лише подавати пропозиції міністру землеробства. Завданням земельних комітетів було спрямування земельної справи в цивілізоване русло: заборона самовільних захоплень приватновласницької землі, розподіл у користування безземельних та малоземельних селян орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами, а також збір статистичних матеріалів для потреб реформи. Остаточне вирішення земельного питання залишалося за Всеросійськими Установчими зборами [3, 23 квітня].

В Україні земельні комітети почали виникати у другій половині травня – у червні 1917 р. Особливо активно створення волосних і сільських земельних комітетів відбувалося в Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській, Чернігівській губерніях. До осені 1917 р. на території України діяло 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів [4, 213]. Вони відразу ж по створенню підпадали під ідейний вплив російських та українських соціалістично-революціонерів.

Тимчасовий уряд брав на себе лише розробку земельної реформи. Йти шляхом примусового відчуження приватновласницької землі й безкоштовного наділення нею малоземельних верств селянства він не бажав насамперед із прагматичних міркувань. Розбіжність поглядів на шляхи вирішення аграрного питання виявилася вже під час роботи першої сесії Головного земельного комітету 19 – 20 травня 1917 р. Проти безоплатного відчуження поміщицької землі виступив голова ГЗК О.С. Посніков, який відзначив, що 80 % земельної власності закладено в банках і її конфіскація призведе до краху фінансової системи та наростання соціальної напруги [1, 107-108]. Член партії есерів С.Л. Маслов і трудовик Дзюбинський запропонували передати урядовою постановою всі землі у порядкування земельних комітетів [1, 108]. Однак більшістю ідея націоналізації землі не була підтримана і декларація ГЗК від 20 травня 1917 р. проголосила, що до Установчих зборів ніякі земельні претворення не можуть бути здійснені.

Прихильником соціалізації землі в Тимчасовому уряді виступав міністр землеробства В.М. Чернов, член партії соціалістично-революціонерів. У своєму виступі на загальному зібранні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 13 травня 1917 р. основними завданнями міністерства В. Чернов визначив підготовку законопроектів

для Установчих зборів (вони вирішать питання про власність) та збір статистичних матеріалів (з цією метою оголошувався Всеросійський земельний перепис) [5, 65-66]. За допомогою матеріалів перепису міністр сподівався довести неправоту скептиків, які стверджували, що для вирішення аграрного питання в інтересах народу землі не вистачає [5, 71]. Заперечуючи власність на землю, В. Чернов визнавав існування таких форм землекористування, як одноосібна, товариська, кооперативна тощо [5, 79].

Він намагався утримати селян від самочинного вирішення земельного питання. У своєму виступі 24 травня 1917 р. на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів (Петроград, 4 – 28 травня) В. Чернов вказав, що підготовкою земельної реформи займається Головний земельний комітет і закликав селян до діяльної участі в місцевих земельних комітетах, попросивши їх утриматися від самовільних захоплень землі [6, 26 травня].

До розробки земельної реформи Тимчасовим урядом були залучені кращі представники економічної науки: О.С. Посніков, С.Л. Маслов, Б.Д. Бруцкус, М.М. Черненко, М.П. Огановський, О.В. Чайнов, О.М. Челішев, О.А. Кауфман та інші [7, 37]. Земельне питання стало об'єктом обговорення і на багатьох важливих форумах: з'їзді землемірів у Москві [3, 21 квітня], петроградському з'їзді фронтних делегатів [3, 25 квітня], Всеросійському з'їзді селянських депутатів (Петроград, 4 – 28 травня) [6, 7, 9, 18, 25 і 26 травня]. Під час дискусій навесні – влітку 1917 р. визначилися основні напрями аграрної політики Тимчасового уряду.

Відмовившись від радикальних заходів у вирішенні аграрного питання, Тимчасовий уряд покладав надії на суттєве пом'якшення процесів реорганізації земельних відносин у цей перехідний час (до скликання Установчих зборів) на земельні комітети. Однак практична діяльність земельних комітетів не була чітко регламентована, що часто викликало незадоволення у виконавчих органах влади. З іншого боку, їхню діяльність компроментував стихійно обраний склад, у результаті чого нерідким було залучення випадкових людей. Тому основним завданням Міністерства землеробства влітку 1917 р. стала реорганізація земельних комітетів.

16 липня II сесія Головного земельного комітету прийняла новий проект постанови Тимчасового уряду про земельні комітети, який вніс значні зміни до попереднього положення в справі розширення їхньої компетенції [6, 13 липня]. Віднині до розпорядження земельних комітетів переходили до остаточного вирішення аграрного питання Установчими зборами, всі землі сільськогосподарського користування (а не лише

оренді), а також "ліси і води місцевого господарського значення" [8, 17-20*]. Місцеві земельні комітети мали зберегти землю до Установчих зборів від самочинних захоплень селянами. Для об'єднання діяльності усіх земельних комітетів в Україні "з метою регулювання земельних відносин, збору та розробки необхідних матеріалів задля вирішення в ній земельного питання", ГЗК прийняв постанову про заснування Українського Центрального земельного комітету, який мав фінансуватися за рахунок Тимчасового уряду [6, 17 липня]. Таким чином, ГЗК значно ширше окреслив коло діяльності місцевих земельних комітетів і, головне, визнавав за необхідне створення національних центрів керівництва земельною реформою.

Проте більша частина Тимчасового уряду була налаштована проти радикальних методів вирішення аграрного питання. Через опозицію представників партії конституційних демократів Тимчасовий уряд відхилив усі три законопроекти щодо надання земельним комітетам права стежити за порядком землекористування та нові шляхи аграрної реформи, які вносились міністром землеробства В. Черновим на обговорення 9, 10 і 24 серпня [6, 12 і 26 серпня]. 26 серпня 1917 р. В. Чернов подав у відставку.

На перешкоді радикальним планам земельної реформи став також циркуляр Міністерства землеробства про скорочення асигнувань на утримання службовців земельних комітетів. Припиняючи оплату видатків для проведення статистичних обстежень та виключаючи із штату комітетів юристів, циркуляр зводив нанівець всю підготовчу роботу [6, 25 серпня].

Послідовне небажання майже всього російського уряду провести земельну реформу привело в серпні 1917 р. до загострення ситуації на місцях. Становище на селі, за свідченням голови ради Головного земельного комітету О.С. Посникова, складалося таким чином, що формально продовжувало діяти дореволюційне земельне законодавство, а населення вимагало революційним шляхом "прав на всю землю". За перевищення своїх офіційних повноважень "продовольчі й земельні управи віддаються під суд, поміщики загрожують селянству козаками та жандармами, козаки... починають заводити "тверду владу" нагаями" [6, 15 серпня]. Найбільш активні члени земельних комітетів зазнали репресій з боку органів влади чи були притягнуті до судової відповідальності.

Повідомлення з місць були заслухані III сесією ГЗК, яка працювала 26 - 29 серпня 1917 р. З останньою промовою виступив голова ГЗК О.С. Посников, який заявив, що Росія напередодні громадянської війни і закликав всіх до її засудження й захисту вітчизни [6, 1 вересня].

Унаслідок бездіяльності уряду селяни наприкінці серпня - на

початку вересня 1917 р. перейшли від примусової оренди до відкритого захоплення земель поміщиків і заможних селян, а аграрний рух 1917 р. перетворився на аграрну революцію [9, 51]. Таким чином, ігнорування Тимчасовим урядом нагальних земельних проблем сприяло загостренню соціальних конфліктів, поширенню правопорушень на економічному ґрунті, наслідком яких могло бути стихійне розв'язання аграрного питання.

Активізація селянських виступів змусила Головний земельний комітет 13 жовтня 1917 р. повернутися до обговорення положення про земельні комітети, яке подавалося й було відхилене у липні. Дискусія велася навколо статті 26 про передачу всіх земель сільськогосподарського значення до відомих земельних комітетів, що мало на меті припинити стихійні захоплення землі селянами [1, 323]. Проект цього положення в основному був схвалений. Однак нову і більш гостру дискусію викликало обговорення розширеним засіданням ГЗК 16 жовтня 1917 р. земельного проекту С. Маслова - "Правил про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин", які передбачали утворення тимчасового орендного фонду з частини поміщицьких земель, які не оброблялися їхніми власниками, та врегулювання орендних відносин. 17 жовтня Тимчасовий уряд прийняв рішення про доопрацювання проекту С. Маслова, і комісія міністерства значно обмежила положення документу. 24 жовтня Тимчасовий уряд при повторному обговоренні проекту текст закону розглянути не встиг [1, 322-327].

25 жовтня 1917 р. із рішучим закликком вирішити земельне питання на загальному зібранні Петроградської Ради виступив В. Ленін: "...досить гри з капіталістами. Необхідно негайно заявити про повну передачу всіх земель селянам. У цьому - порятунок селян" [10, 592]. 26 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад прийняв "Декрет про землю", який проголошував передачу всієї землі в користування селян та її зрівняльний поділ за трудовою або сложивою нормою.

Рада Головного земельного комітету 28 жовтня 1917 р. проголосила більшовицький декрет незаконним і недейсним, заклавши земельні комітети і громадян не виконувати його і чекати вирішення земельного питання Установчими зборами [11, 54-55]. 28 листопада Рада Головного земельного комітету ухвалила завершити до середини грудня в загальних рисах підготовку проекту загального закону про земельну реформу для внесення його в Установчі збори [11, 53]. 5 січня 1918 р. Всеросійській Установчій збори ухвалили "Загальні положення" розробленого діячами партії соціалістів-революціонерів проекту "Основного закону про землю". Інші частини проекту й заходи щодо реалізації закону були передані до комісії, але більшовики розпустили Установчі збори [12, 155].

2.2 Постанови селянських з'їздів із аграрного питання та форми боротьби селянства за землю в Україні у 1917 р.

Аграрна політика Тимчасового уряду не зраховувала інтереси селянства та політичну ситуацію на місцях. Селянські погляди щодо шляхів вирішення аграрного питання деякою мірою відображають постанови селянських з'їздів різних рівнів, які пройшли в Україні навесні – влітку 1917 р. На них самі селяни (а точніше, їхні представники та сільська інтелігенція) досить виразно окреслили свої вимоги. Всі селянські з'їзди (губернські, повітові й волосні), які пройшли в квітні – травні 1917 р. на Київщині, Херсонщині, Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Поділлі, виступили за ліквідацію приватної власності на землю [13, 47].

Під гаслом соціалізації 28 травня – 2 червня відбувся I Всеукраїнський селянський з'їзд, в якому взяло участь близько 2,5 тис. делегатів. Основною постановою стала ухвала про скасування приватної власності на землю та передачу всієї землі в Україні до Українського земельного фонду. Розпоряджатися ним (через Українські Установчі збори й повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах) мав сам народ. Користуватися землею цього фонду, при встановленій нормі, могли тільки ті, хто обробляє її власними силами. Наступне рішення з'їзду – передати в користування сільськогосподарських товариств “зразкові господарства” – викликало найбільше нарікань серед налаштованого на зрівняльний поділ селянства. Ліси, води, копальні й інші земельні надра I Всеукраїнський селянський з'їзд визнав власністю всього народу. Фінансуватися земельна реформа мала за державний рахунок [6, 2 червня].

Стосовно шляхів проведення зазначених заходів, делегати Всеукраїнського селянського з'їзду не були такими однозначними. Тому на ґрунті аграрних програм політичних партій розгорнулася гостра дискусія. Зокрема, російський соціаліст-революціонер А.І. Заливний представив плани соціалізації своєї партії, згідно з якими право порядкування землею належало общині (з проведенням в ній через деякий час земельних переділів). Проти такої концепції реформи виступив від імені українських соціал-демократів В. Винниченко, який запропонував з'їздові свою партійну програму муніципалізації (розпоряджатися землею через земельні комітети мала держава, земельні переділи визнавалися зайвими). Підсумки дискусії підбив один із керівників Всеукраїнської селянської спілки, представник партії українських соціаліст-революціонерів М. Ковалевський. Заявивши, що обидві партії неправильно трактують програму соціалізації УПСР, він зазначив:

“Соціалізація – єсть скасування власності”, – і проводити реформу Українські Установчі збори будуть через трудові волосні або повітові общини. Поступкою українським соціал-демократам, на його думку, мало стати заведення “трудова кооперативних товариств для спільного обробітку землі” [6, 2 червня].

Різні підходи намітилися й у справі наділення землею. Той же М. Ковалевський пропонував проводити розподіл не за волостями, а подушно – за кількістю населення. Відомий кооперативний діяч, український соціал-демократ Б. Мартос вважав, що землю треба розмежувати між повітами і віддати в розпорядження повітовим земельним комітетам. На його думку, ігнорування інтересів різних верств селянства призведе до виникнення опозиції земельній реформі. Найпершим осередком невдоволення, звісно, стане Полтавщина, на якій 60 тис. господарств володіли більше 15-ти десятиним наділом [6, 2 червня]. Таким чином, на I Всеукраїнському селянському з'їзді виявилися загальнопартійні підходи щодо шляхів проведення земельної реформи, відобразивши суперечливе ставлення до неї національно-демократичних верств суспільства. Загалом же, вироблена з'їздом аграрна програма була прийнята наступними селянськими з'їздами як основна програма земельної реформи.

Сформульовані на селянських з'їздах шляхи вирішення земельного питання в Україні мали абстрактний характер. Їх політична та ідеологічна спрямованість не завжди була зрозумілою селянам, далекою від реального життя села. Досить часто першими питаннями на селянських з'їздах стояли національно-політичні вимоги (припинення війни, встановлення політичного ладу в Україні, проголошення автономії), а вже потім висувались пропозиції щодо вирішення земельного питання. Соціально-економічна програма селянських з'їздів формувалася під ідейним впливом українських політичних партій, зокрема соціалістів-революціонерів, та була аналогічною гаслам загальноросійських демократичних сил, головними серед яких були: ліквідація великої поміщицької земельної власності та безкоштовне зрівняльне наділення землею основної частини селянства.

Селянські з'їзди 1917 р. узагальнили основні погляди селянства на шляхи вирішення аграрного питання в Україні, засвідчили про суперечливість позицій різних політичних сил. Однак втілення в діяльності російського Тимчасового та українського урядів у 1917 р. постанови селянських з'їздів не знайшли. Поведінка селянства визначалася розвитком політичної ситуації на місцях.

Форми селянської боротьби навесні – влітку 1917 р. назвали значної

еволуції. Навесні 1917 р. селянські виступи мали відносно мирний характер: потрава посівів, лук і пасовиськ, вирубка лісу, заборона власникам продажу лісу, землі, худоби, обкладання податками, вимоги перерозподілу орендних земель, здача в оренду більшості землі (на Правобережній Україні форми селянської боротьби були більш гострі) [14, 55, 59-60]. Однак у липні – серпні 1917 р. селянська боротьба загострюється: примусова оренда, захоплення поміщицьких маєтків, земель, реманенту, врожаю набули поширення у Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, частково Чернігівській губерніях [14, 64]. На початку вересня розпочалися погроми й у Катеринославській та Харківській губерніях [15, 35-36]. Восени 1917 р. головною формою селянського руху стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння: селянські погроми охопили Правобережжя, а у жовтні – Лівобережжя та Південь України [14, 69-71].

За бездіяльності уряду селяни проводили свою земельну реформу. Вони захоплювали поміщицькі землі та реманент, грабували маєтки та економію. Як альтернатива одноосібному господарству, у деяких селах стали виникати комуні. Зокрема, у Гуляй-Польському районі на Катеринославщині комуні були створені в маєтках землевласників Нейфельда й Класена [16, 21]. Загалом у 4-х сільськогосподарських комунах Гуляй-Польського району на початку жовтня працювало більше 700 чоловік [17, 395]. Всього в Україні у липні – першій половині жовтня було зареєстровано 525 аграрних заворушень, що в 4 рази перевищувало статистичні дані попереднього періоду [18, 147].

Причини селянських виступів полягали у невдоволенні селян зволіканням Тимчасового уряду з вирішенням земельного питання та психологічних потрясіннях, викликаних Першою світовою війною й революцією. Ситуація, яка склалася восени 1917 р. в українському селі, вимагала від влади негайних дій у земельній справі. Селянство було налаштоване на поділ землі й чекало слушного часу до самочинного її захоплення.

Розділ 3. Аграрна складова програм провідних українських партій періоду революції

3.1 Аграрне питання у програмних документах партій національно-демократичного табору

Важливу роль у загостренні дискусій з аграрного питання та активізації селянства на місцях відіграли українські політичні партії. Сутність аграрного питання всі революційні партії Російської імперії, а за ними й українські, збачали у ліквідації селянського малоземелля. Вирішити його рекомендувалося шляхом перерозподілу наявних земель: приватновласницьких, державних, уліських. Кожна політична партія пропонувала свої плани проведення земельної реформи. За критерієм ставлення до приватної власності позиції українських партій доцільно розподілити на два напрями: прихильників примусового відчуження великого приватного землеволодіння та ініціаторів поміркованих реформ.

Перший напрямок репрезентували партії національно-демократичного табору: Українська партія соціалістів-революціонерів (далі – УПСР), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

Прихильниками поміркованих реформ виступили партії консервативного табору: Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) та український осередок партії конституційних демократів.

Найрадикальнішою в 1917 р. стала (і через це отримала найбільший успіх серед селянства) концепція соціалізації – зрівняльного й безкоштовного наділення землею безземельного й малоземельного селянства, висунута Українською партією соціалістів-революціонерів. Позицію УПСР у земельній справі висловив другий з'їзд партії (15 – 19 липня 1917 р.), який ухвалив радикальну постанову: вся земля в Україні (через Український земельний фонд) повинна перейти без викупу у власність трудового народу, який має порядкувати нею через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнські земельні комітети; "землею користується той, хто сам, або в товаристві, обробляє її своєю власною працею, на основі зрівняльного принципу (норма не менше споживчої і не більше трудової)"; великі зразкові господарства мали перейти до рук трудових хліборобських товариств. Остаточні вирішити земельну справу в українських губерніях мали Українські Установчі збори [1, 20 липня].

Таким чином, у програмних положеннях партії Українських соціалістів-революціонерів відчутним був вплив ідеології

загальноросійської партії соціалістів-революціонерів – передача керівної ролі при проведенні реформи общині (громаді) з її періодичними переділами. Проте, як зазначалося вище, в українському селі громада носила дещо інший характер, ніж в Росії, а тому земельні наділи, які юридично належали громаді, фактично перебували в подвірному володінні. Через це партійна резолюція УПСР не наголошувала на необхідності земельних переділів.

Докладнішою теоретичною земельною програмою та шляхів її реалізації партія не мала, крім того, її лідери дотримувалися різних поглядів щодо вирішення земельної справи. Зокрема, діячі правого крила партії були прихильниками концепції націоналізації землі, “себто удержавлення всієї землі та створення земельного фонду української держави”. При цьому вони пояснювали, що за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння [2, 246]. Голова Української Центральної Ради М.С. Грушевський, суспільно-політичні погляди якого в 1917 р. більшість дослідників вважають близькими до програми УПСР, вважав, що першочергового вирішення вимагали національно-політичні проблеми, а лише потім – влаштування земельної справи [3, 73-74].

Основний принцип соціалізації землі не отримав узгодженого теоретичного обґрунтування ні серед провідних членів партії, ні в агітаційній літературі. Західний дослідник кооперативного руху І. Витанович відзначає: “Для одних у соціалізації землі – це скасування приватної власності й передача землі в розпорядження земельних комітетів, для інших суть соціалізації – це вирівняльно-передільний принцип; ще інші вважали і вважають, що есерівська ідея вирівняльних переділів є протисоціалістична, бо “переділити землю – це значить йти в напрямі, протилежному соціалізації”, яка вимагає не поділу, а об’єднання землі у вищі господарські одиниці, засновані на колективній продукції” [4, 21]. Таким чином, хоча термін і не був остаточно визначений, основою земельної програми УПСР була вимога соціалізації землі.

Друга українська соціалістична партія, яка теж претендувала на керівництво земельною реформою, була Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). При розробленні земельної програми українські соціал-демократи деякою мірою орієнтувалися на соціалістично-революціонерів. Проте, виступаючи також за ліквідацію приватної власності, вони критично ставилися до соціалізації, захищаючи концепцію націоналізації землі, а часом зводячи її до муніципалізації. Основний зміст їхньої програми полягав у передачі земель у власність держави, а у випадку муніципалізації – в розпорядження органів місцевого самоврядування [5, 31, 34].

Конкретизував аграрні домагання УСДРП IV конгрес партії (13 – 17 жовтня 1917 р.): “Всі землі приватних власників, котрі мають земельної власності більше норми, встановленої Всеукраїнськими Установчими Зборами, а також землі казенні, царські, князівські, удільні, церковні та монастирські повинні конфіскувати та передати в Український Земельний Фонд у власність України..., при чому норма земельної площі, вільної від конфіскації, не повинна бути більшою од дрібної селянської земельної власності”. Користуватися землею з Українського земельного фонду, на основних, вироблених українським парламентом, мали земельні комітети України. При задоволенні земельних потреб безземельного й малоземельного селянства перевага надавалася “хліборобам, організованим у товариства гуртового господарювання”. В інтересах народного господарства соціал-демократи вимагали збереження від поділу великих зразкових господарств та розвитку сільськогосподарської кооперації [6, 10-11].

Наступною партією, яка зробила свій внесок у розроблення концепцій аграрних перетворень, була партія Українських соціалістів-федералістів (УПСФ). 25 червня 1917 р. конференція Української федерально-демократичної партії (яка була перейменована в УПСФ) відзначила, що в “методах роботи і боротьби за досягнення своїх ідеалів” партія буде йти “еволюційним шляхом” [7, 107]. У земельній справі партія вимагала скасування приватної земельної власності, створення Українського крайового земельного фонду; розпоряджатися землею мав народ через український сейм і з допомогою демократичних органів самоврядування; за “куплені землі” власники мали отримати плату. Основи земельної реформи встановлюють Всеросійські Установчі збори, сама ж реформа проводиться через український сейм, враховуючи місцеві умови та на кошти краю [8, 1917, 5 липня].

Детальніше проблема викупу обговорювалася на другій конференції УПСФ (2 – 4 вересня 1917 р.). Як відзначив член ЦК УПСФ М. Кушнір, у програмі партії значився “не викуп, а виплата (ми не стоїмо на ґрунті конфіскації капіталів)”. Вважаючи, що дрібних селянських господарств в Україні 4 млн. (із загальної кількості в 4,5 млн.), тому фінансові розрахунки будуть стосуватися лише 0,5 млн. господарств. Щоб вняснити принцип “даровизни” як спосіб одержання землі без грошей, було ухвалено на наступний з’їзд партії підготувати доповідь про земельну справу [9, 1917, 7 вересня].

Остаточна позиція УПСФ із земельного питання оформилася на травневому з’їзді партії в 1918 р. Пристосовуючись до обставин гетьманського режиму, партія підтримала ідею загальнонаціональної

консолідації Української Держави (без федерації з більшовицькою Росією). У земельній справі, за доповіддю К. Мацієвича, партія ухвалила в майбутньому дотримуватися своїх соціалістичних ідеалів про скасування приватної власності на землю. Право верховного порядкування землею надавалося державі.

Однак у теперішній час, вважаючи делегати, "в інтересах розвитку продукційних сил й інтенсифікації сільського господарства", краще було б провести "рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставі приватної власності, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство. Ця демократизація повинна перевестися на підставі примусового відібрання за певну плату всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному і безземельному селянству" [9, 1918, 14 травня].

Зразкові господарства залишилися на правах оренди в руках їхніх теперішніх власників; земельна мобілізація обмежувалася трудовою нормою; йшлося також про агрономічну допомогу селянству, розширення мережі кооперативів; організацію переселення в багатоземельні губернії [9, 1918, 14 травня].

Таким чином, незважаючи на окремі програмні розходження, всі названі нами національно-демократичні партії (УПСР, УСДРП, УПСФ) пропагували спільну мету – зрівняльно-трудового наділення селян землею (УПСФ займала найбільш консервативні позиції, дбаючи насамперед про достатнє економічне обґрунтування земельної реформи).

3.2 Основні положення з аграрного питання у програмах консервативних українських партій

На протиположні вимогам зрівняльно-трудового розподілу землі свою програму створення заможних селянських господарств, яка теж отримала значну підтримку на селі, висунула Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), створена у травні 1917 р. на Полтавщині.

Виступаючи проти проголошення УПСР гасел соціалізації землі, УДХП вбачала майбутнє України в розвитку "інтенсивного фермерського сільського господарства". Згідно з її програмою, створеною в жовтні 1917 р. В. Липинським, всі землі мали перейти у фонд держави, яка викупувала частину приватновласницьких земель. Замість великих поміщицьких маєтків на території України повинні існувати "хутори трудового селянства", які передавалися в довічну оренду (без права поділу) безземельним та малоземельним хліборобам. Встановлювалася також верхня межа землекористування [10, 306].

Захист партією дрібної приватної власності на землю мав на меті у передусім сприяти економічному прощвіттанню українського селянства (його середнього класу), а також задовольнити соціально-психологічні настрої хліборобів відчутти себе господарем власної землі (з цією метою надільні землі переходили в повну власність селянства). Виконання цієї мети не за рахунок рішучого наступу на велике поміщицьке землеволодіння дозволяло уникнути загострення соціального протистояння.

Проголошена гетьманом П. Скоропадським аграрна реформа змусила УДХП певною мірою доповнити свої вимоги. Зокрема, черговий з'їзд партії 9 червня 1918 р. виступив із застереженням проти земельної спекуляції, за необхідність в інтересах бідніших верств селянства організації на урядовому рівні пропаганди в аграрній справі та участь у розробленні земельного закону представників українських партій [11, 244-245].

Поміркувавши, у порівнянні з програмами національно-демократичних партій, але на відміну від правоконсервативного табору, який допускав проведення реформи лише за умови виплати селянами викупу, однак рішучих поглядів дотримувалися діячі партії конституційних демократів. Більшість партії склали власники капіталістичних господарств і саме вони прагнули ліквідувати існуючі в земельних відносинах феодальні пережитки. Прийнята 10 травня 1917 р. загальноросійським з'їздом партії нова аграрна програма проголосила необхідність передачі земель сільськогосподарського користування "трудоному хліборобському населенню" за умови встановлення обмеженої норми землекористування, заборони постійної прибуткової земельної ренти та, що складало основу їх програми, – часткового відчуження при сплаті селянами викупу понадлишкових поміщицьких земель [12, 116].

Щодо місцевих умов аграрну програму конституційних демократів конкретизував з'їзд українського партійного осередку 8 – 11 травня 1918 р., проведений у Києві. Виступивши проти реставрації поміщицького землеволодіння, яка, на думку з'їзду, вела до економічного та культурного занепаду, а заодно й проти політики соціалізації з її аналогічними наслідками [8, 1918, 11 травня], з'їзд висунув свої пропозиції. Зокрема, підкресливши, що проведення земельної реформи є спільною справою багатьох партій, в основу компромісної програми українські конституційні демократи поклали вимоги:

1. Захисту дрібної приватної власності.
2. Заборони іноземного землеволодіння.
3. Обмеження землекористування й викупу державою

понадлишкових володінь із наданням дрібним власникам можливості збільшувати свої господарства шляхом купівлі землі чи оренди з державного земельного фонду.

4. Упровадження агротехнічних заходів і меліорації, відродження сільськогосподарського машинобудування та підвищення освітнього рівня населення [8, 1918, 12 травня].

Справді, така державна політика, яка дбала не лише про зростання економічних показників, а й про духовні потреби селянства, могла б забезпечити значний позитивний результат земельної реформи. Підвищувало її шанси на успіх і наукове опрацювання зазначених заходів вченими з дореволюційною практикою (фахівцями провідних ВНЗ, співробітниками земських установ), більшість яких належала до партії конституційних демократів.

Отже, українські політичні партії поклали в основу вирішення аграрного питання завдання ліквідації селянського малоземелля, розробивши відповідно дві концепції земельної реформи. Причому основні міжпартійні дискусії стосувалися проблеми створення для потреб реформи земельного фонду та визначення норми землекористування. За умови міжпартійної консолідації обидві концепції земельної реформи мали шанс на втілення, причому вони могли б стати гідною альтернативою більшовицькій аграрній програмі. Проте сталося навпаки: політика радянської влади на селі, запозичивши програмні гасла наділення землею в соціалістів-революціонерів, врахувала й недоліки, допущені українськими урядами при розробленні й проведенні аграрної реформи.

Частина II.

Аграрна політика національних урядів та діяльність австро-німецької адміністрації

Розділ 1. Розроблення і впровадження концепції аграрної реформи в добу Центральної Ради

1.1 Формування керівних органів земельної адміністрації в Україні влітку 1917 р., перші земельні законопроекти, III Універсал

Процес підготовки національно-демократичними силами земельної реформи в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. був досить тривалим і суперечливим. Як відомо, вирішення соціального миру та консолідації суспільства й економічний – усунення негативного впливу новозведеної на продуктивність сільського господарства. Провідні політичні сили та фахівці, які займалися підготовкою та реалізацією планів земельної реформи, намагалися врахувати обидва аспекти.

Формування органів державної влади в Україні започаткував I Універсал Центральної Ради, ухвалений 10 червня 1917 р. 14 червня Центральною Радою утворила тимчасовий революційний уряд – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. У його складі створювалося Генеральне секретарство земельних справ (далі – ГСЗС), яке очолив український соціал-демократ Б. Мартос. Його заступниками були досвідчені агрономи з дореволюційним досвідом – український соціаліст-федераліст К. Мацієвич та безпартійний, а потім співчуваючий українським соціалістам-революціонерам – М. Савченко-Більський. Таким чином, майже до кінця 1917 р. кроки українського уряду у справі вирішення аграрного питання були близькі до партійних програм УСДРП та УПСФ.

Основним завданням новоствореного ГСЗС була підготовка на підставі постанов I Всеукраїнського селянського з'їзду земельного законопроекту для затвердження Установчими зборами та розмежування в земельній справі компетенцій Всеросійських і Українських Установчих зборів [1, № 10]. Керівництво земельними заходами покладалося на Український Крайовий земельний комітет, організації якого мав домагатися український уряд від загальноросійського.

Для проведення земельних заходів у структурі ГСЗС утворювалися: відділ земельної реформи, який мав узагальнити різні пропозиції й

виробити проект реформи (його очолював український соціаліст-революціонер О. Мишок, який до революції працював землеміром на Полтавщині та Херсонщині), статистичний відділ, на який покладалася підготовка проекту споживчої і трудової норми землекористування. З метою підвищення рівня сільськогосподарської культури та полегшення інших важливих сторін земельної реформи при ГСЗС розпочалася організація лісового відділу, ветеринарної справи, відділів громадської агрономії, сільськогосподарських машин, дослідної справи.

До компетенції Генерального секретарства земельних справ входили також організація курсів із підготовки інструкторів земельної реформи, створення мережі кооперативних центрів [2, 29].

Необхідність підготовки власних планів аграрної реформи керівництво українського земельного міністерства усвідомило наприкінці липня – у серпні 1917 р.

25 – 28 липня ГСЗС скликало Всеукраїнський з'їзд представників земельних комітетів. Його завданням було обговорення шляхів розробки та проведення української земельної реформи й з'ясування настроїв на місцях. З'їзд запропонував передати Крайовому земельному комітету право порядкування всіма землями сільськогосподарського призначення в Україні. До розпорядження земельних комітетів мали перейти землі, які здавалися в спекулятивну оренду, господарювання на яких велося без власного реманенту чи з використанням найманої праці, а також необхідні, з точки зору земельних комітетів, для задоволення гострих потреб місцевого населення землі дослідних сільськогосподарських установ та цукрової промисловості [3, 29 липня].

6 серпня 1917 р. VI сесія Центральної Ради заслухала доповідь Генерального секретаря земельних справ Б. Мартоса про діяльність ГСЗС. Охарактеризувавши зроблену роботу та труднощі у вирішенні земельного питання, він запропонував передати керівництво земельною реформою на місця – “українському сейму” [4, 225]. Щоб не допустити при цьому повної сільськогосподарської руйни, ГСЗС виробило додаткові проекти про налагодження агрономічної допомоги та звертало увагу на необхідність забезпечення населення сільськогосподарським реманентом [5, 30*].

Селянські провідники відчували наростання невдоволення серед населення зволіканням у земельній справі. На засіданні Київського губерньського земельного комітету 14 вересня його голова й один із лідерів Всеукраїнської селянської спілки М. Ковалевський відзначив гостру потребу в частковій передачі землі селянам [6, 21*]. Представник Канівського повіту Л. Науменко також підтвердив, що “на місцях земляна

справа може вирішитись досить швидко, на Канівщині нездержано чекають вирішення земельного питання” [6, 20*]. Щоб уникнути стихійного захоплення земель селянством, Київський губерньський земельний комітет ухвалив, що необхідно негайно видати закон про перехід земель сільськогосподарського призначення в розпорядження земельних комітетів для передачі їх безземельним і малоземельним селянам в оренду [6, 22*].

Діяльність українського ГСЗС влітку 1917 р. спрямовувалася на пристосування вироблених ним законодавчих актів до вже чинних розпоряджень Міністерства хліборобства російського Тимчасового уряду. Перешкождали підготовці земельної реформи і складні політичні обставини. Так, згідно з інструкцією Тимчасового уряду від 4 серпня 1917 р., до компетенції Центральної Ради входили лише п'ять українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська (за винятком декількох її північних повітів).

Посилення восени 1917 р. селянських заворушень та зростання пограбницького руху змусили Центральну Раду розпочати розроблення незалежної від російського уряду земельної політики.

Перші самостійні земельні законопроекти українського уряду були спрямовані на організацію місцевого керівного центру земельної реформи та поширення його повноважень на підвладну територію. 5 жовтня Мала Рада ухвалила постанову “Про розширення компетенції Генерального Секретарства земельних справ, обмеженої інструкцією Тимчасового Правління від 4 серпня”, за якою до повноважень українського земельного міністерства передавалися “всі права і влада міністерства хліборобства в межах України”, у тому числі й справа підготовки земельної реформи [7, 27]. Практичне керівництво її ходом покладалося на Український земельний комітет, проект статуту якого було затверджено на цьому ж засіданні [8, 104*].

Проте всі земельні законопроекти підлягали затвердженню російського Тимчасового уряду, який не погоджувався з такими планами реформи, зокрема з організацією Українського земельного комітету. Заступник генерального секретаря земельних справ К. Мацивич у жовтні їдив до Петрограда з клопотаннями затвердити у Тимчасовому уряді вироблені в Україні законопроекти (статут Українського земельного комітету). Однак подорож виявилася безрезультатною й 25 жовтня після гострих дебатів Мала Рада ухвалила доручити розробку законопроекту про передачу землі в розпорядження земельних комітетів Генеральному Секретаріату й розглянути на сесії Центральної Ради [9, 105]. 30 жовтня К. Мацивич зачитав на засіданні VII сесії Ради зазначений законопроект,

який мав тимчасовий характер і не скасовував приватної власності на землю. З ініціативи українських соціалістів-революціонерів було прийнято резолюцію про негайну передачу земель у розпорядження земельних комітетів і доручення Комітетові Центральної Ради доповнити й ухвалити цей законопроект і через Генеральний Секретаріат втілювати його в життя, "ідучи невпинно до соціалізації земель" [4, 377]. Таким чином, хоча розробленням планів земельної реформи продовжували займатися представники українських соціал-демократів та соціалістів-федералістів, вплив на їхні рішення українських соціалістів-революціонерів поступово зростає.

III Універсал Центральної Ради, ухвалений 7 листопада 1917 р., став важливим етапом у справі аграрних перетворень. Він проголосив скасування приватної власності на "поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні, монастирські та церковні землі" [4, 400]. Земельна частина Універсалу була запропонована фракцією УПСР [10, 118-119] і викликала бурхливу полеміку в пресі, хвилю протестів в уряді, невдоволення Універсалу пішли у відставку генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Більський та його заступник К. Мацієвич. 8 листопада Генеральний Секретаріат ухвалив проголосити урядові пояснення щодо Універсалу. Їх складанням зайнявся заступник генерального писаря [11, 13^м].

Проти земельних положень III Універсалу виступили представники фінансових кіл та заможних верств населення. Зокрема, 10 листопада відбулася нарада представників київських банків, Всеросійського союзу цукрозаводчиків, Союзу земельних власників з участю членів Генерального Секретаріату – В. Винниченка, М. Порша, В. Голубовича. Голова Союзу земельних власників О. Вишневецький зачитав декларацію проти скасування III Універсалом права приватної власності на землю. З протестами виступили представник цукрозаводчиків Г. Логачов, від імені банків – А. Добрий, а також діячі Союзу польських землевласників [12, 188-189].

У відповідь на критику голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявив, що Універсал не вирішує питання про ліквідацію приватної власності, а лише висловив погляд Центральної Ради на це питання, вирішення якого залежить від Українських Установчих зборів. Для досягнення компромісу ухвалили скликати міжвідомчу нараду [13, № 271].

Чіткіше ідея аграрних перетворень окреслювалася в урядових поясненнях до III Універсалу. Зокрема, у поясненні Генерального Секретаріату від 11 листопада (за підписами його голови В. Винниченка, тимчасово виконуючого обов'язки земельного секретаря Б. Мартоса та генерального писаря О. Лотоцького) зазначалося, що Універсал проголошує лише "загальні підвалини" майбутнього земельного закону. Скасування приватної власності слід розуміти як перехід "права власності... до народу України... від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам забороняється землю продавати, купувати, заставляти, дарувати, чи передавати кому-небудь у власність будь-якими способами". До підтвердження скасування власності Українськими Установчими зборами цими землями мали поряdkувати на основі виробленого ГСЗС і затвердженого Центральною Радою спеціального закону земельні комітети. Проблема боргів, які лежать на землі й сільськогосподарських мастах, та витрат на земельну реформу відкладалися до рішення Установчих зборів.

Крім того, чинності Універсалу підлягали лише землі "нетрудових господарств" сільськогосподарського значення (це не стосувалося земель, які належать містам, містечкам, селам, чи знаходяться під дачами, садибами, городами, садами, дослідними установами, заводами та інше); всі землі трудових господарств – селянські, козачі та інші залишалися у власності дотеперішніх господарів [14, 23 листопада].

У відозві ГСЗС від 14 листопада (за підписами товариша генерального секретаря земельних справ Б. Мартоса та директора відділу сучасних земельних справ О. Мицюка) визначалися критерії нетрудових господарств: застосування найманої праці й розміри більше 50 десятин. Генеральне секретарство земельних справ обіцяло негайно виробити тимчасовий законопроект, "як земельним комітетам поряdkувати тими землями" [4, 444], а поки що давало детальні вказівки губернським, повітовим та волосним земельним комітетам (15 листопада) брати на облік землі всіх нетрудових господарств, робити детальний опис реманенту, не допускаючи при цьому самовільних захоплень (землі й реманенту) [14, 23 листопада].

Таким чином, радикальні положення III Універсалу в земельній справі наступними урядовими розпорядженнями зводилися нанівець. Центральна Рада вагалася з вибором соціальної опори в суспільстві, на інтереси якої спрямувалася її земельна політика. В очікуванні вирішення аграрного питання розкололося українське суспільство в цілому, і національно-демократичні сили зокрема.

1.2 Обговорення аграрного питання Українським крайовим земельним комітетом та VIII сесією Центральної Ради, ухвалення земельного закону 18 січня 1918 р.

Розробку земельного законопроекту в Генеральному секретарстві земельних справ восени 1917 р. пришвидшила поява радикального більшовицького аграрного законодавства. Більшовики, перейнявши від соціалістів-революціонерів концепцію соціалізації землі, проголосили про негайне втілення її в життя. Проведення "чорного переділу" було найкращою агітацією за радянську владу.

У таких умовах 7 листопада розпочала роботу перша сесія Українського Крайового земельного комітету. Вона зайнялася проведенням підготовчої організаційної (створення Крайового земельного комітету та реорганізації місцевих земельних комітетів, посилення їх технічним та агрономічним персоналом) та законодавчої роботи (розгляд проекту про врегулювання існуючих відносин) [15, 132].

Поставлені сесією питання уряд вирішив таким чином 10 листопада Генеральний Секретаріат прийняв рішення про передачу в розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих (справу відшкодування їм збитків мали вирішити Установчі збори) [16, 2]. 15 листопада уряд розглядав питання про передачу земельним комітетам державного та удільного майна й ухвалив передати до розроблення відповідної реформи управління державними маєтками в Україні до відома Генерального секретарства земельних справ [17, 76^м].

15 листопада для розгляду детальних планів аграрної реформи було створено комісію під керівництвом заступника земельного секретаря, українського соціал-демократа Б. Мартоса. До її складу увійшли 6 представників Крайового з'їзду земельних комітетів, серед яких були: Т. Осадчий, Х. Барановський, О. Мицюк, О. Шумський та 9 представників від губернських земельних комітетів [18, 1917, 16 листопада]. Текст виробленого ними законопроекту не зберігся [2, 33].

Вирішальне значення в процесі розробки урядової аграрної політики відводилося підготовці загального земельного закону. Саме навколо основних його положень і зіткнулися як політичні, так і економічні інтереси різних урядових структур та суспільних верств.

26 листопада ІІ сесія Крайового земельного комітету розпочала розгляд і затвердження проекту тимчасового земельного закону, виробленого комісією ГСЗС (доповідачами виступили Т. Осадчий та службовець земельного секретарства П. Гавсевич). У її роботі взяли участь представники губернських земельних комітетів та губернських народних

управ від усіх українських губерній (крім Таврії); головував на сесії Б. Мартос. До участі в розробленні земельного законопроекту запрошувалися також вчені київських агрономічних шкіл [18, 1917, 28 листопада].

У самому секретарстві законопроект перероблявся 3 рази, існував ще неопублікований окремий проект К. Мацієвича (заступника генерального секретаря до видання III Універсалу) [2, 35].

14 грудня законопроект був представлений Б. Мартосом на обговорення VIII сесії Центральної Ради (дискусії продовжувалися 15 грудня, а резолюція щодо земельної справи була ухвалена лише 17 грудня).

Цей закон носив тимчасовий характер (до Українських Установчих зборів) і скасовував право приватної власності на землю, а також забороняв продаж і передачу її в оренду. Розпоряджатися землею могли лише земельні комітети. Зрівняльному поділу не підлягали землі, що належали сільськогосподарським школам та дослідним установам. Земельне секретарство також планувало зберегти від поділу великі зразкові маєтки, які спеціалізувалися на вирощенні породистої худоби чи сортового насіння – "хоч по одному такому маєтку в кожній губернії" [19, 23]. Поряд з індивідуальним господарюванням закон не заперечував кооперативний обробіток землі. Трудова норма в 50 дес., зазначена в початковому проекті ГСЗС, зменшувалася до 40 дес. За користування землею селяни мали виплачувати щорічну плату, яка включала податки на землю, погашення іпотечної заборгованості та видатки в справі реформи земельних комітетів. До видання основного закону терміни землекористування визначалися земельними комітетами.

Б. Мартос, пояснюючи в промові основні положення закону, наполягав на його невідмінному прийнятті через загрозу хаотичного, самовільного захоплення землі селянами, "через хибно зрозумілий проголошений Третім Універсалом перехід землі до рук народу" [19, 23].

З критикою законопроекту виступили як представники фракцій, так і селянські депутати, невдоволені великою трудовою нормою в 40 дес. Основні зауваження промовців можна звести до таких положень: російський соціал-демократ (меншовик) Д. Чижевський і український соціаліст-федераліст М. Кушнір вважали, що проведення земельної реформи належить до компетенції лише Всеукраїнських Установчих зборів. Український соціаліст-революціонер О. Зарудний і російський соціаліст-революціонер Й. Скловський протестували через те, що законопроект складений не на основі соціалізації і що трудова норма в 40 дес. є занадто великою [19, 25]. Особливо активно розкритикувала пропозиції

земельного секретарства пробільшовицько налаштована харківська група українських соціалістів-революціонерів у складі Г. Михайличенка, Северов-Одосвського та інших [2, 34].

Із захистом законопроекту виступив лише партійний колега Б. Мартоса – М. Порш. Пояснюючи неможливість проведення повної соціалізації, він наголошував, що закон не задовольняє й українських соціал-демократів, і закликав Раду не роз'їжджатися, не прийнявши закону [19, 26].

Б. Мартос у заключному слові, спростовуючи виступи опонентів, заявив, що норму землекористування можуть змінювати місцеві земельні комітети, відповідно до місцевих умов. Відповідальність за вироблення законопроекту несуть не лише соціал-демократи, а й соціалісти-революціонери (в діяльності земельної комісії брав участь і О. Шумський). Під соціалізацією слід розуміти, за поясненнями Б. Мартоса, "керування земельним фондом громадськими організаціями, і це передбачав законопроект, бо він передає керування земельними справами демократично обраним комітетам від всеукраїнського аж до сільських" [19, 28].

Компромисним рішенням стала запропонована фракцією українських соціалістів-революціонерів резолюція про створення парламентської комісії для негайного вироблення нового земельного законопроекту [19, 50]. Б. Мартос, не погоджуючись з таким рішенням Центральної Ради щодо цього законопроекту, 20 грудня пішов у відставку [20, 19].

21 грудня 1917 р. ГСЗС очолив представник українських соціалістів-революціонерів О. Зарудний [21, 60]. Таким чином, партійні амбіції українських соціалістів-революціонерів, які вважали себе єдиними виразниками селянських інтересів, були задоволені. Вирішення земельного питання, як і вся урядова політика Центральної Ради після проголошення III Універсалу, набуває дедалі більшого есерівського забарвлення.

Тим часом розробляти земельний законопроект розпочалася нова парламентська комісія в складі 23 осіб: 10 українських соціалістів-революціонерів, 2 російських, представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по одному від меншовиків, Бунду, есерів та самостійників [22, 1917, 20 грудня]. Обговорення комісією основних засад тимчасового земельного закону велось в напрямках: 1) скасування приватної власності на землю; 2) визначення прав громадян на землю; 3) організації органів земельної

адміністрації; 4) форм і правил землекористування; 5) обов'язків держави при проведенні земельної реформи [19, 50].

Прихід до влади 18 січня 1918 р. кабінету В. Голубовича, більшість якого становили українські соціалісти-революціонери, означав і перемогу аграрної програми їхньої партії. Прийняття проекту соціалізації землі відбувалося за умов воєнних дій: більшовицького наступу на Київ. Законопроект, підготовлений земельною комісією, був зачитаний на засіданні IX сесії Центральної Ради 17-го і прийнятий без обговорення 18 січня [22, 1918, 22 січня]. У дійсності документ був вироблений українськими (О. Шумським та П. Христюком) і російськими соціалістами-революціонерами (М. Пухтинським та М. Дешевим). У його основу поклалися резолюції українських селянських з'їздів, а за схему був взятий проект земельного закону фракції соціалістів-революціонерів у II Державній думі дореволюційної Росії [10, 128]. Термін "соціалізація" з метою досягнення міжпартійного компромісу в законі не згадувався [12, 286].

Основною ідеєю земельного закону було скасування права приватної власності в межах УНР на всі землі, верховне порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів надавалося Центральній Раді, а на місцях – земельним комітетам та органам самоврядування в межах їх компетенцій [19, 128].

Форми землекористування визначали механізм розподілу землі. Право на отримання землі мали приватно-трудові господарства. Для їхнього наділення встановлювалася норма, не менше споживчої, але не більше трудової (згідно з додатковою приміткою, в окремих випадках дозволялося застосування найманої праці). Отримання земельного наділу та користування ним було безкоштовним (оподатковувалися лише понадлишкові землі чи надзвичайні доходи).

Поряд із правилами індивідуального землекористування встановлювався також порядок приватно-трудового землекористування сільських громад та добровільних товариств. Терміни їхнього користування землею встановлювали на підставі положень закону (§ 13) земельні комітети. Право землекористування, за дозволом громад і земельних комітетів, могло переходити в спадщину; землі приватно-трудового характеру з припиненням на них господарства чи заведенням нетрудового, поверталися в розпорядження громад і земельних комітетів (§ 15). Таким чином, зберігалася провідна роль громади при здійсненні земельних заходів.

Зрівняльному розподілу не підлягали землі, призначені для

громадського користування з метою: а) охорони природних багатств і використання їхніх продуктів на загально-громадські потреби; б) раціональної експлуатації природних багатств; в) розвитку дослідної справи; г) для будівництва залізниць та інших промислових потреб.

За землевласниками та орендарями (за їх бажанням та за рішеннями волосних земельних комітетів) залишалися земельні наділи (з садками, виноградниками, хмільниками) в кількості, яку вони могли обробити силами своєї сім'ї. Поряд із нетрудовими землями до розпорядження земельних комітетів передавав живий та мертвий сільськогосподарський реманент і господарські будівлі землевласників (за винятком житлових).

З земельного фонду, призначеного для зрівняльного поділу між приватно-трудовими господарствами, насамперед мали задовольнятися потреби місцевого малоземельного й безземельного селянства, а в наступну – потреби місцевого нехліборобського й немісцевого населення. Урівнення в користуванні землею мало здійснюватися такими способами: а) оподаткування надлишків землі понад установлені норми, відповідно до чистих прибутків з них; б) оподаткування надзвичайних прибутків господарства, отримуваних незалежно від праці господарів, а за рахунок якості ґрунту та вигідного розташування земельної ділянки; в) розселення й переселення або зміною межі наділів та їх розмірів (§ 29). Землі цукрової промисловості та інших цінних культур переходили в приватно-трудове користування товариствам, науковим установам або сільським громадам за умови ведення господарства відповідно розроблених земельними комітетами планів.

Таким чином, закон скасував приватну власність не лише на нетрудові землі, а й на селянські (громадські, подвірні й індивідуальні), деякі надільні та куплені ділянки. Тенденції соціалізації послідовно проводилися в 13 – 15 і 29 статтях, в яких мова йшла про передачу права користування, відповідальність громад і земельних комітетів за контроль над умовами й термінами користування й господарюванням у приватно-трудових господарствах та про урівнення в певних випадках.

М. Шаповал, один з провідних діячів УПСР і Центральної Ради, у постановках земельного закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності [23, 141-144].

Уперше земельний закон був виданий під час евакуації в Житомирі, а її реалізацію Центральна Рада змогла розпочати лише на початку березня 1918 р.

1.3 Аграрна політика Центральної Ради у березні – квітні 1918 р., ставлення до неї селянства

Народне Міністерство земельних справ в уряді В. Голубовича очолював український соціаліст-революціонер М. Ковалевський. Новий уряд на засіданні Малої Ради 24 березня 1918 р. проголосив незмінність попередньої аграрної політики. Першочерговим завданням на сучасному етапі міністерство визначило справу засівів [19, 228].

Становище на місцях було дуже складним. Зміни в аграрній галузі, проведені селянами наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., в історичній літературі отримали назву "аграрної революції" (у працях західних та російських дослідників трапляється також трактування селянської поведінки зазначеного періоду як "общинна революція" [24]). Складовими селянської поведінки в багатьох регіонах цього періоду були: розгром маєтків, захоплення й поділ поміщицького майна (землі, реманенту, худоби, господарських будівель, домашнього скарбу), взяття на облік поміщицьких економій і культурних господарств, утворення хліборобських товариств.

У багатьох губерніях України найбільшого розмаху погромницький рух набув у грудні 1917 – січні 1918 рр. Відсоткові дані масштабів погромів поміщицьких маєтків наводить М.А. Рубач. Згідно з ними, найбільших погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній (розгромлено 50 – 60 % від загальної кількості маєтків), у Київській губернії чисельність погромів зменшується до 20 – 25 %, а серед лівобережних губерній найбільше постраждала Чернігівська губернія, де було розгромлено 15 – 20 % [25, 184].

З приходом німецьких і австро-угорських військ у села повернулися поміщики, які з допомогою каральних загонів проводили репресії проти селян, які брали участь у погромах. У деяких місцевостях селяни добровільно почали повертати розграбоване поміщицьке майно його власникам. Не маючи зпевненості у тривалості влади Центральної Ради, селяни не поспішали засівати колишню поміщицьку землю. Під час більшовицького наступу була занедбана робота Селянської спілки.

Проте лідери Центральної Ради не мали реальних сил для мінімізації негативних тенденцій суспільного розвитку навесні 1918 р. Серед основних перешкод на шляху проведення земельної політики Центральної Ради III сесія Головного Українського земельного комітету (15 – 17 квітня 1918 р.) визначила: незаконне втручання місцевої адміністрації, військової влади (як іноземної, так і української), відсутність коштів на утримання земельних комітетів та фінансування посівного матеріалу, невпевненість у роботі земельного міністерства та неузгодженість роботи його департаментів [26, 94-94*].

Сам міністр земельних справ М. Ковалевський у розмові з представником Українського Телеграфного Агентства діяльність свого міністерства (в основному земельного департаменту) щодо проведення в життя заходів земельної реформи охарактеризував як "спішну" і спрямовану на реорганізацію земельних комітетів (вироблення їх статуту) та проведення посівної роботи. Важливим, на його думку, мав стати перегляд та уточнення деяких положень земельного закону, зокрема, про становище невеликих селянських господарств (12 – 15 дес.), досягти цієї мети намагалися численні селянські делегації [18, 1918, 31 березня].

Спробу конкретизувати плани проведення реформи, оскільки земельний закон 18 січня 1918 р. мав надто загальний характер, зробила III сесія Головного Українського земельного комітету 15 – 17 квітня 1918 р. Директор департаменту земельних справ О.К. Мишок у своїй доповіді 17 квітня 1918 р. відзначив, що через тимчасовий характер земельного закону міністерство передаватиме землю для селянського користування лише на один рік. Для реалізації цих задумів до 15 серпня планувалося з'ясувати наявні земельні запаси держави, кількість населення, яка мала право отримати землю та норму наділення [26, 91-91*]. Працювати над цими заходами мали земельні комітети.

Проте процес реорганізації земельних комітетів виявився незавершеним. 15 квітня Рада Народних Міністрів повернула для доопрацювання законопроект про статут земельних комітетів (через відсутність єдиної думки, змішаність принципів представництва та юридичні дефекти) [19, 279]. Підняте на засіданні Малої Ради 20 квітня питання про штати земельних комітетів (за законопроектом Міністерства земельних справ) теж не було вирішене [27, 23 квітня]. Таким чином, остаточна концепція земельної реформи та органів її реалізації Центральною Радою так і не була розроблена.

Невтішним наслідком земельної політики Центральної Ради, крім економічних труднощів, став розкол серед самого селянства, і насамперед – наростання опозиції навесні 1918 р. з боку консервативних сил українського суспільства. Зрівняльницька стихія кінця 1917 – початку 1918 рр., яка спершу спрямовувалася на ліквідацію поміщицької власності, охопила й приватні землі самих селян. На ці господарства, більш заможні в порівнянні з основною масою, спрямували свій гнів ті бідняцькі верстви, які отримали землю, але не мали її чим обробляти.

Проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання виступили середні й заможні селяни Полтавщини та Херсонщини, підтримані Українською демократично-хліборобською партією та Союзом земельних власників. З'їзд шести північних повітів Полтавщини, проведений 7 квітня (25 березня за ст. ст.) 1918 р. у Лубнах партією демократів-хліборобів, постановив вважати аграрну політику Центральної

Ради руйнівною для держави й вимагав негайного скасування земельного закону та відновлення приватної власності [27, 11 квітня]. До вимог відрядженої з'їздом до Києва делегації приєднались дрібні землевласники з Херсонщини [18, 1918, 12 квітня].

Делегації з аналогічними резолюціями прибували до Києва зі всієї України [18, 1918, 11, 12, 15 квітня]. Центральна Рада відмовлялася з ними зустрічатися, доручаючи що справу окремим міністрам. Тому заможні й середні селяни та поміщики з вимогою відновлення колишніх форм землеволодіння зверталися до присутніх в Україні німецько-австрійських військ.

Вище керівництво окупаційних військ скептично ставилося до земельної реформи уряду В. Голубовича. При будь-якій можливості представники німецького та австро-угорського урядів висловлювали свої побажання щодо відновлення (хоча б часткового) великого землеволодіння та виплати селянами за отримані землі певного викупу [28, 24, 50]. Особливо активно відстоював зазначені пропозиції німецький посол в Україні барон Мум фон Шварценштейн, який заради цього двічі зустрічався з міністром земельних справ УНР М. Ковалевським [29, 471].

Про повну безпорадність українського уряду в проведенні земельної реформи засвідчив наказ фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий засів всієї землі. Втручання німецької військової влади до посівної кампанії викликало урядову кризу: міністр земельних справ М. Ковалевський подав у відставку; а Мала Рада 13 квітня ухвалила протест із приводу зазначеного наказу [18, 1918, 16 квітня]. Проте ці заходи не вплинули на ситуацію і закон про засів ланів розпочав діяти.

Критика земельної політики Центральної Ради велася не лише консервативними партіями та союзницьким командуванням, а й соратниками по національно-демократичному табору – партіями українських соціал-демократів та соціалістів-федералістів.

Першим на сторінках "Нової Ради" піддав ґрунтовній критиці земельну політику уряду український соціаліст-федераліст К. Мацієвич, який всю вину за аграрні заворушення покладав не лише на більшовиків, а в основному на Центральну Раду, яка сліпо скопіювала складений російськими соціалістами-революціонерами для II Державної думи земельний законопроект [30].

"Робітнича газета" виступила з образливою критикою політики Центральної Ради й діяльності УПСР в уряді. Один із активних її дописувачів український соціал-демократ А. Пісоцький охарактеризував партію українських соціалістів-революціонерів як дрібнобуржуазну, а сам процес соціалізації землі – контрреволюцією [27, 3 січня]. Інший представник українських соціал-демократів М. Порш на урочистому засіданні Малої Ради 20 березня 1918 р. зробив критичний огляд

діяльності уряду есерів: "Наша партія ще у свій час говорила, що принципи соціалізації, засновані на знищенні великих хазяйств, а не землевласників, розколе селянство й поведе знову до "чорного переділу"... Тепер ми можемо вже констатувати, що наші застереження здійснюються; вже чуються голоси, що "пора соціалізацію націоналізувати", щоб не зруйнувати основи держави" [18, 1918, 22 березня].

Таким чином, уся відповідальність за провал земельної реформи покладалася лише на УПСР та її лідерів. Об'єднати зусилля для вирішення земельної справи політичні партії не змогли. Українські соціалістично-революціонери продовжували дотримуватися радикальних гасел соціалізації землі до останніх днів існування Центральної Ради. Зокрема, на спільному засіданні фракції УПСР у Центральній Раді й ЦК УПСР під впливом М.С. Грушевського було вирішено не вносити ніяких поправок до земельного закону, визначивши таким чином долю земельної реформи [10, 166].

Отже, уряд Української Народної Республіки доклав багато зусиль у справі підготовки земельної реформи. Об'єктом урядової політики УНР проблема підготовки земельної реформи в Україні стала в жовтні – листопаді 1917 р. Безпосередньо розробкою планів реформи займався Генеральне секретарство земельних справ (а з січня 1918 р. – Міністерство), основними напрямками роботи якого стали підготовка законопроекту про передачу земель у розпорядження земельних комітетів та організація керівних і місцевих земельних органів.

Результатом складних пошуків урядів Центральної Ради шляхів вирішення аграрного питання став земельний закон 18 січня 1918 р. Проголошуючи соціалізацію землі (з рисами націоналізації), закон задовольняв земельні інтереси безземельного й малоземельного селянства, передаючи безкоштовно в його розпорядження приватновласницькі, державні, церковні землі. Втілювати в життя основні положення земельного закону мали земельні комітети. Остаточне вирішення земельного питання залишалося за Українськими Установчими зборами.

Проте розроблена Центральною Радою програма земельної реформи, зокрема закон від 18 січня 1918 р., були недосконалими. Зовсім нерозробленим залишався фінансовий аспект земельних заходів, а надання переваг у правах на землю біднішим верствам селянства створило численну опозицію серед заможних прошарків сільського населення Полтавщини та Херсонщини. Таким чином, запланованих результатів – соціальної консолідації суспільства та економічного процвітання сільськогосподарської галузі – аграрна політика Центральної Ради не досягла. Земельну реформу УНР не підтримали як політичні опоненти, так і німецько-австрійська влада. Загалом же, вироблена Центральною Радою земельна програма заклала ґрунт для подальших пошуків варіантів розв'язання аграрного питання національно-демократичними силами в 1918 – 1921 рр.

Розділ 2. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин

2.1 Основні напрямки аграрної реформи Української Держави (травень – червень 1918 р.)

Якісно новий етап у розробленні планів земельної реформи періоду Української революції складає аграрна політика уряду П. Скоропадського. Від революційних потрясінь 1917 р. у спадщину новій владі дісталися нестабільне політичне й фінансове становище, зруйноване сільське господарство. У неконструктивності пропагованій Центральною Радою політики соціалізації землі встигли переконатися значні верстви середнього й заможного селянства. Тому закономірно, що в пошуках виходу з кризи погляди держави та селянства перетнулися, звернувшись до старого, вже перевіреного шляху розвитку сільського господарства – приватного землеволодіння. Основними орієнтирами майбутніх перетворень виступили здобутки дореволюційного земельного законодавства. Участь в обговоренні земельних проблем взяло широке коло зацікавлених осіб, зокрема науковців та представників громадськості.

Законодавче вироблення аграрної політики уряду Української Держави пройшло два етапи:

- a. травень – липень – підготовча робота з визначення основних напрямів аграрної реформи;
- b. серпень – початок грудня 1918 р. – розробка основного земельного закону.

Проведення аграрної реформи гетьман П. Скоропадський проголосив своїм основним завданням відразу ж після приходу до влади. "Грамота до всього українського народу" від 29 квітня 1918 р. скасувала законодавство Центральної Ради, розпорядження російського Тимчасового уряду та відновила приватну власність, свободу купівлі-продажу землі. Землею, викупленою державою у великих землевласників, мали наділятися безземельні хлібороби [1, 3 травня].

Основні напрями майбутньої реформи гетьман визначив в інтерв'ю пресі та у розмовах з хліборобськими делегаціями, під час яких підтвердив свою підтримку середнього селянства (для потреб селян планувалося продати їм майже 40 % приватновласницьких земель) [2, 21 липня]. Найбільшу підтримку погляди гетьмана знайшли серед членів Української демократично-хліборобської партії, які й стали основними прихильниками гетьманського режиму серед селянства.

Радикальні наміри гетьмана в земельній справі підтвердив уряд:

повідомлення Ради Міністрів від 10 травня 1918 р. проголошувало необхідність державного втручання в аграрне питання й примусового відчуження великого землеволодіння. Уряд обіцяв викупити за державний рахунок та передати за невелику плату хліборобам ті землі приватних власників, які не порушували "інтересів сільськогосподарської культури". Підготовкою планів земельної реформи мали зайнятися науковці [3, 14 травня].

Основні принципи аграрної реформи Рада Міністрів почала розглядати в першій декаді травня. Багато часу було витрачено на врегулювання ситуації, яка склалася внаслідок видання так званого наказу фельдмаршала Ейхгорна про засів ланів. Опублікований 6 квітня 1918 р. без узгодження з Центральною Радою, наказ вводив примусовий засів всієї землі. Якщо селяни не мали можливості засіяти отримані наділи, то засівом хліба займалися поміщики. Земельні комітети забезпечували повернення їм розібраного раніше зерна та сільськогосподарського реманенту [3, 16 квітня]. Після відновлення приватної власності почали виникати непорозуміння щодо долі врожаю між особами, які зробили посіви, та власниками землі. Німецьке командування виступало проти відміни наказу Ейхгорна, а селяни не бажали повертати здобуту за часів Центральної Ради землю.

Вирішити справу із наказом Ейхгорна мав "Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави", затверджений гетьманом 27 травня. Право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р., передавалося власникам цих земель чи орендарям. Врожай осені 1918 р. закріплювався за особами, які засівали ці землі, але за умови виплати ними всіх державних та земських податків за 1918 р., сплати за користування землею власникам чи орендарям, а також відшкодування збитків власникам земель, нанесених після збору врожаю 1917 р. Врожай з ланів, засіяних під керівництвом земельних комітетів, але насінням та реманентом власників чи орендарів, мав їм (власникам чи орендарям) і належати. Для вирішення спірних питань створювалися особливі арбітражні комісії на чолі з представником Міністерства землеробства, до складу яких входили також по одному представникові від землевласників та селян [4, 3^а].

Проте таке рішення не влаштувало поміщиків: 27 травня Всеукраїнській з'їзд земельних власників висловив невдоволення вирішенням справи врожаю без участі представників хліборобів та вказав на недоліки закону (врегулювання прав лише на ярові посіви 1918 р., невирішеність ситуації з самовільними осінніми посівами 1917 р.) [4, 22-24]. Крім відзначених, закон про право на врожай містив також інші

нерозкриті питання: остаточність рішення арбітражних комісій і хто має їх виконувати; відсутність механізму фінансування комісій, невирішеність питання про розв'язання конфліктів між власниками й орендарями, які порушили договір на основі Універсалу, закону Центральної Ради і стали клієнтами урядових тоді земельних комітетів.

14 червня в доповнення до закону про врожай уряд видав закон про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р. Згідно з ним, увесь врожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи ними орендованих, належав заводам, незважаючи на те, ким була засіяна земля. Вирішення суперечок та конфліктів між посівщиками, власниками та цукровими заводами покладалося на комісії, зазначені в п. 5 Закону про право на врожай 1918 р. (з включенням до їх складу представників цукрових заводів) [5, 4]. Таким чином уряд намагався відшкодувати збитки власників землі та забезпечити інтереси цукрових заводів.

Повністю врахувати інтереси селян і власників землі уряд не зміг. Селяни були невдоволені виплатою різних платежів за залишений їм врожай, а поміщики – недостатньою сумою останніх. Про несприйняття обома сторонами закону про врожай засвідчила, зокрема, ситуація в Херсонській губернії. Місцеві землевласники відмовилися приймати за самовільно вчинені селянами посіви грошову компенсацію, бажаючи отримати насіння та корм для худоби [6, 5 червня]. У деяких селах для виплат встановлювався триденний термін. У відповідь селяни створювали повстанські загони, жертвами діяльності яких лише у Єлисаветградському повіті стало близько 150 землевласників. Повстання придушили австрійські війська [6, 26 червня]. Отже, реалізація закону про врожай виявилася одним із вагомих чинників загострення стосунків уряду з селянством.

Другий напрямок роботи уряду був пов'язаний з підготовкою земельного закону. Детальне обговорення справи земельної реформи у Раді Міністрів розпочалося 14 травня 1918 р. Незважаючи на всі заяви гетьмана, питання наділення селян землею виявилось набагато складнішим. Дискусії в уряді велися навколо проблеми збільшення площі землеволодіння дрібних власників. Складні пошуки шляхів наділення землею вимагали визначення: 1) максимальної норми землекористування в окремих регіонах; 2) контингенту населення, серед якого мала розподілятися земля та 3) засобів розподілу земельного фонду [7, 16 травня].

24 травня 1918 р. на розгляд уряду був поданий законопроект міністра земельних справ В.Г. Колокольцова – "Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави"

[6, 26, 28 травня]. Його автор був прихильником так званої "середньої лінії" у проведенні земельної реформи і планував задовольнити селянські інтереси, але при цьому не знищити цукрової промисловості та зразкових господарств.

Згідно з проектом В.Г. Колокольцева, тимчасово (до видання загального закону) допускалися продаж і купівля землі. Проте кожна окрема особа із сільського населення могла придбати не більше 25 десятин в одні руки виключно для сільськогосподарських потреб. Перевищення норми землекористування допускалося лише у випадку створення (за особливим дозволом міністра землеробства) зразкових господарств. Скуповувати земельні ділянки без обмеження їхньої норми мав право лише Державний земельний банк [6, 26 травня; 4, 6]. Плани його створення (на основі злиття Дворянського та Селянського земельних банків) розроблялися Міністерством фінансів [6, 28 травня].

Уряд законопроект В.Г. Колокольцева відхилив. Рада Міністрів захищала інтереси "зразкових господарств" та цукрової промисловості.

Представники німецько-австрійської окупаційної влади теж виявляли свою зацікавленість у проведенні земельної реформи в Україні. Вищі урядові Німеччини та Австро-Угорщини керувалися не інтересами українських селян, а суто прагматичними міркуваннями виконання гетьманським режимом торгівельних угод. Адже безпосередньою перешкодою на їхньому шляху була аграрна політика української влади: уряд П. Скоропадського не визнав того стану земельних відносин, який фактично склався в українському селі навесні 1918 р. внаслідок стихійної соціалізації, і перші законодавчі акти було спрямовано на захист майнових інтересів великих землевласників ("Грамота" гетьмана від 29 квітня, закон про право на врожай 1918 р.). Загострення відносин між урядом та селянами переросло у хвилю повстань, яка охопила Звенигородський і Таращанський повіти Київщини, північ Чернігівщини, Волинь, Катеринославщину [8, 16-17; 9, 175, 177, 183-185, 200]. Тому з ініціативи представників німецько-австрійської окупаційної влади, які намагалися уникнути розгортання селянської війни проти уряду гетьмана, процес розроблення земельного законодавства Української Держави було пришвидшено.

14 червня 1918 р. гетьман затвердив "Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями". Згідно з законом кожен власник сільськогосподарських маєтностей міг продати всю свою землю, проте придбати більше 25 десятин одна особа не могла. Сільськогосподарські товариства також підлягали "їд дії цього закону – їхня земля протягом двох років мала розмежуватися на відрубні ділянки, але не більше 25 дес. кожна (таким чином передбачалося зовсім

ліквідувати колективне господарювання на селі). Придбання землі вищезазначеної норми відбувалося лише з особливого дозволу міністра для організації зразкових та промислових господарств. Купівля приватновласницьких земель та їхній розпродаж за доступними цінами безземельним та малоземельним селянам покладалися на Державний земельний банк [10, 16 червня].

Основним документом для проведення земельної реформи закон від 14 червня 1918 р. не міг стати через недоопрацювання декількох важливих проблем. У законі не визначалася ціна на землю (її встановлювали землевласники), він носив добровільний характер і не спонукав поміщиків продавати свої маєтки. Недосконала система контролю за надільною власністю відкривала лазівки для земельних спекуляцій, дозволяючи ігнорувати 25-тидесятинну норму набування землі. Практична реалізація закону покладалася на державні установи, які знаходилися ще в стадії формування (Державний земельний банк та земельні комісії). Через невирішеність цих проблем невдоволеними залишалися як поміщики, так і селяни. Спроба уряду Української Держави обмежити велике землеволодіння виявилася поверховою.

Формування органів місцевої земельної адміністрації розтяглося на досить тривалий час. Першим кроком у цій справі стало заснування тимчасових земельних комісій (губернських та повітових). В основному вони згідно з правилами Міністерства земельних справ (далі – МЗС) від 16 травня 1918 р. мали займатися ліквідацією діяльності земельних комітетів, а також виконувати обов'язки колишніх селянських установ із землевлаштування. Постанови губернських комісій оскарженню не підлягали.

Повітові комісії мали сприяти відновленню прав приватної власності, насамперед дрібних хліборобів, і встановленню розмірів вчинених їм збитків, а також спонукати населення добровільно повертати розібране майно, вирішувати непорозуміння щодо посівів [6, 18 травня]. Таким чином, призначенням тимчасових земельних комісій було виконання карально-репресивних заходів, частково землевлаштувальних робіт.

Остаточно законопроекти про створення органів місцевої земельної адміністрації було вироблено Міністерством земельних справ наприкінці червня 1918 р. Згідно з призначенням, компетенція земельних комісій стосувалася наступного: 1) вирішувати земельні конфлікти, з'ясувати збитки від земельних розрух, а ліквідувати самочинні організації мали тимчасові ліквідаційні комісії (9 губернських і повітові); 2) допомагати селянам у придбанні землі, займатися врегулюванням земельних відносин (проводити землевлаштувальні роботи) повинні були земельні комісії

[1, 22 червня]. Повноваження земельних комісій розширив "Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства" від 8 липня 1918 р., надавши їм право видання обов'язкових постанов про використання сільськогосподарського реманенту та організації польових робіт [4, 48].

15 липня гетьман затвердив обидва законопроекти про створення земельних комісій [1, 19 липня], а організаційні заходи щодо початку їхньої діяльності уряд вжив лише наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. На практиці земельні комісії зіткнулися із складними організаційними перешкодами: низькою оплатою праці службовців, відсутністю приміщень та транспортних засобів.

2.2 Розробка механізму купівлі – продажу землі, створення Державного земельного банку. Врегулювання орендних відносин

Подальше здійснення земельної реформи було спрямовано на розроблення механізму придбання селянством землі: створення Державного земельного фонду та засобів його розподілу.

Згідно з положеннями закону про купівлю-продаж землі від 14 червня 1918 р. купувати землю для державного земельного фонду та розподіляти її між безземельними і малоземельними селянами мав Державний земельний банк. Статут банку було затверджено 16 липня [2, 21 липня], а його діяльність розпочалася з 1 вересня 1918 р. [7, 3 вересня]. Для забезпечення основного капіталу Державного земельного банку держава мала асигнувати йому 50 млн. карбованців [2, 21 липня]. У своїй власності Державний земельний банк мав сконцентрувати до 10 млн. десятин землі. За офіційними даними, у липні – серпні 1918 р. він мав у своєму розпорядженні лише 150 тис. дес. [7, 23 липня, 28 серпня].

У зв'язку з необхідністю поповнення земельних запасів банку в уряді й серед керівництва банку стали поширюватися настрої застосування примусових заходів у справі обмеження великого землеволодіння. Однак Міністерство земельних справ відкидало можливість примусового відчуження землі й покладало надії на самосвідомість великих землевласників. Останні не поспішали втрачати свою власність, тому питання поповнення державного земельного фонду залишалося відкритим.

Важливою перешкодою на шляху концентрації Українською Державою (далі – УД) земельних володінь була проблема довгострокових орендних угод. Практика орендного користування була характерна як для поміщиків, так і для промислових підприємств (у нашому випадку –

цукрових заводів). Скасування орендних угод могло поповнити необхідні для потреб реформи земельні запаси.

Питання врегулювання орендних стосунків постало ще в травні 1918 р. Проте на захист інтересів орендарів прийшов закон від 28 травня "Про збереження сили орендних угод". Через руйнівний вплив на сільське господарство революційних подій виплату орендних платежів було відстрочено до 1 липня 1918 р. [11, 1].

31 липня 1918 р. при земельному департаменті Міністерства земельних справ відбулася нарада, основним питанням якої було обговорення проекту тимчасового закону "Про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського значення, які були укладені до 1 січня 1918 р. і фактично до цього часу не здійснювалися", розроблений у доповнення й пояснення закону "Про збереження сили орендних угод" від 28 травня. Цей законопроект встановлював великі орендні платежі, причому надавав можливість підвищення орендної плати на 200 – 600 %, змушував орендарів відбувати за власників всі повинності протягом 5-ти років, вирішення всіх спірних питань віддавав на розгляд землевласників, повітових старост. Власникам землі надавалося одностороннє право розривати орендні угоди [11, 11-12*].

23 серпня 1918 р. Рада Міністрів зробила спробу врегулювати проблему орендних стосунків, затвердивши закон про оренду на приміське сільськогосподарське нерухоме майно. Згідно з його положеннями всі орендні угоди на землю анулювалися.

Проте такий варіант не влаштував основних орендарів великих земельних угідь – цукрові заводи. З метою досягнення компромісного рішення між МЗС та цукрозаводчиками, земельним міністерством було створено особливу комісію для перегляду закону від 23 серпня 1918 р. 23 вересня друга нарада цієї комісії за участю представників цукрозаводчиків та хліборобів виробила прийнятну позицію. Під керівництвом заступника міністра В.Е. Брунста нарада ухвалила рішення про відстрочку на 6 років дії закону від 23 серпня 1918 р. щодо земель, які орендуються цукровими заводами чи їх постачальниками і на яких культура цукрових буряків займає не менше 15 % цукрової площі. Поширити чинність цієї поправки на інші культури нарада відмовилася [12, 37*].

Щодо всіх орендних угод, які згідно з наказом від 23 серпня 1918 р. підлягали скасуванню, орендарю надавалося право користуватися врожаєм і землею до кінця операційного року (не більше одного року з дня затвердження купчої), а також отримати відшкодування

невикористаних, (згідно з угодою, витрат) [12, 38]. Таким чином, враховувалися інтереси різних сторін: цукрозаводчиків-орендарів і селян, які через деякий час зможуть скористатися запасами державного земельного фонду, збільшеного за рахунок орендних земель.

Певну роль у підготовчій роботі з проведення земельної реформи відіграло вивчення іноземного досвіду розвитку сільського господарства. 31 липня – 19 серпня 1918 р. делегація МЗС на чолі з заступником міністра В.Е. Брунстом (9 великих і 20 середніх землевласників) відвідала Німеччину. Основну увагу було приділено ознайомленню із вищою сільськогосподарською школою в Бонні та організацією праці в дрібних селянських господарствах [13, 17 і 21 серпня].

Таким чином, діяльність МЗС з розроблення аграрної реформи охоплювала багато аспектів: від підготовки законодавчих актів із регламентації земельних стосунків до підвищення загальної продуктивності сільського господарства.

Проте селянство негативно поставилося до урядових планів аграрної реформи. Зокрема, зміну земельної політики неприхильно зустріли підбурювані українською місцевою адміністрацією селяни Подільської й Чернігівської губерній. На проведених ними в травні 1918 р. з'їздах (при наявності урядової заборони всяких зібрань) було проголошено необхідність відновлення земельного закону Центральної Ради. У Херсонській і частково Таврійській губерніях, як повідомляв 20 травня німецький генеральний консул в Одесі Опесзейт, невдоволення аграрною політикою гетьмана теж намітилося відразу після державного перевороту [14, 92-93]. Аналогічні настрої серед селянства були характерними й для інших губерній.

Гетьман П. Скоропадський причину селянського невдоволення вбачав у непоінформованості населення [13, 7 липня] а й особисто винним у саботуванні розроблення та впровадження реформи вважав голову Ради Міністрів Ф. Лизогуба [15, 127].

2.3 Вироблення земельного законодавства урядовими аграрними комісіями

Вироблення радикальних заходів у справі реформи стало основним змістом наступного періоду (серпень – грудень 1918 р.) аграрної політики Української Держави. Завдання підготовки земельного закону, про необхідність прийняття якого йшлося ще з весни, було покладене на створювані урядом нові органи з розроблення земельної реформи – аграрні комісії Міністерства земельних справ.

Діяльність першої комісії, яку очолив сам міністр, тривала з

15 серпня до 21 жовтня. Спочатку її метою було вивчення суспільних настроїв і формування на їх підставі відповідної урядової політики. Свої погляди на шляхи вирішення земельного питання змогли висловити вищі урядовці (заступники міністра – В.Е. Брунст та Г.Г. Бурлаков), державні та громадські діячі, відомі вчені О.О. Зноско-Боровський, управляючий Державним земельним банком барон Р.Ю. Вудберг, К.А. Машіевич (один із авторів земельного законопроекту часів Центральної Ради), професори В.Т. Шацький, А.І. Ярошевич, В.А. Косинський, К.Г. Маньковський, С.Л. Франкфурт, М.М. Черненко, представник Союзу земельних власників граф Д.Ф. Гейден. До роботи цієї комісії, як і двох наступних, було запрошено ректора Берлінської сільськогосподарської академії професора Аухагена та старшого землеміра Міністерства земельних справ Пруссії доктора Брісінга [13, 17 серпня].

Від початку діяльності Аграрної комісії погляди її учасників на можливі шляхи реалізації земельної реформи розділилися. Значна частина її діячів виступала за дореволюційну систему землеволодіння; перехід великих господарств до рук селян шляхом вільного продажу вони ставили на друге місце. Втручання держави мало обмежитися добровільною купівлею приватновласницьких земель для створення спеціального фонду та усуненням земельних спекуляцій [16, 6]. Особливо активно за вироблення економічно обґрунтованої програми виступили вчені.

Інші учасники, зокрема представник Української демократично-хліборобської партії В.М. Шемет, завідувач відділу статистики М.М. Черненко, виступали за відчуження частини великих господарств – земель, якими приватні власники не користувалися. Також земельний фонд мав поповнитися шляхом добровільного продажу. Результатом реформи повинні були стати міцні господарства середніх розмірів (не занадто дрібні) [16, 11-14]. Фактично позиція цієї групи була втіленням гетьманської аграрної програми, але це ніяк не впливало на прийняття загальних рішень.

Великі землевласники ніколи не ставили питання про широку аграрну реформу. Підтримуючи владу гетьмана з суто прагматичних міркувань, у питанні про майбутнє відчуження великої земельної власності вони ставали в опозицію до гетьмана. Перед радикально налаштованими учасниками Аграрної комісії стояло складне завдання – переконати в необхідності реформи насамперед опозиційну частину комісії, а потім усіх інших представників великого землеволодіння.

Масове наростання селянського невдоволення, підсилене агітацією українських соціалістичних та більшовицької партій, поставило уряд Української Держави перед необхідністю проведення негайних заходів у справі наділення селян землею. У цьому були переконані й

представники окупаційної влади. В Аграрній комісії з аналогічною пропозицією виступив представник німецького командування професор Аухаген, до якого приєдналися деякі місцеві науковці та представник партії хліборобів-демократів В. Шемет [17, 12^а, 4^а, 2^а, 4].

Проте більшість членів наради орієнтувалася на підготовку багатопланової й довготривалої земельної реформи, для чого рекомендувала здійснити низку важливих заходів: провести землевлаштування, налагодити агрономічну допомогу населенню, кредитування, меліорацію, забезпечення реманентом [17, 2^а]. Реалізація цієї програми потребувала десяти-п'ятнадцятирічного терміну. Відсутність статистичних даних уповільнювала розробку планів аграрної реформи (відомості 1905 р. "Статистика землеволодіння" застаріли, а земельний і сільськогосподарський перепис 1917 р. був проведений у 6 губерніях і його підсумки ще опрацьовувалися) [17, 2]. У зв'язку з цим учасники комісії відкинули пропозицію про необхідність негайних заходів у справі земельної реформи.

Таким чином, перша Аграрна комісія визначила лише основні принципи земельної реформи: непорушність права приватної власності, необхідність сприяння процесу мобілізації земельної нерухомості та створення прошарку середнього селянства (перехід землі до сільського населення лише шляхом продажу) [17, 13^а, 15].

Розроблення конкретних заходів щодо реформи розпочала спеціально заснована підкомісія. До її складу, крім призначених п'яти осіб [17, 17], ввійшли також німецький представник та міністр В.Г. Колокольцев. Протягом п'яти засідань (16, 20, 24 вересня, 1 і 4 жовтня) підкомісія виробила земельний законопроект, а 16 жовтня 1918 р. затвердила його остаточну редакцію [17, 32-33]. Згідно з нею через рік держава мала викупити у поміщиків надлишкові земельні володіння і розпродати їх в одноосібну власність селянам (безземельні господарі позбавлялися права купівлі). Чинності закону, в першу чергу, підлягали орендні землі та господарства з екстенсивним обробітком [17, 32]. Також було ухвалено відновити закон про селянські товариства, але не допускаючи продажу більше 25 десятинних ділянок на кожного їхнього члена [17, 30].

17, 18 і 21 жовтня аграрна комісія розглядала законопроект поетапно й відхилила його, звинувативши учасників підкомісії В.Г. Колокольцева в радикальності та перевищенні своїх повноважень при визначенні випадків примусового відчуження. Компромісного рішення діячі Аграрної комісії не досягли, справа обговорення основ земельної реформи залишилася на початковій стадії. Головною причиною відхилення законопроєкту В.Г. Колокольцева була відмова значної частини

урядової комісії втручатися у справи великої земельної власності.

Брати на себе відповідальність за дозвіл примусового відчуження поміщицьких земель не бажав і гетьман П. Скоропадський, тому роботу урядових нарад з вироблення земельного закону вирішено було продовжити.

28 жовтня 1918 р. Рада Міністрів прийняла рішення про створення другої Аграрної комісії. 3 листопада "Попередня Нарада з аграрного питання" (друга урядова комісія) розпочала свою діяльність під керівництвом нового міністра земельних справ В.М. Леонтовича, колишнього члена партії українських соціалістів-федералістів. Основним завданням цієї комісії стало обговорення конкретних форм і обсягів застосування принципу примусового відчуження [18, 23]. Підготовку відповідного законопроєкту здійснювала обрана на вечірньому засіданні 4 листопада підкомісія з 4-х осіб [18, 27^а].

Завдяки залученню до роботи однодумців при значно зменшеному складі комісії (оскільки, на засіданні 3 листопада було присутніх лише 13 осіб) [19, 16], обговорення земельних питань велося швидше і конструктивніше. "Проєкт загальних підстав земельної реформи" був вироблений уже 8 листопада, а 10-го – пропозиції підкомісії М.М. Черненкова надійшли на розгляд урядової наради [18, 28].

У порівнянні з попереднім проєктом, цей документ пропонував рішучіші заходи: всі великі приватновласницькі господарства підлягали примусовому викупу державою і розпродажу через Державний земельний банк сільському населенню, але не більше 25-ти дес. в одні руки. Виняток становили висококультурні господарства та маєтки цукрових заводів, за якими зберігалися такі розміри землеволодіння: за приватновласницькими господарствами по 150 – 250 дес., за маєтками цукрової промисловості та наукового значення – в 5 разів більше (750 – 1250 дес.) [17, 36-38].

Велике значення у справі обмеження великої земельної власності мало встановлення земельної норми (до 25 дес.) на господарство, а не на одну особу (згідно з законом від 14 червня 1918 р. на двір могло припадати 100 – 150 дес.). З іншого боку, законопроект, проголошуючи основною метою реформи розширення селянського землеволодіння, позбавляв безземельних селян права придбання землі (основною умовою реформи було ведення власного господарства). Очікуваний економічний ефект теж був незначним: селянське землеволодіння могло збільшитися в середньому на 1,6 дес. на господарство, а культурні господарства знищені. Все ж, на відміну від законопроєкту комісії В.Г. Колокольцева, "Загальні основи" були досконалішими з юридичної точки зору, краще висвітлювали економічні підстави реформи.

Однак це не гарантувало ухвалення документа "Попередньою Народою". У цьому випадку не погодимося із поширеною в історичній літературі тезою про затвердження законопроекту в листопаді 1918 р. самим гетьманом [20, 202; 21, 219]. 10 листопада 1918 р. більшість його статей (5, 7, 8, 9, 10 і 11) повністю, а інші частково були повернені для доопрацювання в підкомісію [18, 29-31*].

Вирішення земельного питання, розгляд законопроекту В.М. Леонтовича продовжила вже третя урядова комісія. Згідно з затвердженням 11 листопада статутом, "Особливу Наряду для вироблення підвалин земельної реформи і пов'язаних з нею законів" очолив гетьман П. Скоропадський. До її складу було включено ширше коло зацікавлених осіб: вищих урядовців, представників громадських організацій (Київського обласного Союзу земельних власників, Всеукраїнського Союзу хліборобів-власників, Спілки хліборобів-демократів, Союзу земельних орендарів, Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Союзу промисловості, торгу, фінансів і сільського господарства – "Протофісу") та науковців. Запрошеним до роботи в комісії був і німецький представник Аухаген. Всього нами нараховано 64 постійних учасники і 9 заступників [18, 19-22, 80*].

Перші чотири засідання наради (23, 25, 29 листопада і 6 грудня) пройшли під головуванням заступника міністра землеробства В.Е. Брунста: виконуючий обов'язки міністра С. Гербель, посплавшись на хворобу, взагалі не відвідував наради [18, 35*, 41, 44, 49, 64], а гетьман П. Скоропадський вперше завітав на п'яте засідання 10 грудня [18, 60*, 64]. Основна діяльність наради спрямувалася в русло обговорення загальних питань земельної реформи, причому першочерговими завданнями визначалися розроблення економічних підстав реформи та підготовка відповідної статистичної бази.

Працювати членам комісії в умовах розпочатого Директорією повстання було важко. Частина діячів наради вважала за краще утриматися від проведення земельної реформи до встановлення в державі політичного ладу, а інша – навпаки вимагала радикальних заходів. Через постійні дискусії загального характеру постатейного обговорення законопроекту земельної реформи В.М. Леонтовича так і не почали. Основні виступи наради 10 грудня 1918 р. стосувалися інтересів цукрової промисловості й непорушності принципу приватної власності – основної перешкоди на шляху земельної реформи. Кожна представлена в комісії сторона (члени політичних партій, землевласники, науковці) захищала свої інтереси й не бажала шукати компромісного рішення. Тому намір гетьмана скликати представників від усіх зацікавлених у вирішенні аграрного питання сторін згубив напрацьовані попередніми урядовими комісіями законопроекти.

Про радикальні плани аграрних комісій широка громадськість не інформувалася. Реакція селян на декларативні заяви гетьмана, уряду та Міністерства земельних справ була відповідною: вкладати власні кошти на користь реформи, яка не проводилася, вони не поспішали. Тому в зв'язку з відсутністю основного земельного закону купівля й продаж землі в Українській Державі йшли повільними темпами.

Узагалі аграрні комісії планували передати в селянське користування 4 млн. дес. землі. При нормі 10 – 15 дес. цих запасів могло б вистачити лише для задоволення потреб 400 тис. селянських господарств із наявних 4,5 млн. [18, 39]. Проте реальні можливості уряду були більш скромними. У листопаді 1918 р. запас Державного земельного банку склав приблизно 700 тис. дес. (140 тис. дес. власної, 110 тис. – запропонованої для купівлі землевласниками [6, 11 листопада], 500 тис. дес. становили державні землі, правила продажу яких було розроблено на початку жовтня міністрами фінансів та землеробства) [18, 34]. Шанс поповнити державні запаси за рахунок примусового відчуження великого землеволодіння урядові наради не використали, заплановані заходи аграрної реформи так і не були проведені внаслідок падіння гетьманського режиму.

2.4 Перегляд положень про землеустрій, причини невдачі аграрної реформи

Паралельно з підготовкою аграрного законодавства земельним міністерством велася робота щодо перегляду положення про землеустрій в Україні. Позбавлені великого політичного ефекту та звучних гасел, заходи в справі поліпшення землевлаштування мали сприяти економічному відродженню села, тому в серпні 1918 р. при міністерстві була створена "Особлива комісія для перегляду положення про землеустрій 29 травня 1911 р." До її складу було запрошено 19 осіб (науковців, громадських діячів та представників відомств), очолив комісію О.О. Зноско-Боровський [22, 31-31*].

Діяльність комісії розпочалася 14 серпня і стосувалася поширення нового землеустрою на всі види землеволодіння, а не лише на дрібне, а також усунення відмінностей при розмежуванні надільних земель [22, 1*]. Подобиці розверстання череззужжя та сервітутів мала виробити спеціально створена підкомісія [22, 2].

У порівнянні з діяльністю аграрних комісій робота землевлаштувальної була більш підиною, хоча б через те, що було ухвалено низку поправок, спрямованих на полегшення розмежування земель.

закладених і обтяжених судовими заборонами, значно розширила компетенцію комісії з розгляду конфліктів на ґрунті землевлаштування. У якості основних орієнтирів роботи комісії використовувалися ідеї століпінського землевлаштування – ліквідація общинного землеволодіння та створення мережі відрубних господарств (що було втіленням задумів гетьмана про організацію фермерського прошарку).

Для проведення землевлаштувальних робіт Міністерство земельних справ здійснило низку заходів із підготовки кадрів місцевих землемірних фахівців. Насамперед уряд розпочав роботу із створення інституту присяжних землемірів. Усі землеміри колишніх земельних комісій і губернських креслярень передавалися до складу новостворених землемірних комісій [23]. Проте їхня можлива кількість (приблизно 2,5 тис. осіб) не забезпечувала реальних потреб [2, 15 вересня]. Для підготовки фахівців МЗС взяло під свою опіку землемірні школи, а для навчання інженерів планувало створити особливий геодезичний відділ при Київському політехнічному інституті [2, 30 серпня]. З метою усунення зловживань та некомпетентності присяжних землемірів їхню роботу мали контролювати особливі ревізори. Отже, робота із землевлаштування, на відміну від вирішення аграрного питання, велася злягодженіше й ефективніше.

Таким чином, уряд П. Скоропадського підготував широку програму аграрної реформи. Основними орієнтирами аграрної політики гетьман проголосив принципи державного втручання в земельну справу і примусового відчуження великого землеволодіння. Викуп державою приватновласницьких земель і їхній розпродаж за доступну плату безземельним і малоземельним селянам забезпечував радикальний характер реформи. Демократичного характеру розробці земельної політики надавала участь у роботі урядових аграрних комісій представників усіх зацікавлених сторін: землевласників, політичних партій та громадських організацій, а також вчених. Саме завдяки позиції останніх, а не лише через опозицію великих землевласників, було відхилено земельні законопроекти комісій В.Г. Колокольцева та В.М. Леонтовича.

Розробка соціально-економічних аспектів земельної реформи заслуговує на особливу увагу. Проголошуючи її змістом розширення дрібного селянського землеволодіння, уряд спланував ефективний механізм фінансування реформи через Державний земельний банк. Спроба врегулювання орендних відносин підвищувала перспективи наділення селян землею. Проте в умовах воєнного часу економічні чинники відігравали другорядну роль.

Визначаючи основні причини невдачі аграрної реформи Української Держави, зазначимо, що теоретичне обґрунтування законодавчих актів мало половинчатий характер, тому невдоволеними прийнятими законами залишалися як поміщики, так і селяни. Відсутність міцної політичної сили, здатної втілити в життя вироблену програму аграрних перетворень, теж негативно вплинула на результати реформи. Аграрна реформа проводилася з ініціативи самого гетьмана П. Скоропадського й за участю окремих осіб, зокрема, міністрів земельних справ. Поміщики підтримували уряд із суто прагматичних інтересів збереження великого землеволодіння. Політичні партії за часів Української Держави виявилися усуненими від влади.

За умови стабільної політичної ситуації плани земельної реформи уряду П. Скоропадського були економічно ефективними і психологічно прийнятними для селянства. Проте революційні обставини, коли навесні 1918 р. селяни фактично здійснили переділ землі, не сприяли прийняттю ними більш поміркованих варіантів розв'язання земельного питання.

Розділ 3. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р.

3.1 Період УНР: Центральні держави й визначення засад аграрної реформи в Україні

9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську було підписано мирний договір між УНР, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією – з іншого. Раніше, 7 лютого 1918 р., представники УНР та Австро-Угорщини підписали протокол, згідно з яким Україна зобов'язувалася надати Четвертому союзу на умовах товарообміну 1 млн. т збіжжя. Після укладання мирного договору уряд УНР звернувся до керівництва Німеччини та Австро-Угорщини з проханням про воєнну допомогу в боротьбі проти радянських військ. Перебування німецьких збройних сил в Україні тривало з 18 лютого 1918 р. (початок наступу) до 23 березня 1919 р. (евакуація з Одеси останнього підрозділу), австро-угорських – з кінця лютого до грудня 1918 р.

Австро-угорський контингент (з 16 травня 1918 р. офіційна назва – Східна армія, станом на середину серпня 1918 р. 10 дивізій) займав південно-західну частину Волинської, Подільської, Херсонської та Катеринославської (крім Бахмутського повіту) губерній, решта території України складала зону розташування німецьких військ (Група військ Лінзінгена, з 3 квітня 1918 р. – Група військ Ейхгорна, з 30 квітня 1918 р. – Група військ Ейхгорна “Київ”, з 13 серпня 1918 р. – Група військ “Київ”, влітку 1918 р. – 20 дивізій).

Німецькими військами в Україні командували генерал-полковник Олександр Лінзінген [von Linsingen, 1859 – 1935], виїхав до Німеччини 28 березня 1918 р., потім генерал-фельдмаршал Герман Ейхгорн [von Eichhorn, 1848 – 1918], прибув до Києва 2 квітня 1918 р. і 30 липня 1918 р. загинув у результаті скоєного лівими есерами терористичного акту, з початку серпня 1918 р. до лютого 1919 р. – генерал-полковник граф Гюнтер Кірхбах [von Kirchbach, 1850 – 1925]. Політичними питаннями опікувався генерал-лейтенант Вільгельм Гренер [Groener, 1867 – 1939], перебував у Києві з середини березня до 25 жовтня 1918 р., з кінця березня 1918 р. – начальник штабу німецької групи військ в Україні.

Командувачами австро-угорських військ в Україні були фельдмаршал барон Едуард Бем-Ермоллі [von Böhm-Ermolli, 1856 – 1941], потім з 16 травня до кінця листопада (прибув до Відня 1 грудня) 1918 р. – генерал піхоти Альфред Краусс [Krauss, 1862 – 1938].

Німецьке дипломатичне представництво в Києві очолювали барон

Альфонс Мумм [Mumm von Schwartzstein, 1859 – 1924], перебував у Києві з 15 березня до кінця вересня 1918 р., потім граф Йоганн Берхем [von Berchem, 1881 – ?], залишив Київ у січні 1919 р.

Австро-Угорщину в Києві представляли: з початку 20-х чисел березня до 23 квітня і удруге з 21 травня до 12 вересня 1918 р. – граф Йоганн Форгач [Forgach von Ghymes und Gacs, 1870 – 1935], з кінця квітня до 20 травня 1918 р. – Вальтер Принциг [Princig von Herwalt, 1862 – ?], з середини вересня 1918 р. – князь Еміль Фюрстенберг [zu Fürstenberg, 1876 – 1964].

Листування дипломатів зі своїм керівництвом у Відні та Берліні, спогади представників командування, службова документація органів влади УНР та УД дозволяють з'ясувати мотиви, цілі й засоби втручання Центральних держав у вирішення аграрного питання в Україні.

Сам факт, характер і мета цього втручання визначалися планами Центральних держав щодо України під час Першої світової війни. Ці плани не були позбавлені суперечностей і, крім того, мали відмінності в кожного з партнерів по коаліції [1, 117-151; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8, 415-448, 474-495; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

Німеччина сприяла утворенню в Україні окремої держави, яка б слугувала заслоном від Росії та протидією Польщі й дозволила використати свої ресурси. Щоб унеможливити повторне поглинання Росією, Українська Держава мала бути міцною і спиратися на українську національну (тобто, точно не російську національну або російську імперську) ідею, а щоб забезпечити Німеччині політичний та економічний зиск – залишатися відкритою для німецького впливу. Цей задум керівництво Німецької імперії реалізовувало якщо не протягом усієї війни, то, певно, на її заключному етапі, після укладання миру в Бресті, хоча одночасно обговорювались альтернативні пропозиції, зокрема, проект примирення з Росією й укладання союзу з нею. Німецька військова присутність в Україні мала на меті забезпечити Українську Державу від замахів на її суверенітет (саме існування), підтримати цю державу в період становлення та посилити на її теренах позиції Німеччини. До стратегічних міркувань додавався ще вагомий короточасний стимул – завдяки експорту продовольства з України Німеччина сподівалася поповнити свої резерви, вичерпані за чотири роки війни. Уведення в Україну своїх військ було потрібно Німеччині також для того, щоб гарантувати цей експорт.

Ставлення Австро-Угорщини до української проблеми було складнішим. З одного боку, Австро-Угорщина, як і Німеччина, бажала захистити себе від російського експансіонізму, за сприятливих умов, можливо, отримати залежного партнера. Однак, із іншого, – поява в

Україні окремої держави, міцної й національно орієнтованої, була для монархії небажаною з низки причин. Ця держава створювала загрозу цілісності монархії, оскільки претендувала б на західноукраїнські землі, що належали Австро-Угорщині. Українська державність також погано поєднувалася з "австро-польським рішенням" – планом перетворення двосидної монархії на триєдину – з додаванням польського суб'єкта держави. Керівництво монархії пов'язувало з триалізацією надії на зміцнення зсередини своєї багатонаціональної держави і вважало за краще уникнути утворення в Україні національної держави, щоб не обурювати польські політичні сили й громадськість, які традиційно розглядали Україну (принаймні, Правобережжя) як історичний регіон Польщі. Контроль над Українською державою підсилював Німеччину, зростання могутності союзиці, надмірне, на думку австро-угорського керівництва, могло привести до того, що їхня монархія сама опиниться у залежності від Німеччини. Укладання з УНР угод у Бресті й участь у військовій операції на її підтримку пояснювалися сподіваннями на отримання продовольства – війна виснажила Австро-Угорщину більше, ніж Німеччину, навесні 1918 р. їй загрожував голод, українське збіжжя у Відні розглядали як засіб порятунку. Відраджений до України генерал А. Краусс отримав від імператора Карла найширші повноваження для вирішення трьох завдань: збереження ладу в зайнятих Східною армією регіонах України, використання їхніх ресурсів, створення умов для повосенних економічних зв'язків між Австро-Угорщиною та Україною. Піклування про власне українську державу до переліку цих завдань не потрапило, суперечності між інтересами Австро-Угорщини й України мали вирішуватись беззаперечно на користь першої, зокрема, мало забезпечити правопорядок, згідно з інструкцією імператора необхідно досягати порозуміння з українськими органами влади лише настільки, "наскільки це можливо" [soweit es möglich].

У правлячих колах Центральних держав усвідомлювали зв'язок між власними інтересами в Україні й вирішенням у ній аграрного питання. Так, австро-угорські дипломати обговорили цю проблему ще у серпні 1914 р. з представниками українського національного руху, зокрема лідерами Союзу визволення України. З'ясувалась низка обставин: населення України, що мешкало переважно у селах, було зацікавлене в підтримці власної держави лише за умови, що та здійснить перерозподіл землі на користь селянства; Австро-Угорщині варто пообіцяти наділити українських селян землею у випадку, якщо військам монархії вдасться відвоювати у Росії її частину України; Центральні держави будуть

незадоволені, якщо російський уряд випередить їх і сам задекларує або проведе в Україні земельну реформу; здійснення аграрних перетворень в Україні буде для Австро-Угорщини справою непростого, адже реформа має проводитися таким чином, щоб не зачепити майнових прав поміщиків-поляків і не суперечити загальноприйнятним принципам власності [9, 275-276; 16, 160-161; 17, 145]. Для українців важливо отримати гарантії збереження "мови й віри батьків", також запровадження конституційних прав, але передусім вони прагнуть "справедливого розподілу землі", – зазначалось у меморандумі консула Е. Урбаса, який 2 – 15 серпня 1914 р. консультувався у Львові з українськими політиками. Праворуч від Дніпра 40 % землі належать селянам, решта 60 % – поміщикам, з яких близько половини – поляки; селяни хочуть заволодіти якщо не усіма, то, принаймні, більшістю поміщицьких угідь (60 %) [16, 12]. На початку серпня 1914 р. до зовнішньополітичного відомства Німеччини надійшов складений Головною Українською Радою проект маніфесту імператорів Австро-Угорщини й Німеччини до українського народу, згідно з яким серед іншого державні землі й землі ворогів українського народу мали бути рівно розподілені між селянами у вічне володіння [13, 51].

Проте конкретного плану вирішення аграрного питання в Україні уряди Центральних держав у лютому 1918 р. не мали. Перші відомості про стан справ у сфері землеволодіння, що склався на той час в Україні, союзники отримали від представників поміщиків, які намагалися зацікавити Німеччину й Австро-Угорщину у відновленні великих господарств [5, 88; 16, 339-346, 352-355; 18, 312-313, 315, 319-320, 331-332; 19, 223-225; 20, 39-40; 21, 1-5; 22, 392-393].

Аграрне законодавство УНР проголосило скасування права приватної власності на землю, надання землевласникам статусу землекористувачів, безоплатне відчуження земель, які перевищували "трудову норму", земельним комітетам від імені держави доручалося розподілити конфісковані угіддя між безземельними та малоземельними господарствами. Реальна ситуація, як повідомляли великі землевласники, мало відповідала вимогам права УНР. Насправді далеко не всі великі землеволодіння вдалося передати під контроль земельних комітетів. Великі господарства у більшості або залишалися в руках колишніх власників, або були захоплені й розподілені селянами без участі комітетів. Кожен із трьох фактичних власників землі – держава (комітети), селянство й поміщики – виступав проти двох інших. Селяни зазіхали на землі маєтків, господарі останніх прагнули зберегти своє. Ворогуючи між собою, ті й інші були роздратовані намірами уряду позбавити власності усіх взагалі.

Земельні конфлікти прямо зачіпали інтереси Центральної держав, оскільки ставили під сумнів здійснення експорту влітку-восени 1918 р., запевняли поміщики. Землі маєтків – головного виробника товарного хліба – залишалися необробленими незалежно від того, хто ними реально володів. Усі чекали на остаточне з'ясування, кому врешті-решт дістанеться ця земля: або залишиться в селян, або повернеться до колишніх власників, або надійде таки в державну власність. Розпаювання великих господарств не всюди було завершено: селяни не завжди доходили згоди, солдати, які поверталися з фронту й заставали землю вже розподіленою, вимагали частки й собі. Суперечки провокували збройні сутички (колишні воєнки принесли з собою зброю), траплялося, що окремі села вели між собою справжні бої. Подекуди селяни взагалі не починали ділити привласнену землю, обмежуючись тим, що виганяли поміщика з його садиби. Зросла оплата в сільському господарстві, а тому багатьом поміщикам наймати робітників (тобто, тих же селян) було просто не го кишені. Власникам маєтків, крім того, перешкоджав брак засобів, наприклад у тих випадках, коли селяни не займали (або згодом повернули) землі поміщика, але захопили його рухоме майно, у тому числі реманент та посівний матеріал. Земельні комітети виявляли безпорадність. «Не є таємницею, що їхній персональний склад часто – густо набраний з осіб, які мають кримінальне минуле», зазначалось у меморандумі великих землевласників, який австро-угорське дипломатичне представництво в Україні 29 березня 1918 р. переслало до Відня [16, 342]. Замість того, щоб дбати про збереження та доцільне використання вилученого державою приватного майна, стверджувалось у зверненнях землевласників, «елементи з темним минулим», які порядкували у земельних комітетах, підбурювали селян до розкрадання цього майна, за його рахунок збагачувалися самі, про розвиток сільського господарства часто й гадки не мали.

Проте навіть успішне завершення посівної в Україні навесні 1918 р. проблеми хлібопостачання не вирішувало. Якщо справді віддати усю землю селянам – або як користувачам (згідно з земельним законодавством УНР), або як власникам (відповідно до власних побажань селян) – експорт продовольства з України, на який так розраховували Центральної держави, був би неможливий ніколи.

По-перше, переконували поміщики, українське село зазвичай уникало зв'язків з ринком. Селянські господарства вирощували переважно культури для власного споживання, на продаж потрапляли лише надлишки, якщо такі були. Крім того, під час світової війни зникли стимули для збуту продовольства. Орієнтована на потреби фронту промисловість скоротила випуск виробів для аграріїв, як і побутових речей, отже, ринок не міг запропонувати селянам майже нічого для них

корисного. Сільське населення накопичило величезні суми грошей, які просто ні на що було витратити. Разом із тим, через здорожчання спирту, який тепер коштував значно більше за збіжжя, з якого вироблявся, був сенс, якщо вже і продавати, то не хліб, а горілку.

По-друге, найголовніше, як запевняли представники великого землеводіння, товарне виробництво хліба було селянському господарству об'єктивно не на користь: занадто малі орні площі, занижений рівень агрокультури. Підкреслювалося, що велике приватне господарство продуктивніше, ніж дрібне. Так, за даними об'єднання землевласників Слізаветградського повіту (початок березня 1918 р.), власники хуторів і маєтків із десятини збирали 79 пуд. озимого жита, селяни – члени общин – 36 пуд.; озимої пшениці відповідно 78 та 42 пуд.; ярової пшениці – 65 та 35 пуд.; озимого ячменю – 81 та 43 пуд.; ярого ячменю – 58 та 45 пуд.; вівса – 88 та 50 пуд.; квасолі – 125 та 75 пуд.; гречки – 88 та 63 пуд.; кукурудзи – 103 та 74 пуд.; проса – 104 та 78 пуд.; насіння соняшника – 120 та 70 пуд.; картоплі – 633 та 409 пуд.; цукрового буряку – 1112 та 630 пуд. Лише маєтки та господарства хуторян вирощували сочевицю (73 пуд. з десятини), рапс (64 пуд. з десятини), деякі інші культури [21, 4]. До того ж продукція селянських господарств, на відміну від продукції маєтків, була низькосортною.

Отже, аргументи великих землевласників дають підстави зробити висновок: щоб отримати продовольство з України восени 1918 р. і в наступні роки, Німеччина й Австро-Угорщина мали подбати про реставрацію великого землеводіння – всупереч прагненням селян і нормам законодавства УНР.

Керівництво Австро-Угорщини поквалілося так і зробити. Монархія Габсбургів була вкрай зацікавлена в постачанні продовольства з України і, крім того, побачила для себе ще декілька переваг. На Волині й на Подолі, які входили до зони розташування в Україні австро-угорських військ, маєтки належали значною мірою польським аристократичним родинам. Їхня прихильність була важлива для «австро-польського рішення». Надання допомоги полякам-землевласникам в Україні мало б сподобатися польському суспільству взагалі й таким чином послабити негативне враження від договору Австро-Угорщини з УНР. Помішки в Україні (і не лише поляки), адячні Австро-Угорщини за повернення своїх статків, слугували б провідниками австро-угорського впливу в Українській державі. Консервативний елемент суспільства був найоптимальніший в цій ситуації якнайкраще. Зрештою, від польських поміщиків надійшла інформація, нібито німецьке керівництво обіцяло їм підтримку [18, 312–317].

12 березня 1918 р. на прохання Міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа О. Черніна шеф генерального штабу австро-угорської армії барон А. Ари фон Штрауссенбург видав наказ, який зобов'язував частини, що просувалися Україною, "запрошувати власників маєтків в Україні якнайшвидше повертатись до своїх садиб" та "по можливості підтримувати поміщиків, які повернулись [до маєтків], незалежно від їхньої національності, у справі відбудови господарств" [18, 319]. Й. Форґач отримав від О. Черніна доручення клопотати перед урядом УНР про визнання та захист майнових прав в Україні підданих Австро-Угорщини і Королівства Польського [18, 320-321].

Відомості про протегування поміщикам в Україні з боку Німеччини, між іншим, виявилися неправдивими. Німеччині підсилення Польщі й пов'язаної з нею Австро-Угорщини було непотрібне [13, 278]. Німецькі дипломати взяли до уваги міркування, які доводили, що допомога поміщикам (взагалі, не лише полякам) матиме також негативний характер, і при тому було схоже, що втрати тут переважатимуть здобутки [5, 89-90; 18, 322-324].

Опір селянства поверненню землі маєткам збільшував навантаження на війська Центральних держав в Україні й докорінно змінював їхню роль. Із сил охорони правопорядку та захисників існуючого політичного ладу, покликаних боротися з порівняно нечисельними порушниками (кримінальні злочинці та активні прихильники радянської влади) австро-угорські та німецькі війська перетворювалися на інструмент репресій, спрямованих проти більшості населення країни, частина якого – колишні фронтовики – мала бойовий досвід і володіла зброєю. Особливо постраждали б австро-угорські частини, слабо дисципліновані й чисельно недостатні для проведення масштабних військових акцій. Німецьке командування непокоїлось менше. Кількість німецьких військ в Україні була значною, виконання каральних функцій після досвіду Бельгії й інших окупованих Німеччиною під час світової війни країни не була для них незвичною справою.

Однак виникало ще два ускладнення, не менш вагомі. По-перше, заступництво за великих землевласників, яке мало сприяти здійсненню експорту продовольства, йому насправді заважало б, принаймні, у найближчі місяці. Піддавши погромам державні сховища і приватні маєтки, селяни зосередили у себе наявні запаси збіжжя. Відтак, порозуміння слід було шукати саме з ними, оскільки від них залежало, чи вдасться терміново придбати хліб на експорт.

По-друге, відбудова маєтків означала знищення української державності. Погодившись на вимогу Центральних держав повернути

землю поміщикам, уряд УНР протиставляв себе селянству й мав долати його опір. З іншого боку, не йшлося й про симпатії поміщиків. Велике землеволодіння в Україні було майже виключно польським або російським. Його відновлення створювало ресурси для антиукраїнського руху, що мав на меті повернення України до складу Росії або її приєднання до Польщі. Отже, сприяючи реставрації великого землеволодіння, український уряд нічого не отримував, навпаки, усе втрачав.

У випадку, коли б уряд УНР відхилив вимогу Центральних держав про повернення майна великим господарствам, його співробітництво з цими державами як поборниками прав поміщиків ставало неможливим. Таким чином, як би не поставився уряд УНР (будь-який інший український уряд) до пропозиції відродити велике землеволодіння, процес державотворення в Україні лишався без перспективи. Конфлікт уряду України або з селянами й поміщиками, або з Центральними державами й поміщиками однаковою мірою робив цей уряд неспроможним керувати країною.

Представники німецького командування пропонували встановити в Україні власну диктатуру і примусово вилучити в селян продовольство. У телеграмі, надісланій 9 березня 1918 р. полковником М. Штольценбергом, представником військового керівництва Німеччини в Україні, командувачу Східним фронтом, містилася рекомендація збільшити чисельність розташованих в Україні німецьких військ, оскільки "отримання хліба неможливо буде здійснити без військового втручання". У телеграмі зазначалося: "Хліб і фураж є для нас нагальними життєвими потребами. На Заході на нас чекають найважчі рішучі бої, тому тут зараз не слід зважати на дипломатичні міркування щодо майбутніх відносин з Україною. Якщо інакше не можливо, то ми повинні взяти силою те, що нам терміново потрібно для життя й боротьби" [20, 23-25]. Таким чином, пропонувалось ставитись до України так, як ставилась до неї Австро-Угорщина: виключно як дп продовольчої бази, а піклування про інтереси української державності лише настільки, наскільки це сприяє здійсненню експорту продовольства. Національна державність в Україні являла собою цілком штучне утворення, вважали прихильники цієї точки зору в німецьких армійських верхах, перейматись її збереженням було безглуздо, бо її, власне, не існувало й не могло існувати. "Усі умови вказували на зв'язок з Росією [...]" однак, "берлінські інстанції вперто трималися переконання, що з Україною слід поводитись як з нормальним, рівноправним партнером [...], не дозволяючи німецьким військовим, а також дипломатичним і економічним представникам вдатись до енергійних заходів," – скаржився у спогадах В. Гренер [22, 394]. Не

чекаючи на офіційний дозвіл, військові почали надавати підтримку поміщикам. Командири німецьких частин у розмовах із представниками великих землевласників закликали їх повертатися до своїх маєтків, обіцяючи допомогу [23, 67]. Окремі офіцери видавали накази, що вимагали від селян не заважати власникам маєтків засівати свої землі, повернути привласнене майно [24, 68-69; 25, 88-89].

23 березня 1918 р. барон А. Мумм направив до свого керівництва в Берліні аналітичну записку про стан справ у сфері землеводіння в Україні, складену за його дорученням генеральним консулом Німеччини в Україні Ф. Тілс, у якій ставилось запитання, чим є Україна для Німеччини – засобом чи метою. Якщо довгострокові політичні пріоритети Німеччини вимагають створення в Україні суверенної держави, від планів реставрації тут поміщицького господарства краще відмовитися. Однак зовсім інша річ, якщо Україна є лише засобом, джерелом постачання продовольства на найближчі декілька місяців, до закінчення війни з Антантою [5, 89-90]. У той же день за роз'ясненнями, чого, власне, хоче від України Німеччина, звернувся до генерала Е. Людендорфа В. Гренер [1, 125-126; 26, 107].

Відповідь глави зовнішньополітичної служби (25 березня 1918 р.) спрямовувала німецьких представників у Києві на послідання обох стратегій. «Юридичною підставою введення наших військ в Україну є прохання про допомогу Ради, яку ми визнали як повноправний уряд Української республіки і з представниками якої підписали мир. Ці обставини мають визначити наш подальший політичний курс щодо України, якщо наша політика в цій країні не хоче втратити підґрунтя», – зазначалося в листі статс-секретаря Німеччини з зовнішньополітичних справ Р. Кюльмана [5, 91; 20, 30-31]. Далі в тому ж листі А. Мумму і його співробітникам (а також військовим – Мумм ознайомив зі змістом листа Гренера [1, 126]) радили не забувати про важливість для Німеччини поставок продовольства з України («завданням нашого представництва у Києві є всіляке здійснення цієї мети»). А. Мумму доручалось умовити уряд УНР піти на поступки, нагадуючи, що військова допомога Україні, яка її врятувала від агресії з боку Росії, робить український уряд боржником Німеччини. «Ми не припускаємо думки про втручання у внутрішні справи України, проте вимушені слідкувати за тим, щоб обробіток полів виконувався в повному обсязі, навіть якщо для цього буде необхідно поступитися певними принципами». Пропоновані поступки будуть тимчасовими, доки існує така необхідність. Уряду УНР, вважав Р. Кюльман, варто було, не торкаючись доки питання про право власності на землю, врегулювати відносини власності на врожай [20, 30-31].

Отримані настанови вимагали поєднати несумісне («віднайти квадратуру кола», за словами А. Мумма) [1, 126]. Німецьке представництво в Україні почало з того, що спробувало змусити партнерів по коаліції припинити надання допомоги поміщикам. 26 березня 1918 р. граф Форґач повідомив до Відня про результати наради дипломатів Центральних держав у Києві з аграрного питання. З австро-угорського боку було запропоновано вчинити тиск на уряд УНР, домагаючись повернення в маєтки їхніх власників і колишнього персоналу, щоб ті забезпечили проведення посівної. У відповідь Мумм, зазначав Форґач у своєму звіті, «обіщив притаману йому звичай стриманість і, підтриманий іншими офіційними представниками Німеччини, найрішучішим чином запевнив, що це суперечило б позиції німецького уряду, оскільки він би ніколи не долучився до спроб вибити ґрунт з під ніг у першого іноземного уряду, з яким був укладений мир, шляхом сприяння зміні курсу аграрної політики, яка є головною опорою цього й так слабого уряду» [18, 324-325].

У Відні справді вирішили відмовитись від сприяння поміщикам. Але якщо німецьке керівництво переймалося турботами про збереження української державності, правлячі кола Австро-Угорщини до зміни курсу спонукало побоювання зашкодити експорту і поставити під удар свої війська в Україні. 29 березня 1918 р. представник МЗС при ставці головного командування австро-угорської армії В. Шторк був уповноважений графам О. Черніним просити військових очільників про припинення дій на користь поміщиків. У своєму листі Міністр підкреслював: «Захист великих землевласників в Україні силами наших військ не може бути запроваджений, якщо це завадить досягненню нашої головної мети – отриманню продуктів харчування» [18, 327-329]. Форґач мав припинити клопотання про збереження прав поміщиків, зокрема, поляків. Їм слід було обіцяти підтримку в майбутньому [18, 329-330, 332-334].

Напочатку квітня 1918 р. розташовані в Україні австро-угорські частини одержали директиву «триматись якнайдалі від аграрно-політичних тенденцій і лише [...] сприяти виробництву в Україні», особливо стеретися, щоб «у селян не склалося враження, нібито армія має на меті повернути поміщиків» [18, 331]. Генерали не приховували задоволення. Графу К. Траутмансдорфу, також представнику МЗС було доручено передати своєму Міністру думку з цього приводу шефа генерального штабу, який вважав помилкою залучення військ до вирішення питань національної або аграрної політики, оскільки для австро-угорського контингенту в Україні «завдання лише одне – роздобути й вивезти хліб», крім того, що таке використання збройних сил «викликало

заперечення суто військового характеру". Головне командування, повідомляв Траутмансдорф, зважалося видати наказ про підтримку поміщиків лише з волі керівництва МЗС, без жодного власного бажання [18, 330-331].

Німецькі дипломати в Києві в той же час визначили головні засади оптимального, на їхній погляд, варіанту аграрної реформи [5, 99; 20, 28-29; 27, 271-272]. Основу рішення мав скласти компроміс: якщо неможливо залишити спірну землю або селянам, або поміщикам, слід було поділити її між ними. Пропонувалося передати частину угідь великих господарств селянам за викуп. Таким чином селяни здобували жадану землю, водночас тривало функціонування поміщицького товарного господарства. Збільшення земельних площ спонукало б заможних селян вирощувати хліб на продаж, що дозволяло підвищити обсяги експорту й задовольнити потреби внутрішніх споживачів, насамперед промислових центрів і власної армії. В очах селян держава, яка надала їм землю, виступала б гарантом їхнього добробуту, отже, національна державність знаходила потужну й надійну соціальну базу. Бідніші селяни, неспроможні купити землю, мали утворити резерв робочої сили для української промисловості й джерело трудової міграції за кордон, зокрема до Німеччини, сільське господарство якої потребувало найманих робітників. Зважаючи на наявність у селян величезних заощаджень (від 2 до 4 млрд. карбованців, за оцінками австро-угорських експертів) [16, 371], розраховувалися за придбану землю для них було б цілком можливо (на додачу селяни збагатилися "завдяки пограбуванню маєтків [...] та за рахунок російського державного майна у грошах і речах, які солдати [російської армії], що поверталися у села, принесли з собою") [19, 386]. Крім того, продаж землі селянам мав здійснюватися за низьковими цінами, передбачалося державне кредитування селянських господарств. Натомість поміщики, продавши частину землі, отримували гроші на відбудову і розвиток своїх господарств. В обіг поверталися значні кошти, стимулюючи поживлення в економіці. Свій зиск могла отримати й держава. Було доцільно або обкласти викупні операції спеціальним податком, або сирямувати платежі до державної скарбниці, яка б виплачувала продавцям лише частину суми грошима, а решту — облигаціями. Фінансові знаходження дозволяли уряду збільшити свої витрати (насамперед, на потреби державного будівництва) і врегулювати валютні взаємовідносини з Центральними державами, зокрема надати їм кредит для закупівлі продовольства. Виплати поміщикам слід було нараховувати і здійснювати в українській валюті — матеріальна зацікавленість прив'язала б їх до Української держави, остання б ще більше відійшла б від Росії [28, 176].

Підкреслювалося, що селянам варто надати у власність у першу

чергу ту частину поміщицької землі, якою вони вже фактично володіли: не слід було викликати обурення селянства, відбираючи в нього привласнену ним землю, щоб потім йому ж її повернути, надходження в обіг коштів від викупних операцій можна було пришвидшити. Тобто, стосовно земель, які колишні власники вже не контролювали, йшлося, власне, не про продаж, а про виплату компенсацій за втрату та її юридичне оформлення.

Визначаючи засади аграрної реформи, німецькі експерти у Києві консультувалися зі своїми австро-угорськими колегами. Австро-угорська сторона визнала запропоновані німецькими експертами засади слушними. Керівництво двоєдиної монархії привабили перспективи примирення з селянством, необхідного для здійснення експорту і зменшення навантаження на війська. Пошук коштів на придбання землі "спонукатиме селян, до того перенасичених грошима, продати нам свої приховані залишки збіжжя", — запевняв своє керівництво Й. Форґач (26 березня 1918 р.) [18, 325]. Крім того, австро-угорським керівникам сподобалося у проєкті те, що за бажання виплату компенсації можна було подати як вияв піклування про поміщиків, отже, як пропольський жест. "Ми ніяк не можемо бути причетні до чистої конфіскації [маєтків в Україні], коли не хочемо собі нажити в поляках ворогів", — стверджувалося в аналітичній доповіді про стан справ в Україні, поданій Міністру закордонних справ Австро-Угорщини наприкінці березня 1918 р. [29, 12].

Отже, запропонований посольством Німеччини варіант вирішення земельної проблеми обіцяв переваги усім: і селянам, і поміщикам, і Центральним державам. Мала бути у вигаді й УНР — за умови, що її міністри забудуть про намір одержавити землю.

Політика соціалізації була позбавлена підтримки в українському суспільстві — на той час представники Центральних держав остаточно переконалися у цьому. 11 березня 1918 р. в одному із інформаційних зведень до Відня повідомлялося, що неможливе селянство з нетерпінням очікувало завершення розпочатої Центральною Радою радикальної земельної реформи [16, 315-316]. Місяць потому, 10 квітня 1918 р., К. Траутмансдорф інформував керівництво МЗС вже про інше: населення сіл у цілому прагнуло отримати землю у власність, права користувачів селян не приваблювали ("твердять, що земля — їхня") [16, 370]. Цю ж думку поділяв і Й. Форґач. За його даними, крім поміщиків і німців-колоністів припинити соціалізацію землі вимагали ще 16 млн. дрібних власників. Український селянин, доповідав Й. Форґач до Відня (18 квітня 1918 р.), є соціалістом доти, доки нищить маєтки, справжня реалізація гасла "земля — нічия" веде за собою заворушення в селах. "Депутація за депутацією від імені дрібних землевласників відвідують у Києві

Центральну Раду й міністерства. Тут вони хочуть пересвідчитись, чи є ще цей уряд життєздатним, чи не настав нарешті час його скинути" [16, 386-389].

Наполягаючи на соціалізації, уряд УНР у суперечках за землю обрав найгіршу позицію — відштовхував від себе й дрібних власників, і великих. Під час зустрічі з М. Грушевським і В. Голубовичем 12 квітня 1918 р. Мумм відверто заявив українським очільникам, що без німецьких військ вони не влада, бо нікому не потрібні, усім лише заважають і що відкликання цих військ "негайно призведе до їхнього [міністрів УНР] вигнання та анархії в країні" [20, 42].

Відбулося декілька нарад, під час яких А. Мумм та його радники, О. Відфельд і К. Мельхор, намагалися переконати голову уряду УНР В. Голубовича, Міністра землеробства, торгівлі та промисловості, фінансів у доцільності відновлення поміщицького господарства та здійснення викупних операцій. Як впливає з доповідей німецьких дипломатів своєму керівництву, українські посадовці начебто принципово й не заперечували проти цього. Міністр землеробства М. Ковалевський єдину проблему бачив у пошуку для цього рішення такої юридичної форми, яка б дала змогу нівелювати суперечності між ним і положеннями аграрного законодавства УНР. О. Відфельд на це запропонував замість купівлі землі запровадити спадкову оренду (яка б на практиці від власності нічим не відрізнялась). Проте зрештою порозумітися так і не вдалося. Каменем спотикання стала пропозиція коштом селян відшкодувати поміщикам втрату землі. Українські есери, яких в уряді УНР представляв М. Ковалевський, вважали неможливим порушити обіцянку влади, закріплену III і IV Універсалами, безкоштовно передати землю трудящим. 8 квітня 1918 р. М. Ковалевський категорично відхилив цей пункт компромісу [5, 99-100; 30, 471-472, 478].

Нагальною проблемою між тим залишалось проведення весняної сівби. Якщо неможливо вирішити, кому належатиме спірна земля, слід було, принаймні, визначити, чий буде зібраний на ній врожай. 29 березня 1918 р. А. Мумм і Й. Форґач зустрілися з прем'єром В. Голубовичем, щоб умовити його видати указ про надання прав на врожай тим особам, які засіяли відповідні землі, незалежно від того, хто є власником цих земель. Йшлося про захоочення в такий спосіб селяни і поміщиків до засіву якомога більших площ [5, 96-97].

Уряд УНР справді видав такий указ, а також ще декілька оповіщень. Однак німецькі представники, не чекаючи наслідків цих заходів уряду УНР, вирішили діяти самостійно. У головній квартирі німецьких військ в Україні був розроблений проект наказу командуючого цими військами генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна про засів ланів. Наказ, попри сугобо

військову компетенцію командуючого, був звернений не до підпорядкованих йому військ, а до населення України. З або 4, а потім вдруге (після остаточного редагування) 5 квітня 1918 р. з проектом був ознайомлений А. Мумм. Він нагадав про небажаність, з політичної точки зору, відсторонення від видання такого документа уряду УНР, але в той же час визнав необхідність такого заходу з огляду на "мляву поведінку" [schlappe Haltung] українського керівництва [5, 97].

6 квітня 1918 р. наказ було оприлюднено. Його положення передбачали:

- право власності на врожай належать тому, хто засіяв лани;
- селяни, які привласнили землі більше, ніж здатні обробити, завдають шкоду українській державі й тому будуть покарані;
- у тих місцях, де в поміщиків ще залишилася земля, вони забезпечують її засів, організації селян (земельні комітети) мають надавати цим поміщикам інвентар та посівний матеріал (у такому випадку майбутній врожай буде порівну поділений між поміщиком та селянами);
- ті, хто буде займатись розкраданням зерна та пошкодженням посівів, будуть суворо покарані;
- німецька військова влада зобов'язана "не втручатись до тих земель, які згідно із розпорядженням державної влади були законно розподілені між селянами" [5, 97; 31, 347; 32, 183-184].

Видання наказу від 6 квітня 1918 р. спричинило різке загострення відносин між керівництвом УНР та його німецькими партнерами. У своїх офіційних заявах Центральна Рада та вищі посадовці УНР засудили публікацію наказу. Водночас ширилися чутки, що В. Голубович і М. Ковалевський знали про зміст наказу і схвалили намір його видати [32, 184-185]. Попри заклики до прагматизму, уряд УНР вперто обстоював ідеали своєї Agrarutopie ("аграрної утопії", за висловом Й. Форґача): одержавлення землі, майнова рівність, жодних компенсацій за втрату права власності. Тон суперечки з союзниками ставав дедалі гострішим. Підбиваючи підсумки розмови німецьких дипломатів з Головою УЦР М. Грушевським, Головою уряду В. Голубовичем та Міністром закордонних справ М. Любнянським (12 квітня 1918 р.), посол А. Мумм доповідав у МЗС: "Наше спільне враження від бесіди було безвідрадним. Постійна співпраця з ними людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне становище речей, є неможливою" [20, 42].

Отже, уряд УНР не вдалося ні умовити, ні примусити. До розбіжностей у поглядах на характер земельної реформи додалися інші суперечності між керівництвом УНР і його іноземними союзниками. Зрештою, німецьке командування в Києві прийняло рішення про сприяння заміні уряду УНР на інший. Бажаний для Німеччини уряд України мав

середини квітня 1918 р.) до голови австро-угорської дипломатичної місії в Україні В. Принцига 10 травня 1918 р. наголошувалося, що краще провести реформи, виходячи з ситуації у сфері землеволодіння, яка існує, а не з тієї, яка була до революції [19, 36].

Натомість уряд і місцева адміністрація УД (губернські та повітові старости) у своїх зверненнях до населення вимагали беззаперечно повернути землю й пограбоване майно, компенсувати втрати. Було створено комісії, які мали владнати суперечки між власниками пограбованих господарств та учасниками експропріацій з приводу повернення майна та відшкодування збитків. Таким чином, фактично країна поверталася до передреволюційного стану відносин власності на землю.

Водночас очільники УД піддали критиці наказ німецького командування від 6 квітня 1918 р. про засів ланів. Вони зауважили, що застосування наказу завдасть шкоди великим господарствам: згідно з ним врожай належатиме власникам посівів, але ж податки з нерухомості будуть сплачувати власники землі. Зауваження мало слухність. Наказ був вигідний для учасників експропріації за рахунок їхніх жертв; балас інтересів тих та інших, якого прагнули дотриматись Центральні держави, був би порушений. Наказ створював прецедент порушення права власності, заважав поміщикам, що зазнали збитків і втратили посівний матеріал, засіяти поля на наступний рік, зменшував прибутки державної скарбниці, оскільки поміщикам було важко, не отримавши врожаю, сплатити податки. За інформацією австро-угорського командування, серед великих землевласників набувала популярності пропозиція "цей протиправний врожай краще спалити, ніж терпіти його використання" [19, 39].

6 травня 1918 р. голова Ради Міністрів УД Ф. Лизогуб обговорив це питання з В. Принцигом, який на той час замість Й. Форгана очолював австро-угорську дипломатичну місію в Україні. За словами українського прем'єра, його уряд непокоїли можливі "акти саботажу з боку поміщиків", які "негативно позначаються на обсягах врожаю наступного року" [19, 29-30].

Надіслані Принцигу з Відня інструкції (10 травня 1918 р.) вимагали не чіпати наказ: можливість саботажу посівної з боку поміщиків малоймовірна, проте, цілком реальна загроза збройного опору з боку селянства, "з якою прийдеться мати справу, якщо новий режим почне з того, що відніме в них [селян] і земельні придбання, і дари ланів" [19, 36].

Зрештою, був досягнутий компроміс. 14 травня В. Принциг після консультації з Гренером і Муммом провів зустріч зі Скоропадським і

бути національно свідомим, адміністративно спроможним і відповідальним, зокрема, щодо своїх зобов'язань перед Центральними державами. Він також мав презентувати, принаймні, як користуватись довірою землевласників, як великих, так і дрібних. Як саме така альтернатива республіканцям до влади був покликаний гетьман П. Скоропадський.

3.2 Період Гетьманату: Центральні держави і реалізація засад аграрної реформи в Україні

24 квітня 1918 р. майбутній гетьман на нараді з німецькими представниками визнав себе зобов'язаним виконати після приходу до влади декілька умов. Зокрема, він погоджувався з тим, що "земельне питання має бути вирішене через відновлення права власності й виплати селянами грошей за землю, налану їм при земельному розділі", а також з тим, що мають бути збережені "в інтересах продуктивності сільського господарства більшій земельній господарства в межах, установлених законами в кожному окремому випадку" [29, 24].

Право приватної власності на землю було відновлено гетьманською "Грамотою до усього українського народу", оприлюдненою в день перевороту (29 квітня 1918 р.). Однак два інші пункти зобов'язань гетьмана перед німецькими союзниками – встановлення максимальної норми великих господарств та перехід до часткового платного вивласнення поміщицьких земель – так і залишилися нереалізованими. Виданий у червні 1918 р. закон про право продажу та купівлі землі за межами міст, який забороняв купівлю однією особою земельної ділянки (ділянок) площею понад 25 десятин, ліквідував умови для утворення в майбутньому великих латифундій, але тим, що були, дозволяли існувати й далі. За словами І. Мазепи, "фактично цей закон залишив справу в тому самому стані, в якому вона була за царського режиму" [33, 61]. Крім того, був заснований Державний земельний банк, який мав надавати селянам кредити і скуповувати у великих власників землі для подальшого продажу селянам. Щодо комплексної реформи, то тут уряд УД обмежився деклараціями про намір і створенням установ для підготовки проекту.

Уже на початку травня 1918 р. з'явилися підстави для думки, що уряд УД і гетьман особисто, попри власні обіцянки, замість примирення сторін, що конфліктують, підтримують одну з них на противагу іншій – поміщиків проти селян. Як згадувалось, експерти Центральних держав радили продати селянам відразу ті землі, які вони вже захопили в поміщиків. Керівництво Центральних держав поділяло цю думку й надалі. Зокрема, у листі графа С. Буріана (глава МЗС Австро-Угорщини з

Лизогубом, під час якої було домовлено залишити наказ чинним, але за умови, що землевласникам за використання їхніх земель іншими особами буде компенсовано [19, 45-46]. Юридичним оформленням цього рішення став закон УД від 27 травня 1918 р. про право на врожай 1918 р., який визнавав це право за власниками посівів, але із застереженнями, зокрема, зобов'язував осіб, що засіяли поля, заплатити податки з землі та внести відшкодування їх власнику.

Наприкінці серпня 1918 р. протести німецьких представників у Києві викликав проект закону про оренду, що передбачав підвищення орендної плати на землю у декілька разів, розірвання орендних угод із тими особами, які вчасно до 1 липня 1918 р. не внесли орендних виплат власникам землі, а також передачу останнім на рахунок сплати боргу виробленого орендарями врожаю та (на тримісячний термін) інвентарю орендарів.

До складу експертної комісії, скликаної Міністром землеробства УД, увійшли з німецького боку О. Відфельд і О. Аухаген. Під час обговорення О. Відфельд зауважив, що введення в дію закону значно перешкодить здійсненню аграрних перетворень. Підвищення орендних виплат потягне за собою зростання цін на землю, що позбавить селян можливості купувати її, а поміщиків – стимулу продавати її. Інша річ, якщо підвищена орендна плата буде надходити до державної скарбниці. У такому випадку буде можливо утворити спеціальний фонд для фінансування реформ. Передача врожаю та інвентарю орендарів великим землевласникам вела до подальшого збагачення останніх і, на думку німецьких експертів, була небажана, з політичної точки зору. Жоден зі станів в Україні не отримав від військової присутності Центральних держав стільки користі, скільки поміщики, зазначив Відфельд на засіданні комісії 24 серпня 1918 р., власники маєтків повернули свої втрачені статки, що мають сукупно багатомільонну вартість, отже, відсутні підстави збагачувати їх ще більше коштом інших [5, 164-165].

В. Гренер, зі свого боку, закликів Міністра земельних справ взяти до уваги, що закон викличе незадоволення в орендарів, у суспільства взагалі, створить враження, що великим землевласникам "вдалося втілити свої інтереси безжалісно" [34, 101]. Зрештою, гетьманський уряд відмовився від реалізації цього законопроекту.

Встановлення 25-десятинної норми купівлі землі та створення аграрного банку експерти Центральних держав розкритикували як півзаходи. Ці кроки без примусового вивласнення великих землеволодінь не матимуть жодного значення – наголошував у своїх доповідях керівництву Й. Форґач. Помішки добровільно з землею не розстануться. На підтвердження цієї думки дипломат наводив дані за попередній період:

між 1861 та 1905 рр. дворянське землеволодіння в Україні скоротилось лише на чверть, тоді як у Росії – більше, ніж на половину [19, 122, 223-225].

Таким чином, гетьманська держава примушувала селян повернути усе привласнене, відшкодувати зруйноване, віддати частину врожаю. Співдання влади на покірне виконання цих вимог почасти справдилось. Наприклад, 29 червня 1918 р. балтський повітовий староста УД доповідав подільському старості: "Настрій населення в цілому піднесений, але жодних ексцесів проявлено не було. Пограбоване у землевласників майно поступово повертається, хоча неохоче. Під час роззброювання населення ніхто не чинив опору" [25, 200]. Однак уникнути спротиву повсюдно, звісно, було неможливо. Значна частина селян вичікувала або чинила опір спробам колишніх власників отримати назад свої маєтності. Подекуди в сільській місцевості навіть влітку 1918 р. тривали погроми. Так, у зведенні адміністративного відділу канцелярії Військового міністерства УД за 18 червня 1918 р. зазначалося: "У Пінському повіті населення нищить маєтки, рубає ліс як державний, так і поміщицький" [35, 6].

Забезпечення примусу, неминучого за умов непокорі селян, покладалося на органи правопорядку, за браком у гетьманської адміністрації власних сил – на австро-угорські та німецькі війська. Уряд УД офіційно прохав про це союзників і отримав згоду [5, 160; 36, 22]. Задучення військ Центральних держав до проведення акцій проти селян, які саботували аграрне законодавство УД, було офіційно задекларовано вже в травні – на початку червня 1918 р. Так, 26 травня 1918 р. харківський губернський староста УД розіслав по повітах копію наказу командира німецького корпусу частинам, які були розташовані в межах губернії. У супроводжувальному листі староста зазначав, що в питанні повернення майна "немає розбіжностей між нами й німецьким командуванням" і що "штрафи й тюрма будуть застосовані до всіх тих, хто проявить непокору" [37, 76]. Накази німецького й австро-угорського командувань підтвердили згоду надавати військову допомогу адміністрації УД, припускали застосування "крайніх заходів для придушення революційного руху в зародку" [38, 166]. Приборкання невдоволених здавалося справою цілком здійсненою, адже, за припущеннями командувань, сили опору були порівняно нечисленими: "За всіма даними, тероризують країну лише 10 – 12 % селян", до яких "приднуються в ролі агітаторів євреї, які підбурюють селян до знищення посівів", – говорилося у наказі фельдмаршала Ейхгорна [39, 143].

Перші випадки стягнення з селян за допомогою іноземних військ відшкодування на користь поміщиків фіксуються ще до гетьманського перевороту, вже в березні 1918 р. Зокрема, німецькі війська пікувались

таким чином про господарства німців-колоністів [40, 74-88] (у березні 1918 р. німецьке командування видало наказ про повернення майна колоністам [41, 114]), але не лише про них одних. Наприклад, у листі до Міністерства внутрішніх справ УНР Столінська волосна управа повідомляла: "Німці, запрошені поміщиками, порушують земельний закон, повертають насіння та харчі, які були взяті на облік комітетами, колишнім власникам" [38, 136]. У квітні 1918 р. Союз земельних власників Півдня Росії (згодом перейменованій у Союз земельних власників України) давав пояснення представнику уряду УНР на Півдні України С.С. Коморному про причини звернень поміщиків до командування військ Центральных держав. Як стверджувалося, ці звернення "викликані лише тим, що по всій сільській Україні стоїть стогін еласників-хліборобів [собственников-пахарей], до якого зовсім глуха українська влада, яка до цього часу нічого не зробила для припинення убивств та розбоїв". У пошуках виправдання автори документа вдавалися до нападок: "Безсилля української влади [...] блискуче ілюструє те, що вона (влада) сама виявилася вимушеною звертатися до австро-угорської та німецької влади для придушення більшовицького руху й до цього часу чи не щодня звертається до неї для зміцнення свого стану" [42, 4].

Тривали такі акції майже до кінця осені 1918 р. Так, 11 жовтня 1918 р. Міністр внутрішніх справ УД І. Кістяківський, повідомляючи місцеву владу про випадок з поміщиком О. Бандишом, який на мешканців с. Софіївки Бахмутського повіту "за посередництва австрійської влади накладає стягнення за майно, що було пограбовано у його маєтку під час революції", вимагав такі дії розглядати як неприпустимі [43, 47].

Примувувати селян до повернення поміщикам їхньої власності мали спеціальні загони. Іноді австро-угорські й німецькі підрозділи діяли самостійно, іноді – разом із гетьманськими військовими або правоохоронними силами (або лише окремими посадовцями). Найчастіше такі загони водночас проводили ревізії або закупівлю збіжжя, вилучали в населення зброю, розшукували та карали порушників. Командири експедицій часто не обмежувалися лише поверненням майна, стягненням відшкодування за збитки, а й накладали покарання за руйнацію маєтка. Придушення заворушень та покарання за участь у них було ще одним завданням військових експедицій у селах. Власники маєтків зверталися за сприянням до командирів частин або безпосередньо, або через гетьманську адміністрацію.

Форми опору селянства визначили також й інші функції військ Центральных держав. За наказами командування війська переслідували за псування посівів та недозволене виготовлення горілки (оскільки це

зменшувало запаси збіжжя). Невеликі загони розміщувалися для охорони у поміщицьких садибах, на кінних та цукрових заводах [44, 209-210].

Улітку 1918 р. завданням військ стало впровадження в дію закону УД від 8 липня 1918 р. "Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства", що передбачав примусове залучення селян до виконання робіт у маєтках. Згідно з наказами командування, австро-угорські й німецькі частини відповідали за створення "робочих загонів" для збору врожаю у великих господарствах, карали за саботаж та заклики до нього [44, 209]. Відомо також, що особовий склад частин сам використовувався як робоча сила на полях. Командувач австро-угорської Східної армії генерал А. Краусс зазначив у спогадах: "Щоб сприяти обробітку якнайбільших площ було взято великі маєтки в оренду й оброблювано силами військ та власного персоналу цих господарств" [45, 386-387].

Використання примусу відкривало шлях для зловживань і ексцесів. Каральні акції і примусові заходи в селах позначалися широким застосуванням репресій. Військові часто не шукали конкретних винних і карали громаду в цілому. Солдати грабували селянські оселі. Розмір компенсації, що стягувалася, міг перевищувати, іноді значно реально збитки. Власники маєтків укладали з офіцерами угоди про "матеріальне заохочення" – частину суми, сплаченої селянами, потрапляла до кишені командира загону. С. Штерн подає у своїх спогадах опис типової акції австро-угорських військ на Поділлі з метою стягнення компенсації на користь поміщика (початок осені 1918 р.): "Прибувши в село, командир загону висував вимогу про негайну сплату суми, яку вимагав поміщик. Зазвичай, відповідь була негативна, з посиленням на відсутність грошей, на неучасть у захопленні або розгромі. Тоді лунали заради острастки залажування, перші постріли з рушниць, які супроводжувалися брязкітом скле, що билося, плачем дітей, гавканням та муканням тварин. Селяни переступали з ноги на ногу, наполягаючи на своїй відмові. Після того в хід пускався кулемет, націлений на будь-який амбар або хлів. Паніка посилювалася, лемент, плач і рев збільшувалися. А тут ще робилось попередження, що сума стягнення буде зростати залежно від кількості зроблених пострілів, згідно з певними розцінками за кожний постріл, залежно від того, з якої зброї він зроблений. Селяни починають радитися, пропонують внести зменшену контрибуцію, знову загрозлива вимога сплати всієї суми стягнення разом, лунає гул першого пострілу з гармати. Жінки та діти від страху починають плакати особливо голосно, селяни знову радяться, починається збір грошей та виплата всієї суми, що спочатку вимагалася, плюс "витрати на стягнення". Австро-угорський загін йде, щоб наступного дня здійснити подібну операцію в іншому місці" [46, 26].

Застосування примусових заходів було пов'язано не лише з проханням уряду УД, а й відповідало частково власним інтересам Центральних держав. Австро-Угорщина могла так дбати про польських поміщиків Правобережжя. Налагодити еквівалентний обмін із селом Центральним державам та уряду УД не вдалося; зберігалася державна хлібна монополія, з дозволу гетьманських органів влади або самовільно військами здійснювалися реквізиції та закупівля за заниженими ("твердими") цінами. Військові фактично реалізовували свій план визискування села за допомогою сили. Примусовий характер хлібозаготівель дозволяв не уникати примусу щодо селянства взагалі. В умовах війни з повстаннями мотиви поступово взагалі втрачали значення: водночас і придушуючи, і провокуючи заворушення, армія втягувалась у репресії [47, 43].

Однак ексцеси і зловживання не були поширені скрізь. Очевидець із Полтавщини свідчив у спогадах: "У наше село карний загін прибув у другій половині березня 1918 р. [...], були обшуки, дещо познаходили, але нікого не катували, як тепер деякі люди розповідають про ті жахливі катування. Не було чути про ті "катування" і в сусідніх селах, що знаходились на межі волостей, хоч не можу ручатись за всю Україну, може де було й таке" [48, 55].

Але головне – зберігалася розуміння, що примус у відносинах з селом є безрезультатним, що конфронтація з селянством шкодить інтересам Центральних держав. Керівництво Німеччини пам'ятало про зв'язок між власними інтересами і зміцненням української державності, очільники Австро-Угорщини – про безпеку власних військ і пріоритети експорту. 18 серпня 1918 р., закликаючи повернутись до *bauernfreundlich* ("дружньої до селян") політики, генеральний консул Австро-Угорщини в Одесі Г. Цитковський доповідав С. Буріану: "Загроза з боку селянських заворушень серед іншого полягає в тому, що вони в теперішніх умовах можуть рости як снігова лавина. Напади на військові установи [...] стануть відповіддю на каральні експедиції проти цілих сіл і накладання грошових контрибуцій" [19, 170].

Перед Центральними державами відкривались дві можливості пришвидшити проведення реформи на користь селянства: вчинити тиск на уряд УД або спробувати організувати перехід землі від поміщиків до селян самостійно, без посередництва українських органів влади. Останній варіант був не кращим, оскільки означав втручання у внутрішні справи Української держави. Для Австро-Угорщини цей стримуючий чинник був відсутній, оскільки вона на відміну від Німеччини не мала причин дбати про подальший розвиток української державності. Влітку 1918 р., не чекаючи, доки уряд УД нарешті розпочне проводити "дружню

до селян" політику, австро-угорське командування вирішило власними силами здійснити перетворення на їхню користь, насамперед на Півдні України.

Наприкінці літа 1918 р. до уряду УД почали надходити скарги від поміщиків на командирів австро-угорських частин, які організовували зібрання представників великих землевласників і незможних селян з приводу купівлі-продажу землі, і під час цих зібрань "досить прозоро витякали панам-землевласникам про їхні "моральні зобов'язання" віддати свою землю тим або іншим особам" (зі скарги членів Союзу земельних власників Ф. Лизогубу, 25 серпня 1918 р.). Селяни сприймали ці натяки "як обов'язкові, непорушні для землевласників", у Херсонській губернії, за даними Союзу землевласників, такі наради "набували характеру епідемії" [42, 36].

Офіцери посилалися на наказ командування Східної армії, згідно з яким вони мали умовити власників маєтків продавати надлишок землі селянам, а останніх – утримуватися від самовільних захоплень землі. Командирам частин наказ доручав виконувати роль посередника в переговорах між селянами й поміщиками з правом прийняття рішень у випадках, коли сторони не могли домовитися. Наказ спирався на закон УД від 14 червня 1918 р. (про 25-десятинну максимальну норму землеволодіння), але доповнював його нормою щодо існуючих маєтків. Їхні власники в межах волості мали визначити поміж собою, "скільки і які ділянки кожен з них бажає продати селянам", селяни мали вирішити, хто з них може брати участь у купівлі (так, щоб на одне селянське господарство припадало не більше ніж 25 десятин). Представники поміщиків і селян разом астановлювали ціну на ці землі [49, 206-208].

Серед службової документації органів влади УД, поряд із повідомленнями про репресії проти селян, знаходимо скарги поміщиків, що постраждали від утисків з боку військ або були обурені тим, що у їхніх суперечках із селянами військові підтримали останніх. Так, у вересні 1918 р. власники маєтків поблизу с. Кімбурлівки Одеського повіту А.Г. Домбровський та Т.П. Перловський скаржилися на рішення селян цього села поділити землю поміщиків "з виплатою оренди по 15 карбованців за десятину", а також на дії Анциратського коменданта Фельце, який офіційно визнав чинним рішення селян, особисто прибув до Кімбурлівки й наказав селянам Р. та К. Нахимчукам повернути 50 дес. землі, орендованих на умовах сплати 70 карбованців за дес. [50, 4]. Такі випадки фіксувалися й раніше. Наприклад, у середині липня 1918 р. Союз земельних власників України повідомляв С.Н. Гербеля: "За розпорядженням Антоново-Кодинцівського коменданта [Одеський повіт] поміщику Везне ледве не "вспалили" 25 ударів за те, що він не хотів

підкоритися протизаконному втручанню коменданта в добровільні договірні відносини пана Везне з селянами. Пан комендант гадав, що Везне має чомусь отримати значно меншу суму, ніж та, яку добровільно погодилися сплатити селяни [...]. Від екзекуції пан Везне був звільнений прибуттям повітового старости разом із вищим австрійським офіцером"; Мало-Буяликський комендант бив поміщиків ("застосує фізичне насильство до тих земельних власників, які не бажають підкоритися його протизаконним втручанням") [42, 17].

Мотивуючи свої дії на користь селян, австро-угорська комендатура с. Петрівки Одеського повіту (вересень 1918 р.) посилалася на вимоги збереження соціальної рівноваги: "[Імператорське] і [королівське] командування грає роль посередника між поміщиками та селянами, при цьому захищає законні інтереси обох сторін [...] [внаслідок завищення поміщиком плати за оренду землі] селяни вважають себе тими, що мають збитки, через те між ними виникає обгрунтоване незадоволення, яке суперечить інтересам як Української держави, так і [імператорського] і [королівського] командування" [50, 9].

Відомо також про заходи військ Центральних держав проти приватних каральних загонів, сформованих поміщиками без санкції держави. Так, 30 серпня 1918 р. було проведено дізнання за незаконною дією "приватної варті" в одному з районів Поділля; з'ясували, зокрема, факт "побиття палицями австрійською військовою командою під керівництвом офіцера зазначених вартових у присутності сільського сходу с. Свиної" [51, 312]. Зафіксовані випадки, коли за дії на користь поміщика страждали представники Державної варті (правоохоронних органів УД). 18 липня 1918 р. подільський губернський староста доповідав у МВС УД: "У Ямпільському повіті австрійці арештували начальника варті 4-го району, вартових і козаків, що були з ним за те, що він після відмови селян Березівки самохіть повернути розграблене майно землевласника розпочав визиск [зісканя] великих грошей за це майно" [52, 43].

Звернення поміщиків або, за їхніми проханнями, українських урядовців до німецького або австро-угорського командування не обов'язково зустрічало позитивний відгук. 27 серпня 1918 р. начальник австро-угорського гарнізону Одеси фельдмаршал-лейтенант Бельц надіслав листа українським урядовцям із повідомленням про справу власника маєтка Воланово, який намагався повернути захоплене майно за допомогою австро-угорських військ. Поміщик під час радянської влади, кинувши маєток напризволяще, виїхав до Одеси; після відступу радянських військ повернувся у Воланово і знайшов маєток пограбованим; спираючись на свідчення слуг, звинуватив у пограбуванні п'ятьох місцевих селян; цих селян заарештували, у їхніх домівках за наказом австро-

угорських властей був проведений обшук, але речей поміщика не знайшли; за ізполяганням поміщика командування продовжувало тримати підозрюваних під вартою, залишаючись впевненим у їхній невинності й відмовляючись застосовувати подальші репресивні заходи [53, 159].

Окрему роль в австро-угорській політиці щодо України в 1918 р. відіграв ерцгерцог Вільгельм (Василь Вишиваний, 1895 – 1948). У квітні-червні й потім у серпні-вересні 1918 р. він перебував в Україні як командир окремої військової формації, до складу якої входив Легион Українських січових стрільців. Якщо б обставини дозволили, Вільгельм міг би очолити пов'язану з Австро-Угорщиною українську державу, можливо, став би її монархом [2, 51-57; 3, 539; 5, 136, 137; 54, 33-36; 55, 29-35; 56]. Плани Вільгельма знаходили певну підтримку у Відні, зокрема, в імператора Карла. Січові стрільці ігнорували розпорядження австро-угорського командування про проведення реквізиції й відновлення невеликого землеволодіння, надавали підтримку селянам, викликаючи невдоволення командування Східної армії та гетьманських урядовців [19, 339-359; 55, 31-45]. Вільгельм цілком схвалював позицію підлеглих: "архикнязь постійно обороняв селянство і, наскільки міг, оберігав його від розгнущаної, кровожерливої мадярської солдатні" [57, 122]. У спогадах Вільгельм стверджував, що відмовився виконувати наказ про участь у придушенні повстання у Звенигородському повіті [58, 16]. Сприяння селянам відповідало не лише особистим переконанням Вільгельма й січовиків, а й курсу на зміцнення української державності. Утриматись на українському престолі без прихильності селянства Вільгельм не зміг би.

Водночас представництва Центральних держав в Україні вдалися до освітньо-пропагандистських заходів. 31 липня – 19 серпня 1918 р. у Німеччині перебувала делегація українських аграріїв на чолі з заступником Міністра земельних справ В. Брунстом [59, 193]. До складу делегації, крім урядовців, увійшли селяни Харківської й Полтавської губерній. Вони відвідали декілька районів Німеччини, оглянули кінні заводи та виноградники, побували на заводі, який виробляв калійні добрива. Газети помістили розповіді селян про свої враження. Так, селянин Запорожесь (Охтирський повіт) зазначав: "Власник якихось 75 десятин живе краще, ніж наш власник, який має 1000 десятин"; селянин Чевиль: "Там жодний день не пропадає, усі працюють"; селянин Шкурутій (Полтавщина): "Ми не вірили, коли розповідали про дива німецької техніки в сільському господарстві, та зараз ми самі переконались у цьому. Село у 300 дворів має навіть свій готель. У селі залізниця, електрика. Приходимо до селянина, у якого 4 – 5 дес. землі, а господарство обробляється за допомогою електрики" [60].

Протягом літа-осені 1918 р. німецькі та австро-угорські військові представники й дипломати не припиняли спроби переконати гетьмана та його уряд пришвидшити проведення реформи, спеціально або при нагоді (як фельдмаршал Ейхгорн під час бенкету з українськими міністрами 16 липня 1918 р.) нагадували про "необхідність державного втручання проти латифундій" [23, 106]. Ці спроби тривали до початку виведення військ. Наприклад, князь Е. Фюрстенберг розмовляв про це з гетьманом 15 жовтня 1918 р. [19, 267-268].

У середині травня й потім у серпні 1918 р. О. Відфельд підготував з питання реформи спеціальні меморандуми, з якими ознайомив П. Скоропадського. У них наголошувалося, що головна біда народного господарства України полягає в поєднанні карликових селянських землеволодінь із величезними поміщицькими латифундіями; необхідно усунути ці крайнощі і стимулювати формування середняцьких господарств; вони нагодують міста та армію, а також складуть соціальну опору Української Держави [5, 156-157].

Автор цих документів був упевнений, що міцне селянське господарство потребує не так уже й багато землі – 10 – 20 дес. Що ж до безземельного селянства, то О. Відфельд визначив йому роль сільськогосподарських працівників (в Україні та Німеччині, у районах на Схід від Ельби) або промислового пролетаріату (в Україні, зайнятих у розбудові її індустріального потенціалу). У країні, на думку експерта, мало залишитися лише одне велике земельне володіння – те, яке належало "лідеру політики та господарства" (певна річ, йшлося про самого П. Скоропадського). До власного проекту реформи радник додав план її фінансування та пропозиції щодо перетворення орендарів землі на її власників [5, 163]. Для проведення реформи О. Відфельд вважав за потрібне відновити земельні комісії, які існували за часів П. Столипіна, застосувати заходи, спрямовані на ліквідацію общини.

У серпні 1918 р., посилаючись на неефективність існуючих державних органів, він пропонував утворити посаду підлеглого безпосередньо П. Скоропадському державного комісара з аграрних питань, наділеного широкими повноваженнями, та доручити йому здійснення реформи. Оскільки поміщики добровільно не стануть продавати землю, О. Відфельд рекомендував спонукати їх до цього через обкладання надлишкової площини великими податками або втручання держави у відносини купівлі та продажу землі. Німецький експерт схвалював утворення Аграрного банку, який мав скуповувати угіддя великих землевласників та перепродавати їх невеликими частками селянам, також надавати їм пільгові кредити. Уже влітку 1918 р. О. Відфельд рекомендував зняти заборону купівлі в одні руки більше 25 дес., оскільки це мало б заважати здійсненню операцій з купівлі-

продажу землі і формуванню заможних селянських господарств.

Зволікання з проведенням реформи посадовці УД мотивували необхідністю створити для неї необхідні сприятливі умови. Експерти Центральних держав приймали це пояснення. "Широка аграрна реформа, безумовно, вимагає тривалої підготовки і може бути здійснена в одне чи півтора десятиліття", – відзначалося в проекті листа Міністра закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріана Е. Фюрстенбергу (вересень 1918 р.). Міністр радив уряду УД видати попередній акт, який підтвердив би його зацікавленість у проведенні реформи й одночасно ініціював перші заходи щодо її реалізації. На думку австро-угорського міністра, рамочний закон [Rahmengesetz] мав би проголосити поступову передачу земель поміщиків у розпорядження спеціально створеної державної установи. Водночас земельно-ліквідаційної комісії мали б стимулювати добровільні поступки з боку великих землевласників, причому ці добровільні продажі землі слід було б подати як виконання положення рамочного закону про примусове відчуження. Він підкреслював, що ці конкретні акції (рамочний закон і дії комісії), це один із варіантів, приклад вирішення аграрного питання; український уряд пильний вдатися до інших заходів, але сама справа не припускає зволікань. "Завдання представників Центральних держав полягає в тому, щоб не залишити в українського уряду жодних сумнівів щодо того, наскільки необхідно в наших і його інтересах зробити зрештою щось позитивне у сенсі задоволення побажань селянства". С. Буріан мав намір доручити Е. Фюрстенбергу разом із А. Муммом чинити тиск на український уряд [19, 226-227].

У складі комісій, підкомісій та нарад, які протягом літа-осені 1918 р. розробляли проект аграрного закону, німецьке командування представляв професор О. Аухаген, ректор Аграрної академії в Берліні. Він намагався пришвидшити роботу цих установ, щоб проведення реформи відбулося згодом ("що має [...] заспокоїти село", – з його виступу на засіданні Комісії з розгляду земельного питання 15 серпня 1918 р.), а також закласти у проект закону певні ідеї. О. Аухаген наполягав на примусовій передачі землі маєтків селянам, але із застереженнями: викуп поміщицьких земель слід було здійснювати насамперед у тих районах, де поміщикам належало більше половини усіх угідь, землю мали отримати передусім ті селяни, які її гостро потребували. На засіданні підкомісії з підготовки проекту аграрного закону 24 вересня 1918 р. професор, посилаючись на думку О. Відфельда, пропонував змусити власників маєтків, що мали площу понад 1 тис. дес., четверту частину угідь продати Земельному банку. За зразок аграрних перетворень в Україні німецький експерт радив взяти земельну реформу П. Столипіна [61, 2-4, 26, 31].

Питання про проведення аграрної реформи обговорювалося на

найвищому рівні під час офіційного візиту гетьмана до Німеччини у вересні 1918 р. 5 вересня 1918 р. відбулася зустріч української делегації з імператором Вільгельмом II. Серед інших питань імператор торкнувся аграрної проблеми в Україні. Від заступника міністра закордонних справ УД О. Палтова, який був присутній при розмові гетьмана та Вільгельма II, відомо, що під час розмови "цісар звернув увагу гетьмана на те, що коли [він] не переведе земельної реформи, то його "польські поміщики на Правобережжі, а російські на Лівобережжі з'дять" [62, 257, 280]. Гетьман у спогадах зазначав, що імператор похвалив його за просування попри труднощі курсом реформи: "Вважав, що ми на правильному шляху" [63, 276].

Умовляючи і переконуючи гетьмана і його уряд пришвидшити здійснення перетворень, німецькі й австро-угорські представники, разом із тим, не вимагали цього рішуче. З одного боку, гетьман був потрібний своїм іноземним союзникам, що робило мову погроз і ультиматумів неприпустимою чи, принаймні, недоречною. Навпаки, Центральні держави були готові йти на поступки. Наприклад, влітку 1918 р., коли погіршилося становище Німеччини на Західному фронті, Гренер і Мумм вирішили відмовитися від ідеї під приводом отримання компенсації від України за надання військової допомоги збільшити її зобов'язання перед Німеччиною. З іншого боку, зволікання з проведенням реформи, за яке союзники критикували гетьмана, було частково вигідне їм самим. Із цього приводу Р.Я. Пиріг слушно зауважує, що Центральні держави "підтримували ідеологію проведення земельної реформи", проте "не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які поставили б під загрозу швидке отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини" [64, 81]. Найвирішліше, давалася взнаки суперечлива позиція щодо селянства – Центральні держави були зацікавлені у його симпатіях, і у той же час не бажали втратити можливість примусово вилучати продовольство.

Варто також взяти до уваги, що за нечітких настанов вищого командування кожний командир частини мг обирати той варіант ставлення до селян, який видавався йому особисто правильним. При цьому давалися взнаки мотиви, які до урядової політики не мали жодного відношення – особисті уподобання, турбота про співвітчизників (у випадку з німцями-колоністами, також поляками і галичанами на австро-угорській службі), станова солідарність (серед офіцерів були такі, хто сам володів маєтком або був селянином) або бажання лешо підзаробити ("заохочення" при стягненні збитків).

Суперечлива позиція створювала суперечливе враження. Навіть члени уряду УД – найбільш поінформовані посадовці, оцінюючи роль

союзників у історії гетьманату 1918 р. доходили протилежних висновків. В. Зіньківський, Міністр віросповідань, звинувачував їх у тому, що вони проти волі керівництва УД і більшості поміщиків нав'язали їм реставраторський курс і наджорстокими репресіями розсварили гетьманський уряд із селянством: "Саме ця обставина було однією з головних причин нетривкості гетьманського режиму" [65, 124]. Державний секретар М. Могилянський, навпаки, покладав відповідальність на свій уряд: "[...] із зорне усвідомлення гарантованого спокою за німецькими багнетами примушувало не поспішати [...] з аграрним питанням і аграрними законами" [66, 162].

Видання закону УД про примусове виласнення земель поміщиків так і не відбулося. Наприкінці 1918 р. у зв'язку з загостренням внутрішньополітичної кризи в Німеччині та Австро-Угорщині, та їхніми воєнними невдачами на Західному фронті розпочалося виведення військ цих держав із України.

4 грудня 1918 р. О. Аухаген від імені Головного командування військ Німеччини в Україні офіційно повідомив Міністерство землеробства УД: "Оскільки група військ має намір залишити Україну, то, з військової точки зору, вище командування у земельній реформі більше не зацікавлене". Звертаючись востаннє до гетьманських урядовців, О. Аухаген нагадував: "Без широкого примусового відчуження земельних ділянок елементарне прагнення селян до збільшення їх земельної власності призведе до нових катастроф, і країна лише тоді заспокоїться, коли якнайшвидше за допомогою розподілу земельної власності утвориться численний прошарок між їх середніх власників" [67, 75].

Отже, пріоритети політики Центральних держав відносно України спонукали їх сприяти вирішенню в країні аграрного питання. Переслідуючи власні цілі, Австро-Угорщина та Німеччина прагнули передати частину угідь великих земельних власників дрібним. Австро-угорське командування спробувало безпосередньо пришвидшити укладання угод між поміщиками й селянами, дипломатичні представники Центральних держав чинили тиск на уряди України (республіканський та гетьманський).

Розділ 4. Аграрна політика Директорії УНР

4.1 Аграрна програма Директорії УНР та її реалізація (кінець 1918 – 1919 рр.)

Наприкінці 1918 – на початку 1921 рр. Директорія Української Народної Республіки виробила власні положення земельної реформи, які ґрунтувалися на вивченні досвіду попередників. У них втілювалися ігноровані лідерами Центральної Ради економічні чинники та знехтувані урядом П. Скоропадського побажання селянства.

Своє ставлення до Директорії та її аграрних експериментів селянство засвідчило шляхом участі у республіканських військових формуваннях: то масово поповнюючи їх, то раптово покидаючи, не задовольняючись реалізацією проголошеної програми. Найбільшу підтримку народні маси надали Директорії в листопаді – грудні 1918 р. під час антигетьманського повстання, розпочатого Українським Національним Союзом.

Директорію підтримали численні селянські загони під проводом місцевих отаманів: на Київщині в районі Трипілля сформував Дніпровську дивізію Д. Терпило (Зелений), на Харківщині антигетьманське повстання очолював отаман П. Болбочан, на Поділлі – полковник В. Оскілко. 14 грудня 1918 р. повстанці захопили Київ.

Тривалий час Директорія зводила із визначенням своєї соціально-політичної програми. Вперше про завдання Директорії поінформував населення України 16 листопада 1918 р. С. Петлюра (відозва була проголошена без згоди інших членів Директорії). Від імені уряду він пообіцяв скасувати велике поміщицьке землеволодіння й передати землю селянам за умови їх вступу до республіканських військ, а поміщиків – притягнути до відповідальності за каральні експедиції, контрибуції та інші знущання над селянами [1, 7-8].

21 листопада 1918 р. у Фастові Директорія видала "Наказ № 1 – Директорії – селянам", який проголошував початок опису контрибуцій волосними народними управами. Поміщикам заборонялося здійснювати угоди продажу та оренди землі. Перелісаний у них живий і мертвий сільськогосподарський реманент підлягав розподілу між селянами й до встановлення точних відомостей про селянські збитки мав належним чином охоронятися [2, 2].

Перші конкретні заходи у справі наділення селян землею були визначені Директорією на початку грудня. 10 грудня 1918 р. Директорія затвердила наказ, за яким наділення землею мало стати гідною нагородою за участь у повстанні (хто не воюватиме – землі не отримає) [3, 1].

15 грудня 1918 р. безпосередньо у справі земельної реформи було оголошено "Розпорядження Директорії УНР", яке передавало Директорії верхове поряdkування земельним фондом держави. Заборонялися продаж, заклад і оренда землі [4, 3]. Нові органи земельної адміністрації – земельні управи (губернські, повітові та волосні) – мали передусім подбати про опис сільськогосподарського реманенту та збереження майна всіх поміщицьких господарств [2, 14]. Саме завдяки популярним гаслам (наділення селян землею та реманентом) Директорія наприкінці 1918 р. і опинилася на вершині всенародного повстання.

На урядовому рівні про основи майбутньої земельної реформи було заявлено лише через півтора місяця після початку повстання. Декларація Директорії від 26 грудня 1918 р. одним із основних соціальних перетворень проголосила радикальну аграрну реформу. Однак її проведення відкладалося на невизначений час – до "певного вирішення", і майже дослівно повторювалися основні положення постанови від 15 грудня та "Наказу № 1 – Директорії – селянам" [5, 8]. Цей документ мав компромісний характер і нічого нового у земельній справі не містив.

Селяни, які за часів гетьманату зазнали жорстокої розплати за отриману на початку 1918 р. землю, вимагали покарання учасників каральних загонів, повернення контрибуцій та відновлення земельного законодавства Центральної Ради. Земельні інтереси українського селянства відображають постанови селянських з'їздів, які відбулися наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

27 – 28 листопада 1918 р. відбувся з'їзд, скликаний Харківським губернським комітетом селянської спілки [6, 13 грудня]. 21 – 24 грудня 1918 р. вітав Директорію губернський селянський з'їзд Київщини, який у земельній справі ухвалив резолюцію про необхідність негайного відновлення чинності закону Центральної Ради [7, 45-46]. Аналогічну постанову прийняв 23 – 27 грудня селянський з'їзд на Катеринославщині [8, 3 січня]. Про підтримку політики Директорії та необхідність негайних соціально-політичних реформ заявили Уманський повітовий з'їзд на Київщині (21 – 23 грудня) та Рівненський повітовий з'їзд на Волині (29 – 30 грудня) [7, 46-47]. Селянство Полтавщини виступило з вимогою надання більшої ініціативи місцевій владі. Зокрема, Золотоніський повітовий робітничо-селянський з'їзд (4 – 5 січня 1919 р.) прийняв постанову про скасування приватної власності на землю та заявив, що "соціалізація землі повинна бути переведена місцевими органами влади й тільки затверджена законом" [7, 46-47].

Політичну підтримку селянські вимоги відновити земельного законодавства Центральної Ради знайшли у програмах центральної течії

українських соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) та Всеукраїнської селянської спілки. Їхня нова земельна програма була проголошена спільною резолюцією від 11 грудня 1918 р. Есери та спілчани виступили за зниження норми землекористування з 25 до 20 дес. Здійснювати реформу на місцях, як і за часів Центральної Ради, мали земельні комітети. Щодо плати за землю, яка законом 18 січня 1918 р. не встановлювалася, було вирішено до видання закону про прогресивно-прибутковий податок сплачувати податки, згідно із земським "Положенням" [6, 18 грудня].

Досвід українських соціалістів-революціонерів у розробленні земельного законодавства було використано в новому уряді, сформованому 26 грудня 1918 р.: представник УПСРМ. Шаповал зайняв посаду міністра земельних справ і розпочав підготовку проекту нового земельного закону.

8 січня 1919 р. Директорія схвалила "Закон про землю в Українській Народній Республіці" [5, 10; 9, 3-9]. Він був створений на основі земельного закону Центральної Ради з внесенням поправок. Опозицію прийняттю закону склали лише представники українських соціалістів-федералістів [10, 50].

Новий земельний закон, у порівнянні з законом Центральної Ради, був удосконаленим проектом соціалізації землі з яскраво проявленими рисами націоналізації. Усі землі, на яких скасовувалася приватна власність, переходили без викупу в розпорядження держави – Української Народної Республіки. Вона мала порядкувати земельним фондом через центральні й місцеві органи земельної адміністрації (сільські, волосні, повітові та губернські земельні управи). У ролі господаря виступала держава, а не абстрактний народ, як за часів Центральної Ради.

Основним завданням земельної реформи було створення дрібних селянських господарств. Безкоштовно отримати землю з державного земельного фонду насамперед могло місцеве безземельне та малоземельне населення, а в наступну – місцеве нехліборобське, і взагалі немісцеве населення. Мінімальна норма наділення становила не менше 5–6 дес., а максимальна трудова норма – 15 дес. і могла збільшуватися для неродючих земель.

Поряд із індивідуальною власністю закон заохочував створення добровільних кооперативних хліборобських спілок. Зазнало змін, у порівнянні з законом Центральної Ради, і ставлення держави до громади: положення про "урівнювання" в землекористуванні (обмін земельними ділянками як у російській громаді) було відкинуто через відсутність такої громади. Під час проведення землевлаштувальних робіт (усунення

черезсмузжя) громада отримувала більше прав.

Проте значна частина земель не ввійшла до державного земельного фонду, з якого мали задіяти селянські господарства: землі цукрової промисловості (ними мали розпоряджатися повітові й губернські земельні управи чи приватні власники за умови збереження посівної площі цукрових буряків), а також садки, виноградники, хмільники та інші культурні ділянки, які залишалися за поміщиками поряд із 15-ти дес. земельною нормою. Цей аспект земельного закону викликав невдоволення в безземельного та малоземельного селянства.

Закон не дозволяв застосування найманої праці, забороняв короткострокові орендні умови (менше 10 років) та скасовував орендні умови, укладені після видання земельного закону Центральної Ради, а довгострокові (більше 10 років) і спадкові оренди не могли перевищувати 15-ти дес. трудової норми. Надлишки землі поступали до державного земельного фонду. Не зовсім чітко закон встановлював строки землекористування та порядок передачі права користування в спадщину. Земельний закон нехтував інтересами середнього селянства й позбавляв уряд УНР підтримки широких верств населення, змушуючи їх шукати союзників в інших політичних таборах.

Загалом, закон 8 січня 1919 р. носив радикальніший характер, ніж законодавство Центральної Ради (ця необхідність була викликана й земельними директивами радянської влади, яка теж орієнтувалася на бідніші верстви населення).

Як доповнення до основного земельного закону 18 січня 1919 р. Директорія ухвалила закон "Про додаткове наділення землею козаків Української Народної Республіканської Армії". Всі військовослужбовці діючої армії Директорії, крім звичайного земельного наділу, визначеного законом 8 січня 1919 р., отримували право на додаткову ділянку площею 1–2 дес., а також могли взяти після закінчення війни урядову позичку в сумі 4000 гривень на облаштування господарством (2000 гривень у безвідсоткове користування, а решта сплачувалася протягом 5 років). Зрадники і дезертири позбавлялися всіх цих пільг [11, 9].

Терміни проведення земельної реформи визначав "Загальний план переведення земельної реформи", затверджений міністерством 16 січня 1919 р. Уся виконавча робота з реалізації аграрних заходів мала бути завершена до початку весняного посіву. Найголовніші завдання (з'ясування кількості та якості земельного фонду, а також чисельності населення, яке претендувало на отримання землі) планувалося закінчити до 10 лютого 1919 р. і весь матеріал передати повітовим земельним

управам.

Кількість населення визначалася шляхом складання списків господарств кожного поселення за двома категоріями землевласників: до списку № 1 зараховувалися безземельні й малоземельні селяни, які мали менше 15 дес. землі, а до списку № 2 – господарі більших ділянок.

Губернські земельні управи визначали максимальну трудову норму землекористування для середньостатистичної сім'ї для типових районів своєї губернії. На підставі цих даних повітові земельні управи до 20 лютого мали розробити план розподілу цих земель у селах: серед безземельного та малоземельного селянства та козаків Української Республіканської Армії. Списки про їхнє наділення землею при тій чи іншій громаді, у селі чи товаристві мали бути складені до 10 березня і затверджені до 10 квітня. Наділення землею повинно було фіксуватися відповідними актами передачі землі громаді (на міністерських бланках).

Після отримання планів розподілу землі на місцях, а також відомостей про залишки землі та кількості населення, яке її не отримало, міністерство до 20 квітня мало працювати над затвердженням планів переселення (у межах повіту й губернії) [12, 25 січня].

Положення щодо норми та порядку наділення землею місцевого безземельного та малоземельного селянства роз'яснювала видана 12 лютого 1919 р. у Вінниці під керівництвом М. Шаповала "Інструкція про порядок наділення трудового населення УНР землею в користування". Мінімальна норма землекористування становила 5 – 6 дес. Менші господарства вже вважалися малоземельними (для категорії безземельного селянства обов'язковою умовою було місцеве походження). Поділ землі мав відбуватися з розрахунку на господарство, яке складалося з однієї або кількох сімей, що мають спільний бюджет і разом господарюють [11, 6-6^а]. Таким чином, уже в лютому 1919 р. став зрозумілим факт обмеженості земельних ресурсів держави.

Іншою важливою стороною діяльності міністерства в січні – березні 1919 р. стало врегулювання процесу ліквідації приватної власності й, насамперед, поміщицьких господарств. "Інструкція земельним управам про порядок ліквідації нетрудових господарств" (на місця не розсилалася) класифікувала нетрудові господарства на шість категорій і визначала відповідний спосіб ліквідації – перехід до зрівняльного поділу між селянами чи їхнє збереження під доглядом земельних управ [13, 7-9]. Приватновласницький сільськогосподарський реманент, згідно з виробленим у січні законопроектом, який 23 березня 1919 р. став законом, передавався чи продавався селянам, а також поступав на спеціальні створені прокатні пункти.

Створення місцевих органів земельної адміністрації розпочалося

наприкінці 1918 р. Замість гетьманських земельних та земельно-ліквідаційних комісій засновувалися губернські та повітові земельні управи. 18 січня 1919 р. був затверджений статут земельних управ (губернських, повітових, волосних та сільських), який визначав їхній склад, врегулював адміністративну сторону їхньої діяльності, фінансове утримання, встановлював контроль та судову відповідальність у випадках можливих правопорушень їхніх співробітників [12, 25 січня; 13, 3]. Остаточні штати губернських, повітових та волосних земельних управ (із визначенням необхідного персоналу та належної йому платні) були затверджені 14 березня [12, 25 березня].

Щоб забезпечити місцеві земельні органи кадрами, уряд ухвалив застосувати примусові заходи. 24 січня 1919 р. було затверджено закон про обов'язкову мобілізацію на державну службу сільськогосподарських фахівців: землемірів, агрономів, лісників, гідротехніків та військових топографів [11, 2^а]. З метою їхнього обліку було видано два накази 7 лютого. Проте масового притоку фахівців ці заходи не забезпечили і праця в земельних управах часто трималася на ентузіазмі революційно налаштованих діячів.

Таким чином, діяльність Міністерства земельних справ у січні – березні 1919 р. носила теоретичний характер і була досить плідною: за короткий час було ухвалено основний земельний закон та закони й інструкції, що його доповнюють. Основна увага при здійсненні перших заходів реформи відводилася створенню місцевих земельних органів та ліквідації поміщицької власності. Однак значна частина підготовлених законопроектів на місця не розсилалася, і селяни не були ознайомлені з планами аграрної реформи Директорії.

Реалізувати розроблені плани уряд УНР не зміг внаслідок захоплення Києва на початку лютого 1919 р. більшовиками та втрати у лютому – березні значної частини української території. Під час численних переїздів уряду заходи в земельній справі мали хаотичний характер та зумовлювалися воєнно-політичною ситуацією. У деяких місцевостях розпочалася робота із з'ясування кількості земельного фонду та населення, яке мало право отримати землю. Такі списки були складені майже по всіх селах Літинського повіту Подільської губернії, але в зв'язку з більшовицьким наступом у березні вони були знищені [14, 120]. Великі перешкоди в діяльності місцевих органів земельної адміністрації викликала відсутність порозуміння з повітовими комісарами, які часто своїми розпорядженнями порушували видані в земельній справі закони, об'явки та інструкції [15, 1].

У зв'язку із погіршенням соціально-економічного становища уряд

відмовився від безкоштовного наділення землею малоземельних та безземельних селян і запровадив у березні 1919 р. продовольчу плату за землю. 14 березня у Проскуріві було видано постанову про "Тимчасове користування землею в 1919 р.". Місцеве безземельне й малоземельне населення, яке отримувало під посів у поточному році землі з державного фонду, мало за це злати державі $\frac{1}{3}$ врожаю ярового хліба, сплатити вартість оранки та внести належні за землю податки [11, 7]. На загальному тлі розвалу державних справ переорієнтація земельної політики викликала найбільше незадоволення серед населення.

З початком весняних сільськогосподарських робіт наділення землею ставало особливо актуальним: вирішення земельного питання в інтересах селянства зміцнило б дієздатність республіканського режиму. Про необхідність негайного проведення демократичної земельної реформи добре розумів наступний уряд Б. Мар'юса, до складу якого ввійшли представники соціалістичних партій. У декларації від 12 квітня 1919 р. Рада Народних Міністрів підтвердила чинність земельного закону Директорії й наголосила на справедливому характері реформи. Селяни могли продовжити засів своїх і колишніх приватновласницьких земель [16, 2*].

Реалізацію земельної політики уряд зміг розпочати лише після відновлення республіканської влади на відвоюваній у більшовиків території. Діяльність Міністерства земельних справ та його місцевих управ відновилися на початку червня 1919 р.

9 червня міністерство оповістило всі земельні органи, що з метою виконання земельного закону Директорії зрівняльний поділ між безземельним та малоземельним хліборобським населенням почнеться не пізніше ніж через місяць [17, 21]. Завершити поділ землі Міністерство земельних справ сподівалося до осінньої оранки та посівів (обіжників від 17 червня) [18, 28*].

На відвоюваній у більшовиків території Правобережної України земельні управи відновили роботу із з'ясування кількості земельного фонду та вивчення селянських потреб у землі. 6 червня поновила свою діяльність Кам'янецька повітова управа, хоча склад її службовців був зменшений на третину [19, 47]. Після звільнення від більшовиків інтенсивна технічна підготовка до земельного поділу розгорнулася в Староконстянтинівському повіті на Поділлі. Станом на 13 серпня земельна управа вела збір статистичних матеріалів, займалася полагодженням взаємовідносин між селянами щодо тимчасового розподілу землі, а також збирала врожай у колишніх поміщицьких господарствах і засівала цукрові плантації [20, 104].

Активну діяльність розгорнула Подільська губернська земельна

управа. За 10 червня – 4 вересня 1919 р. земельний відділ управи видав низку обіжників та інструкцій для повітових управ: про повернення власникам захоплених селянами млинів, дозвіл збору поміщикам врожаю з належних їм 15 дес. та розпорядження про збір даних про землі іноземних громадян. Для з'ясування земельного фонду та контингенту населення управа відрядила в Кам'янецький та інші звільнені від більшовиків повіти інструкторів та реєстраторів. Паралельно з цим почали працювати землеміри [20, 196].

У самому Міністерстві земельних справ для потреб реформи з 29 серпня 1919 р. було встановлено понаднормову працю [21]. Проте робота міністерства, повноваження якого часто не виходили за межі Кам'янця, носила в основному теоретичний характер.

Недосконалість земельного закону викликала велику кількість нарікань на діяльність місцевої земельної адміністрації. Найбільше непорозуміння у ході аграрної реформи викликала ст. 21 основного земельного закону Директорії, яка визначала максимальну норму землекористування й особливо термін "дрібний господар". Значення цієї категорії не було з'ясовано ні влітку, ні восени 1919 р. При наділенні землею виникали труднощі із залишенням за власниками 15 дес. орної землі й 15 дес. садоби (садки, виноградники) при загальній нормі землекористування в 15 дес. земельного наділу. Доля приватновласницьких будинків, а також справа збору власниками врожаю з належної їм землі були недостатньо зрозумілими. Вказані недоліки дозволяли земельним органам робити різноманітні поступки заможним селянам (що давали право залишити землю, реманент та врожай), завдяки чому широкі верстви населення втрачали довіру як до аграрної реформи, так і взагалі до республіканського уряду. Перешкоджали реалізації заходів аграрної реформи недостатнє фінансове забезпечення (службовці земельних управ тривалий час не отримували платню), мобілізація до ліночої армії урядовців міністерств (у тому числі й земельного) та співробітників місцевої адміністрації, проголошена в липні – серпні 1919 р. [20, 3, 51, 55].

Одним із основних завдань для установ земельної адміністрації влітку 1919 р. став збір врожаю. План реалізації врожаю на землях державного земельного фонду УНР був вироблений департаментом земельної реформи й затверджений 12 липня 1919 р. міністром. Підтвердивши необхідність виплати селянами за отриману в тимчасове користування на 1919 р. під ярові посіви землю $\frac{1}{3}$ врожаю, документ регламентував порядок збору конюшини (малоземельними та безземельними селянами за встановлену повітовими земельними

управами частину врожаю) та озимини (як нагороду селяни могли отримати не більше третьої частини врожаю) [18, 54].

Інші обіжники та інструкції регулювали умови збору конюшини та багаторічних трав (від 3 червня 1919 р.) на колишніх приватновласницьких землях, які ввійшли до запасного (державного) земельного фонду [18, 59^а], умови збору врожаю хліба та конюшини на землях Державного земельного банку (наказ міністерства від 17 червня 1919 р.) [18, 61].

Для організації збирання й здачі хліба з земель запасного земельного фонду УНР (інструкція від 25 червня 1919 р.) при кожній губернській та повітській земельних управах мав створюватися окремий відділ реалізації врожаю, який співробітничав із продовольчими управами [18, 60^а].

Проте розбурхані сприятливішими умовами збору врожаю, установленими під час перебування на їхній території більшовицької влади, селяни Літичевського, Могилівського, Проскурівського, Кам'янецького повітів не поспішали виконувати розпорядження республіканської влади, розбирали врожай по домівках [22, 20, 25, 36; 19, 75]. Щодня в серпні з проханням прислати охорону для зібраного врожаю та поміщицьких економій надходили телефонограми з тих волостей Кам'янецького повіту, де вона була відсутня. Таких у повіті була добра половина [19, 75].

Довіра до уряду та Міністерства земельних справ підірвалася вчинками військових частин, які через небажання селян продавати хліб за твердими й, звісно, низькими цінами могли в справі хлібозаготівель нерідко застосовувати збройну силу [23, 52]. Скарги про засилля військових у справі збору хліба на землях державного земельного фонду надходили з Ямпільського, Літичевського повітів, що змусило Департамент земельної реформи звернутися з листом до голови Ради Народних Міністрів [23, 100-101]. Нехтуючи розпорядженнями земельного міністерства, військова влада, на яку реального впливу не мав і уряд, ускладнювала вирішення земельного питання. Особливо було необхідним усунення таких непорозумінь напередодні осінньої посівної кампанії та оранки.

Восени 1919 р. реалізація принципових питань земельної реформи відбувалося на різноманітних нарадах та в Аграрній комісії Міністерства земельних справ. До осені робота із з'ясування державного земельного фонду так і не була завершена. Пересування лінії фронту, часті переїзди міністерства, хаос на місцях заважали проведенню ретельного статистичного обстеження земельних запасів та з'ясуванню кількості населення, яке мало право на отримання земельного наділу. Питання про

уточнення вже отриманих відомостей про землю та населення було поставлене на обговорення Аграрною комісією міністерства 7 і 10 жовтня [24, 78]. У справі розширення контингенту населення, яке мало наділятися землею, комісія постановила внести до списків малоземельних громадян обох статей, яким на 1 січня 1920 р. виповнювалося 18 років [25, 11].

Успішне проведення земельної реформи вимагало й врахування інтересів якомога більшої частини селянських господарств, статус яких визначався обіжником від 22 жовтня. Тепер на земельний наділ могли претендувати окремі сім'ї (раніше під "господарством" розумілося декілька сімей) та дорослі спадкоємці [15, 25]. Таким чином, при збереженні колишніх запасів земельного фонду розширювався контингент населення, що потребувало значно більших земельних ресурсів.

Вимагала урядового вирішення й фінансовий аспект реформи. Зокрема, восени 1919 р. опинилися в скрутному економічному становищі народні управи, яким держава мала виплатити земські податки за землі запасного земельного фонду. Скликана 20 вересня при міністерстві нарада ухвалила виплатити податки за сільськогосподарські землі (за винятком залишених колишнім землевласникам та церковним), а також на певних умовах – за лісові та землі цукрової промисловості [25, 8-9]. Однак грошей для видачі авансів губернській та повітовим народним управам не було. Для узгодження всіх аспектів земельної проблеми держава не мала ні фінансових можливостей, ні виконавчої влади.

Характерною ознакою безсилля республіканського уряду стало вирішення поставленої ще на початку антигетьманського повстання проблеми відповідальності землевласників за стягнені з селян контрибуції та каральні експедиції. За цією справою 30 квітня 1919 р. було прийнято закон "Про тимчасові комісії для розгляду скарг про збитки, які понесли селяни через чинність скасованих Директорією УНР законів 27 травня і 14 червня 1918 р. та через незаконне накладення контрибуцій і карних експедицій" [12, 30 червня]. Однак комісії були створені лише восени й діяли малоефективно. Зокрема, Могилів-Подільська повітова комісія для розгляду скарг розпочала роботу з 12 вересня. З належних їй 100 справ до 21 жовтня було вирішено лише 5 [14, 208].

Відсутність відповідача (поміщика чи довіреної особи) ускладнювала подальшу працю, викликаючи в населення сумніви щодо зацікавленості держави в захисті селянських інтересів. Прийнята 2-го й доповнена 10-го жовтня резолюція аграрної комісії з притягнення до відповідальності групи власників, які брали участь у контрибуціях, а не цілого класу поміщиків (через їхню відсутність) теж не вирішувала проблему [25, 11, 14].

Таким чином, невизначеність панувала в усіх аспектах земельної реформи: законодавчий був надто загальним, організаційний – недостатньо розробленим, фінансовий – зовсім нерозкритим.

Неможливість провести в поточному році навіть приблизний поділ землі Міністерство земельних справ визначило у зверненні “До Селянства Української Народної Республіки” від 10 листопада 1919 р. Міністерство запропонувало передати землю селянам за певну плату ($\frac{1}{2}$ чи $\frac{1}{4}$ частину врожаю) у тимчасове користування на один рік. Остаточню фінансова сторона земельної реформи та умови землекористування мали регулюватись окремим законом. З’ясувати інтереси та настрої селянства щодо форм оплати за землю (грошовою чи натуральною), а також термінів землекористування (12, 36 років чи довічного) міністерство планувало шляхом анкетного опитування [15, 47]. Таким чином, провідники земельної реформи намагалися узгодити інтереси держави з селянськими побажаннями з допомогою нового аграрного законодавства. Реалізація цих задумів завадили військові невдачі армії УНР.

Листопадова поразка 1919 р. внесла значні корективи до соціально-економічної політики республіканських сил заключного періоду Української революції. У земельній справі провідні діячі Директорії переглянули насамперед ставлення до таких делікатних питань, як приватна власність на землю та проблема викупу.

Досвід 1919 р. уже засвідчив практичну нездійсненність політики соціалізації – зрівняльного й безкоштовного розподілу землі. Її колишні прихильники зрозуміли, що ігнорування фінансових підстав та психологічних чинників складає головні перешкоди при виробленні земельної політики ще з часів Центральної Ради.

4.2 Пошуки нових шляхів проведення аграрної реформи Директорії УНР у 1920 – 1921 рр.

Шкожливність по-новому врегулювати проблеми аграрної реформи Міністерство земельних справ (далі – МЗС) отримало навесні 1920 р. Початок польсько-українського наступу стимулював розроблення нового земельного закону. Пошуки прийняттого варіанту в МЗС зосередилися навколо ідеї відновлення дрібної приватної власності. Проте уряд УНР, очолюваний В. Прокоповичем, із проголошенням основних напрямів аграрної політики не поспішав. Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам [2, 22-23]. Незгідні з такою політикою соціал-демократи І. Мазепа та

Й. Безпалко покинули уряд [26, 75].

МЗС, очікуючи остаточного рішення Кабінету Міністрів, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватно-власницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації [27, 3-4]. Для обґрунтованої розробки нового земельного закону планувалося використати закордонні та місцеві матеріали аграрного законодавства різних політичних режимів: законодавчі акти, статистичні відомості, відгуки населення. Збирати їх мали спеціально відряджені до Німеччини, Чехії, Польщі, Румунії, а також у тил більшовицьких військ кур’єри [28, 21]. Проте перебування республіканської влади на українській території виявилось нетривалим. До того ж, присутність польських військ, які сприяли відновленню дореволюційних порядків у землеволодінні, значно ускладнила стосунки селян із Директорією. Розробка нового земельного закону була продовжена вже в еміграції.

Після відступу з території України першочерговим завданням МЗС стала реорганізація органів земельної адміністрації: керівних та місцевих. Протягом другої половини 1920 р. міністерськими фахівцями вперше в його історії були підготовлені важливі законопроекти стосовно статуту та штатів МЗС, а також статут однієї з провідних наукових установ держави – Київської сільськогосподарської академії [27, 8, 9]. Втрата Директорією української території ініціювала реорганізацію органів місцевої земельної адміністрації. У вересні 1920 р. під час перебування уряду в Тарнові (Польща) був виданий “Тимчасовий закон про скасування губернських, повітових, волосних та сільських земельних Управ і створення інституту губернських і повітових Уповноважених для упорядкування земельних справ” [29, 25]. Першочергову роль у проведенні земельних заходів цей документ відводив окремим особам – губернським і повітовим уповноваженим, рішення яких затверджувалися періодичними нарадами сільськогосподарських фахівців. Рада Міністра земельних справ проект статуту про інститут уповноважених розглянула 24 жовтня 1920 р. [30, 4]. Таким чином, функції цілої земельної управи переклалися на одну особу. Ліквідувався великий бюрократичний апарат, який через відсутність підконтрольної території та коштів утримувати було неможливо.

У 1920 р. виявилася безрезультатною й розроблення нового земельного закону. У жовтні міністерство лише підтвердило дійсність вже чинних положень земельного закону від 8 січня 1919 р.: ст. 21 про залишення за дрібними власниками не більше 15 дес. землі, а також часто конфіскованих у минулому році млинів та будинків з садибами і констатувало непорушність земельного фонду цукрових заводів [31, 3-

5]. Щодо розроблення загального закону, Рада Міністра земельних справ, вислухавши 11 листопада доповідь керуючого міністерством Е. Архипенка, ухвалила з вирішенням цієї справи зачекати й краще видати "окремим збірником всі закони та розпорядження з земельного питання" [30, 6]. Таким чином підтверджувалася закономірність аграрних експериментів 1917–1919 рр., коли на початку року земельне питання вважалося майже вирішеним, а наприкінці року – всі результати реформи зводилися нанівець.

Саме Міністерство земельних справ наприкінці 1920 р. опинилося без постійного керівництва (за сумісництвом його очолювали й Міністр народного господарства Е. Архипенко, і директор Департаменту земельного міністерства Б. Іваницький) та під загрозою об'єднання з іншими міністерствами [32, 8]. Урядовці міністерства, одна група яких у складі 18 осіб проживала в Ченстохові, а друга – у Тарнові, зазнали значних матеріальних збитків під час евакуації й перебували в злидненому становищі. У зв'язку з неможливістю утримувати надмірні штати, Рада міністра земельних справ 17 січня 1921 р. вирішила провести скорочення особового складу. Співробітників було розділено на дві категорії: так звану "активну", яка мала продовжувати роботу в міністерстві, та "пасивну", яка за кращих часів зараховувалася до резерву [33, 3]. Так міністерство намаглося пристосуватися до умов проживання в еміграції.

Черговий етап у виробленні аграрної політики республіканських сил розпочався вже після укладення Ризької угоди 1921 р., коли УНР як самостійна держава не існувала. За умов еміграції перед значно скороченим штатом МЗС постало завдання підготувати конкурентноспроможну з більшовицькою аграрну реформу. Як і раніше, за точку відліку брався земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р., але основна увага зверталася на пристосування його до місцевих умов землекористування, змінених господарюванням радянської влади.

Необхідність удосконалення земельного закону Директорії постала вже на початку 1921 р. у зв'язку з виробленням правил сільськогосподарського кредитування. Розгляд цієї справи, розпочатий за ініціативи С. Петлюри, мав забезпечити відродження зруйнованих селянських господарств. Комісія МЗС запропонувала 28 лютого 1921 р. свої рекомендації: забезпечувати видані державою позики селяни могли майном своїх господарств чи шляхом кругової поруки громади. Проте обидва способи виявилися несприйнятними для населення – безземельні селяни не мали можливості отримати кредит, а введення кругової поруки означало б упровадження методів більшовицької каральної політики, чого намагався уникнути республіканський уряд. Тому значна частина учасників наради виступила проти запропонованого варіанту. При

розробленні умов сільськогосподарського кредитування вирішено було дотримуватися положень закону 8 січня 1919 р. [34, 1-7]. Таким чином, незважаючи на всі його недоліки, земельний закон Директорії залишався вісью, навколо якої велася складна юридична робота й у 1920–1921 рр.

Навесні 1921 р. Міністерством земельних справ був розпочатий перетяг закону 18 січня 1919 р. про додаткове наділення землею козаків Української Республіканської Армії. Через недоліки юридичного характеру та негативне ставлення селян, які не сприймали ідею першочергового та понаднормового забезпечення землею військовослужбовців, зазначений закон не діяв. Питання дозволу оренди, спадщинного користування та викупу землі теж вимагали негайного вирішення. Закон від 18 січня 1919 р. був позначений нерациональністю забезпечення додатковим наділом інвалідів та не уточнював способів ведення ними господарства. Були неясності й щодо визначення категорії козаків-претендентів на додатковий наділ, терміну чинності закону, встановлення інших способів винагороди військових.

Тому внесенню змін і доповнень до закону про додаткове наділення землею козаків, старшин та військових урядовців було присвячено кілька засідань Ради міністра земельних справ – 2, 24 і 25 березня. На останніх двох було заслухано пропозиції директора департаменту земельної реформи щодо обмеження державних зобов'язань у справі закону 18 січня 1919 р., зокрема, скасування приміток про забезпечення сільськогосподарським реманентом та урядовою позикою [35, 25, 26^а, 27].

Унесення змін до закону 18 січня 1919 р. стало об'єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств [36, 20]. У серпні поточного року до дискусії підключилися представники інтернованих до польських таборів Каліш і Вадсвиці українських військовослужбовців [37, 84]. У Каліші було висловлено дві пропозиції: закріплення в приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довичного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки [37, 84].

Щодо законопроекту в обох таборах було прийнято низку побажань:

1. право додаткового наділення землею надавалося військовослужбовцям, які знаходилися в лавах Української Республіканської Армії з 9 травня 1917 р. до 22 листопада 1920 р.; додатковий наділ мав бути збільшений до розмірів мінімальної норми, встановленої в ст. 13 основного земельного закону до 5–6 дес. (при зазначених у міністерському проекті 3-х десятинах);

2. надання державної допомоги для організації господарства

військовослужбовцями в залежності від встановленої категорії, а також забезпечення іншої нагороди у випадку відмови від земельного наділу.

З метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом) [37, 40]. Таким чином, уперше в історії УНР до розробки аграрної політики було залучено широке коло зацікавлених осіб і більшість з них виступила за відновлення дрібної приватної власності на землю.

Міністерство земельних справ, як свідчила доповідь 3 червня на пленумі Ради Республіки, в якості основних орієнтирів урядової аграрної політики у 1921 р. дотримувалося положень земельного закону 8 січня 1919 р. Плани встановлення дрібної приватної власності на землю знаходилися ще в стадії розроблення. Остаточні вирішити аграрну справу мав право лише український парламент, але після повернення в Україну й ознайомлення там зі станом фактичного землекористування. До цього моменту МЗС мало займатися поточними справами: створенням органів місцевої адміністрації та вивченням закордонних матеріалів із питань земельної реформи [38, 89-91]. Таким чином, незважаючи на рішучі настрої військовослужбовців та деяких урядовців міністерства вжити певних заходів у справі земельної реформи, загальна позиція МЗС залишалася попередньою – підтримка законодавства 1919 р.

Закріплення радянської влади в українському селі ініціювало ще один напрямок у діяльності республіканського МЗС у 1921 р. – вивчення більшовицького аграрного законодавства та досвіду його реалізації. Щоб роздобути необхідні для цього матеріали, міністр земельних справ О. Ковалевський у тасному листі до голови Директорії та Головного отамана військ УНР С. Петлюри від 19 липня 1921 р. запропонував відрядити до повстанських штабів генералів Тютюнника і Гулого представників МЗС. Вони мали з'ясувати стан фактичного землекористування, перспективність існування комун, систему натурального оподаткування та інші деталі [39, 19].

У результаті вивчення отриманих матеріалів О. Ковалевський дійшов висновку, що основні положення більшовицького й республіканського законодавства: скасування приватної власності на всі землі, закріплення в непорушному користуванні трудового селянства певної норми, а також передача поміщицьких (нетрудових) господарств безземельному та малоземельному селянству, – близькі за змістом. Тому при можливому поверненні на територію України всі розпорядження радянської влади в земельній справі можна скасувати без шкідливих для сільського господарства наслідків [37, 63*]. Проте при виробленні нової аграрної політики міністр земельних справ вважав за доцільне дотримуватися зважених підходів: "Не робити великих ухилень у бік проголошення тих засад (наприклад, приватної власності), які психологічно може й близькі населенню, а політично можуть прийматися

ім, як повернення до системи старої, дореволюційної" [39, 19*]. Ці рекомендації засвідчили складну еволюцію аграрної політики Директорії від вимушеного популізму 1919 р. до економічно доцільних планів 1921 р. Іншим важливим досягненням земельної програми уряду УНР 1920 – 1921 рр. стала її переорієнтація не лише на потреби безземельного та малоземельного селянства, але й середнього, так званого хліборобського населення.

Поступово повстанський рух в Україні йшов на спад, урядові установи УНР пристосовувалися до життя в еміграції. Плани розробки нового земельного закону так і не були конкретизовані, збільшились до загальної ідеї – відновлення дрібної приватної власності. Пошуки Міністерством земельних справ можливих варіантів вирішення аграрного питання дозволили зібрати цінний теоретичний та практичний матеріал для сільськогосподарської науки, який послугував підґрунтям для заснування в Подебрадах (Чехословаччина) Української академії сільського господарства. Її викладачами стали провідні діячі з питань аграрної реформи – Б. Мартос, К. Мацієвич та О. Мицьок [40, 123, 127, 129]. Спроби вирішення земельного питання під час Української революції стали об'єктом наукового пізнання, переосмислення та концентрації практичного досвіду.

Отже, аграрна політика Директорії УНР протягом 1919 – 1921 рр. зазнала складної еволюції. На зміну проголошеній земельним законом 8 січня 1919 р. соціалізації – зрівняльному й безкоштовному наділенню землею безземельних і малоземельних селян, навесні 1920 р., й особливо в 1921 р., прийшли нові плани передачі землі в індивідуальне користування й закріплення її у приватну власність. Значний вплив на переорієнтацію аграрної програми Директорії УНР мало радикальніше земельне законодавство радянської влади.

Керівні органи земельної адміністрації УНР провели ґрунтовну законодавчу роботу з розробки та реалізації земельної реформи, яка, однак, мала лише теоретичний характер, а її результати не були втілені в життя. Внаслідок військових дій земельні перетворення в 1919 р. проводилися хаотично й на обмеженій території. Результати роботи з підготовки земельної реформи в 1920 – 1921 рр. мають значення насамперед для політичної історії першої чверті ХХ ст.

Розділ 5. Аграрне питання і його вирішення в ЗУНР (ЗОУНР)

5.1 Особливості аграрного питання на західноукраїнських землях

Низка чинників гальмувала розвиток селянського господарства в Західній Україні. Насамперед давався взнаки брак орних площ. Напередодні ліквідації панщини значну частину селянських господарств складала мало- і безземельні. Так, на Північній Буковині 13 % селян відносились до категорії колибашів (халупників), ще 19 % мали землі менше 2 йохів (1 йох = 0,57 га), заможних селян (20 йохів і більше) було лише 7 % [1, 92]. Аграрна реформа 1848 р., спрямована на захист інтересів великих землевласників, зберегла за ними їхні землі, селяни отримали у власність ділянки, якими користувались до проведення реформи. У подальшому співвідношення великого й дрібного землеволодіння кардинально не змінилось. Але навіть часткове скорочення поміщицького землеволодіння до істотного збільшення угідь селян-українців не призвело. Між 1852 і 1912 рр. у Східній Галичині під парцеляцію підпало 276 тис. га землі, з яких 38 тис. га було придбано українськими селянами, а решта 238 тис. га за сприяння адміністрації краю опинилась у руках переселенців з Польщі [3, 183; 4, 159, 160]. Водночас внаслідок розподілів при наслідуванні кількість селянських господарств зростала. На Буковині їхня кількість за півстоліття збільшилась з 38,1 тис. (1847 р.) до 109,2 тис. (1902 р.) [1, 94]. З них таких, що мали землі менш ніж 2 га, у 1902 р. було 56,6 %.

Розподіли при наслідуванні також часто супроводжувались подрібненням новостворених господарств – батьківське поле спадкоємці прагнули поділити таким чином, щоб кожний із них отримав землі рівної якості. У результаті кожне окреме господарство являло собою не єдину ділянку, а декілька віддалених одна від одної, що утруднювало їхню обробітку.

Великі складнощі створювала недоступність лісів і пасовищ, оскільки за умовами реформи середини XIX ст. селяни частково або повністю втратили ці угіддя. У кінці XIX ст. на Буковині селяни (окремі господарі й громади) володіли лише 39 % лісів і пасовищ [1, 94].

Земля, крім того, що її було замало, часто використовувалась нерационально. Незаможні селяни в більшості випадків просто не могли дозволити собі отримати переваги, зокрема, від правильних сівозмін: вирощувалась кукурудза як основна продовольча культура, нестача коштів не дозволяла придбати машини, добрива та ін., гній використовувався не як добриво, а як паливо для осель [1, 105].

До земельного дефіциту додавався брак коштів. Більшість селянських родин заздале зводила кінці з кінцями, без жодної можливості відкласти гроші на придбання землі та інші витрати понад найнеобхідніші. Одним з головних засобів експропріації селянства слугувало оподаткування. Податки були високими, сплачувались декілька їх видів (державні, крайові та громадські), податківці припускались порушень і зловживань, значну частину податку з земель мастків було перекладено на селян, поряд з прямим існувало непряме оподаткування (від цукру, м'яса, спирту, пива), селяни були зобов'язані брати участь у будівництві та ремонті шляхів. Про зростання заборгованості дрібних власників по податках свідчать дані про кількість ліцитацій – розпродажів майна боржників (селян і міщан). У Галичині в 1873 р. було оголошено 614 ліцитацій, у 1884 р. – 2052, у 1894 р. – 2507. Усього в 1873 – 1894 рр. було оголошено 49 823 ліцитації [4, 436].

Борги, зокрема, по податках, спонукали селян брати позики, ще більше ускладнюючи своє становище. Невеликі суми на короткий термін, які зазвичай потребували селяни, кредитні установи надавали на досить важких умовах (щонайменше 10 % річних [4, 434]). Ще важчі умови пропонували приватні лихварі, до яких зазвичай звертались селяни. Річний відсоток міг перевищувати суму позики вчетверо-п'ятеро, відтермінування повернення боргу компенсувалось додатково, неоплатні боржники втрачали частково або повністю своє майно, включно з землею [5, 376, 377; 3, 183-185]. Закон проти лихварства для Галичини й Буковини (1877 р.) поліпшив ситуацію, але не кардинально й не скрізь. У деяких місцевостях він ігнорувався судами, відсоток від позичених сум залишався високим, замість лихви на гроші поширювались відробітки або лихва на хліб (угоду про сплату боргу продуктами було можливо оформити як торговельний контракт).

Ще одну проблему складала сплата викупу та відсотків за індемнізаційний борг. Сума викупу становила у Східній Галичині 46 415 тис. зол. ринських, на Буковині – близько 4 млн. зол. ринських [4, 430]. Стягування цих сум з відсотками розтягнулось на десятиліття. Аналізуючи ситуацію у Східній Галичині (1897 р.), І. Франко зазначав, що "сього року, 50 літ по знесенню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 мільон зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало не 9 мільонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах" [6, 98].

Отже, за існуючих умов селянину, займаючись хліборобством, було важко не лише розбагатіти, а навіть прогодувати свою родину. Робота у чужих господарствах (окрім або за відсутності власного) до підвищення

добробуту також не вела. У 1900 р. у Східній Галичині в сільському господарстві, лісівництві та пов'язаних з ним галузях було зайнято 110 707 постійних робітників і 173 795 поденників, на Північній Буковині відповідно 10 800 і 33 302 [4, 437]. Для більшості з них платня була низькою, умови праці – тяжкими, спостерігалась тенденція до зменшення заробітків. Власники великих господарств користувались тим, що на ринку праці пропозиція перевищувала попит. Законодавство не захищало прав сільськогосподарських робітників, їхній робочий час був необмежений, заборонялось самовільно залишати господарство наймача, набула поширення дитяча праця, що оплачувалась найнижче, оскаржити утиски й зловживання збоку наймача було зазвичай неможливо [4, 456, 457].

Альтернативи сільському господарству, між іншим, для більшості селян не існувало. Промисловість Галичини забезпечувала роботою 5,8% населення, Буковини – близько 11% (разом з тими, хто займався ремеслами) [7, 160]. Заробітна платня та умови праці також були далекими від задовільних. Крім того, більшість робочих місць була зайнята представниками національних меншин: у 1901 році з 641729 мешканців Галичини, зайнятих у промисловому виробництві, українці склали лише 69893 осіб [8, 106].

Рятуючись від злиднів, західноукраїнські селяни масово виїздили за кордон, на заробітки або назавжди, найчастіше – до США, Канади, Бразилії, Аргентини, Німеччини. Тільки в США між 1870 та 1910 рр. емігрувало понад 700 тис. чоловік з Західної України [9, 34]. У 1903 р. Австро-Угорщину покинуло 222 тис. емігрантів [10, 432]. Але уряд, прагнучи зберегти для великих господарств надлишок робочої сили, намагався обмежити легальну еміграцію, спроби нелегально залишити територію Австро-Угорщини карались.

5.2 Становлення національної державності на західноукраїнських землях, розроблення аграрного законодавства

18 жовтня 1918 р. у Львові зібрання українців – депутатів парламенту Австрії та крайових сеймів Галичини й Буковини, представників церкви й керівництва українських політичних партій обрало Українську Національну Раду (УНРаду), яка 19 жовтня 1918 р. ухвалила рішення про створення на українських землях у складі Австро-Угорщини окремої Української держави, а себе оголосила тимчасовим парламентом цієї держави. 11 листопада 1918 р. УНРада сформувала тимчасовий уряд – Державний секретаріат (Раду державних секретарів), 13 листопада –

затвердила проект тимчасового основного закону, згідно з яким нова держава отримувала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 3 січня 1919 р. Рада прийняла ухвалу про “з'єднання Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцілну суверенну Народну Республіку”, 22 січня 1919 р. у Києві відбулася церемонія проголошення об'єднання республік, 23 січня відповідні акти – ухвалу УНРади від 3 січня й універсал Директорії від 22 січня 1919 р. – схвалив Трудовий конгрес українського народу. Відтоді ЗУНР отримувала статус Західної області (ЗО) УНР, але й надалі зберігала власну систему органів влади, право і збройні сили – Українську Галицьку армію (УГА, яка утворена протягом листопада 1918 – січня 1919 р.).

5 листопада 1918 р. УНРада оприлюднила програмний маніфест, у якому, серед іншого, декларувався намір нової влади перерозподілити землі на користь селянства (провести “справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде на власність малоземельних і безземельних”), але не відразу – здійснювати це мали не діючі органи влади, УНРада та уряд, а майбутній “український парламент, що вибереться і збереться зараз як тільки край заспокоїться” [11, 167].

Тим часом селянство було зацікавлене в тому, щоб перетворення розпочалося якнайшвидше. Переважно незможне (близько 80% селянських господарств мали ділянки площею менше ніж 2 га або взагалі були безземельними), сільське населення збідніло ще більше під час Першої світової війни й навесні 1918 р. вололо отримати додаткову землю без зволікань. Із початком весняно-польових робіт із повітів, зокрема Яворіського, Дрогобицького, Калуського, Тернопільського й Самбірського, стали надходити повідомлення про самочинне захоплення селянами угідь і реманенту маєтків. У с. Глишиці Збарзького повіту було вбито двох поміщиків, які намагалися захистити своє майно. Мешканці с. Добростов взяли участь в антиурядовому повстанні в Дрогобичі (14 – 15 квітня 1919 р.). З'являлись альтернативні державним місцеві органи влади, зокрема, у Зборові й Збаржі – селянські ради, у Глумачі – хлопський революційний комітет, у Богородчанах, Станіславі й Дрогобичі – ради робітничих і селянських депутатів [12, 22; 13, 515; 14, 600; 15, 109; 16, 170]. На відміну від Наддніпрянської України в ЗУНР несанкціоновані державою експропріації землі не набули широкого поширення [17, 56], однак влада, безумовно, відчувала тиск. Нехтуючи прагненнями селян, уряд втрачав їхню підтримку, ситуація в селах могла стати некерованою. Конфлікт із селянством позбавляв керівництво ЗОУНР соціальної бази: по-перше, селяни складали більшість населення краю;

по-друге, селянство й українська спільнота були майже тотожні – в містах мешкали головним чином поляки, австрійці та євреї.

До політичного й соціального чинників додавався військовий. Селяни в лавах УГА мали бути впевнені, що держава, яку вони захищають, у свою чергу, подбає про їхні інтереси. Без порозуміння з селянством як виробником сільськогосподарської продукції було неможливо забезпечити продовольством збройні сили, а також міста. При цьому проблема постачання стояла дуже гостро: Західна Україна, як й інші частини колишньої Австро-Угорської монархії, наприкінці Першої світової війни вкрай потерпала від нестачі продуктів харчування.

Нарешті, кваліфікація Директорії, яка видала свій земельний закон 8 січня 1918 р. Слід було визначити, чи поширюється дія цього акту на терени ЗОУНР, чи прийнятні для Західної України його засади.

Питання про чинність у Західній Україні аграрного законодавства Директорії залишалося нез'ясованим остаточно до кінця січня 1919 р. Зрештою, галицьке керівництво вирішило видати власний закон. Було враховано думку більшості політичних сил і, принаймні, частини селянства, які виступали проти скасування права приватної власності на землю, проголошеного земельним законом УНР. Т. Старух, член делегації УНРади, яка брала участь у роботі Трудового конгресу в Києві (січень 1919 р.); на його пленарній сесії зробив заяву про необхідність зберегти це право для дрібних господарств у межах "трудової норми" [16, 171]. 30 січня 1919 р. правничка комісія, очолювана державним секретарем земельних справ ЗОУНР Г. Мартинцем, розробила юридичне обґрунтування визнання недійсним у ЗО земельного закону Директорії. Правники посилались на те, що умови об'єднання республік не заперечували їхнє право деякі питання вирішувати окремо одна від одної, до таких питань можна було віднести й аграрне. Крім того, як зазначив на засіданні УНРади Л. Бачинський, закон 8 січня 1919 р. був прийнятий до проголошення акту про злуку ЗУНР та УНР (22 січня 1919 р.) [14, 601, 602; 16, 171, 172].

До підготовки проекту аграрного закону ЗОУНР долучилося декілька установ. Із дня утворення це стало одним із завдань Державного секретаріату земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово. У грудні 1918 р. С. Барана на посаді Державного секретаря заступив Г. Мартинець, який також не був прихильником радикальних кроків – негайної й безоплатної передачі селянам земель великих господарств [15, 109].

Під час сесій УНРади у Станіславі 2–4 січня 1919 р. була створена земельна комісія Ради. До її складу спочатку ввійшли представники

Української радикальної партії (УРП) С. Данилович, І. Макух, І. Попович, П. Лаврук, П. Шекерик-Доників, М. Королюк, від Української соціал-демократичної партії (УСДП) – А. Шмігельський, С. Вітек, Української національно-демократичної партії (УНДП) – Т. Старух, С. Онишкевич, С. Матковський, Л. Петрушевич (брат Президента УНРади С. Петрушевича), А. Кунько, Т. Ваньо, Г. Тершаковець [16, 170; 18]. 10 лютого 1919 р. склад комісії було збільшено до 25 членів. Із них 14 представляли селянство, інші – 5 правників, 3 священники, 2 вчителів та інженер. Головою комісії з 10 лютого 1919 р. став Л. Бачинський (замість І. Макуха) [16, 172; 19].

30 січня 1919 р. розпочала роботу правничка комісія, яка мала консультувати укладачів проекту реформи з правових питань. Членами цієї комісії стали юристи Л. Бачинський, О. Бурчипський, С. Витвицький, С. Данилович, Р. Перфецький, О. Стебельський, І. Макух (всього 15 осіб). Очолив правничу комісію секретар Державного секретаріату земельних справ Г. Мартинець [14, 601, 602].

У березні 1919 р. для створення законопроекту на засадах "Осноф земельної реформи", розроблених земельною комісією УНРади, ця комісія обрала субкомітет, до складу якого ввійшли Л. Бачинський (голова), М. Королюк, Р. Перфецький, Л. Петрушевич, І. Попович та П. Філяк [16, 174].

Аграрна комісія УНРади розглянула варіанти законопроекту й зауваження, запропоновані окремими політичними діячами – А. Онишук, І. Поповичем, Л. Бачинським, С. Даниловичем, А. Артимовичем, О. Онишкевичем, А. Крушельницьким. Згідно з проектом Л. Бачинського, держава мала примусово викупити землі великих господарств площею понад певний максимум; вивалені землі утворювали державний фонд, "призначений для наділення землею безземельних і малоземельних заводових рільників, а передусім безземельних і малоземельних інвалідів з останньої війни"; земля надавалася державою в приватну власність з правом спадковості особам, які обробляли її власною працею (або працею своєї родини), у межах, які можна було обробити без використання найманої робочої сили; за отриману землю належало заплатити, крім того, компенсувати державі витрати на проведення реформи й покрити борги, пов'язані з цією землею, якщо такі були; за необхідності надавалася у виплатах відстрочка на 10–50 років; ліси, на відміну від орної землі, викупувалися й передавалися не окремим особам, а у власність громад. С. Данилович пропонував створити з викуплених у великих землевласників земель (понад 50–100 моргів) "народний земельний фонд" для колективного використання

під керівництвом обраних місцевим сільським населенням громадських земельних рад [14, 602; 16, 172-173; 20; 21].

До початку лютого 1919 р. земельна комісія визначила головні засади реформи. 4 лютого 1919 р. на засіданні сесії УНРади голова Ради Державного секретаріату С. Голубович оголосив перелік цих засад: "1) вивласнення більшої посілости через викуп; 2) визнається приватна власність; 3) буде встановлено мінімум непозбувальне; 4) право на спадковість і обтяження буде обмежене; 5) більші лісові комплекси стануть державною власністю; 6) отримувати землю мають право безземельні й малоземельні; 7) виплата за землю відбудеться шляхом індемнізації [кредитної оплати]" [22].

На нарадах 3 – 7 березня 1919 р. земельна комісія за участю С. Голубовича, Г. Мартинця, рільничного реферанту держсекретаріату земельних справ М. Творидла та колишнього міністра земельних справ УНР, автора її земельного закону М. Шаповала розглянула й ухвалила "Основи земельної реформи". Документ передбачав: вивласнення земель, які перевищують певний максимум (буде встановлений законом залежно від регіону), а також угіддя, які належали спекулянтам; наділення землею малоземельних і безземельних селян, насамперед вояків та інвалідів, учасників війни з Польщею (навіпаки, дезертири й особи, що ухилились від служби в армії під час цієї війни, претендувати на отримання землі не могли); виплату компенсації власникам вивласнених земель (згідно з певною шкалою – чим менша ділянка, тим більша сума відшкодування, вивласнення землеводців площею понад певну норму здійснюватиметься взагалі безоплатно); збереження прав вірителів (відсотки за період війни редукуються до висоти ґрунтової ренти); одержавлення лісів (у приватній власності залишаються лише невеликі масиви); перехід у власність громад колоній і пасовиськ з подальшим наданням у користування дрібним власникам худоби; заборону продавати отримані землі, менші за певний мінімум; наділення землею після закінчення війни та повернення вояків з фронту і полону (терміни вивласнення встановить УНРада) [16, 174].

3 квітня 1919 р. на засіданні УНРади реферант земельної комісії Р. Перфецький представив урядовий проект аграрного закону [14, 604].

Доки тривала підготовка проекту аграрного закону, державні установи вжили низку заходів, спрямованих на забезпечення проведення посівної. Уряд виділив субвенцію в розмірі 10 млн. грн. для закупівлі найбільш необхідним господарям посівного зерна; розподіляти гроші мали повітові харчові управи, повітові земельні комісії та філії громадської організації "Сільський господар" [23]. У січні-лютому 1919 р. Державні

секретаріати внутрішніх, земельних та військових справ видали декілька розпоряджень та інструкцій, які зобов'язували місцеву адміністрацію та землевласників провести весняно-польові роботи. Підтверджувалося право власників розпоряджатися землею, селяни могли винаймати ділянки у поміщиків, останні мали повернутися до своїх господарств під загрозою накладання секвестру на їхнє майно [16, 178]. 21 лютого 1919 р. Державні секретаріати земельних і внутрішніх справ, спираючись на ухвалу УНРади від 2 – 4 січня 1919 р., оприлюднили розпорядок "у справі примусової управи землі на рік 1919". Землі "великої й малої селянської осілости", які залишалися необробленими, громадським рільничим комісіям доручалося передавати в оренду безземельним і малоземельним селянам. Навмисне приховування придатних для обробітку угідь, запасів насіння та інвентарю, а також перешкоджання "управі" землі каралися штрафом (100 – 5000 крон) та арештом (1 – 6 місяців). Власникам або орендарям, які без вагомих причин не обробили землю, загрожував штраф у 200 – 500 крон за кожний гектар "неуправленого ґрунту". Громадські рільничі комісії утворювалися при громадських урядах, повітові рільничі комісії – при державних повітових комісаріатах [24, 18-20].

Протягом лютого – квітня 1919 р. УНРада декілька разів розглядала питання про проведення земельної реформи. Відбулося обговорення засад реформи в місцевих органах влади та партійних осередках, на зборах громадськості, зокрема в селах. Наприкінці березня 1919 р. це питання було винесено на порядок денний роботи партійних з'їздів (УНДП, УРП, УСДП) [14, 602-604; 16, 173-178].

Обговорення на усіх рівнях виявило низку розбіжностей у поглядах і прагненнях. Не було одностайності у визначенні максимальних розмірів господарств (тобто, залишалось незрозумілим, які саме господарства вважати великими, отже, такими, що підлягають вивласненню і розподілу). Пропонувалися різні норми: 30, 50, навіть 80 – 100 моргів землі на одне господарство.

Потребувало узгодження також питання щодо права власності на землю: чи не слід-таки за прикладом Директорії та радянського уряду вивласнити не лише великі, а взагалі усі землеволодіння, надавати землі селянам у користування. Більшість депутатів УНРади виступала за збереження права власності, проти соціалізації сільськогосподарських угідь. Обговорення питання на зборах громадськості в селах показало, що більшість селян вимагає від держави захисту права приватної власності.

Не всі погоджувалися з тим, що відібрана у поміщиків земля має бути розподілена між окремими селянськими господарствами. Соціал-

демократи пропонували запровадити спількове господарювання. У деяких місцевостях незаможні селяни почали об'єднуватись у селянські спілки.

Найбільш дискусійним виявилось питання про виплату колишнім власникам компенсації за втрату землі. На переконання соціал-демократів, вивласнення "нетрудових земель" мало бути безоплатним як і надання землі незаможним. Прибічники ідеї конфіскації нагадували опонентам, що більша частина великих землеволодінь у Західній Україні належала полякам, що були супротивниками української державності, виплата їм компенсації, таким чином, означатиме фінансування антиукраїнського руху, крім того, безоплатного вивласнення вимагає історична справедливість – предки польської шляхти отримали свої землі задарма. Більшість депутатів УНРади, навпаки, вважала, що селяни повинні заплатити за отримані ділянки. Купівля являла собою правовий спосіб отримання землі і як така мала гарантувати селянам право власності. Селянин П. Шекерик-Доників з цього приводу зазначив: "Вивласнення землі для соціалізації зруйнує державу й не дасть нічого селянам – ми мусимо землю мати у власність і хочемо за неї заплатити, бо знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде" [16, 173; 25, 192].

Перехід землі до селян мав свій негативний аспект – ліквідація великих господарств, які були головним постачальником товарного збіжжя, худоби, цукру і спирту, задовольняли потреби експорту і внутрішніх споживачів, насамперед, міського населення, послабляла державу. Крім того, вивласненої землі не вистачило б для надання всім незаможним ділянок, достатніх для ефективного господарювання [16, 173].

На особливості земельної реформи вплинули також зовнішньополітичні чинники. Формулюючи положення земельного закону, його творці мали, з одного боку, врахувати позицію країн Антанти, з іншого – наблизити своє законодавство до норм земельного права Директорії та радянського уряду. Земельні закони УНР та УСРР передавали селянам землі мастків без викупу, забезпечуючи собі прихильність певної частини селянства, його найбільшої верстви. В очак шієї спільноти провід ЗУНР, наполягаючи на виплаті викупу, програвав у порівнянні з керівництвом УНР та УСРР. Однак відмова від стягнення викупу, крім інших застережень проти цього, викликала б незадоволення з боку Антанти як прояв "більшовизму". 25 лютого 1919 р. представники коаліції на переговорах з делегатами ЗУНР висунули вимогу припинити розподіл мастків польських поміщиків в Україні до рішення Паризької конференції [14, 603].

5.3 Основні положення земельного закону ЗУНР (ЗОУНР)

Кінцевий варіант законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися віднайти спосіб поєднати суперечливі позиції. 14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення закон був, нарешті, ухвалений УНРадою [26; 27, 75-81]. Його положення передбачали:

- вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних, єпископських, ерекціональних і фундаційних земель, також угідь, що були у власності спекулянтів, земель, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму; визначити обмежену площу окремого господарства мав додатковий закон;

- утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області; частина земельного фонду ЗОУНР призначалася на потреби "взіршевих господарств, рільничих шкіл, інших промислових, просвітніх, добродійних і загальнокорисних завдань";

- визначення кола осіб, які могли претендувати на отримання ділянки з земельного фонду ЗОУНР та розподілення їх на категорії: першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела УНР, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни, інші вдови та сироти, безземельні та малоземельні господарі; отримати землю мали право громадяни ЗОУНР, які займалися хліборобством до оголошення цього закону;

- створення установ, які відповідали за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі: Земельна комісія ЗОУНР та підпорядковані їй повітові і громадські комісії; обласна земельна комісія складалася з дев'яти членів, із яких п'ятьох обирала УНРада, а чотирьох – представляли повітові комісії; останні нараховували дев'ять членів та трьох заступників членів, із них заступників та шістьох членів обирали на три роки делегати громадських комісій, а ще трьох членів призначало керівництво ЗОУНР (призначались фахівці з сільського господарства та права); до складу громадських комісій входили шість членів та три заступники членів, усіх на рік обирали загальні збори громади; державному секретареві земельних справ надавалось право опротестовувати рішення земельної комісії ЗОУНР, якщо воно суперечило закону, врегульовувати такі суперечки між урядом і комісією мала УНРада; вивласнені землі переходили в розпорядження обласної комісії протягом року; на прохання колишніх власників було можливо залишити їм певну частину їхніх земель для утримання родини і прислуги;

- покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентарю та "земних плодів" (втрата права на отримання землі, ув'язнення строком на шість місяців, штраф до 10000 крон);

- перехід у державну власність лісів; розпоряджатись ними доручалось Державному секретаріату земельних справ (для цього у складі секретаріату в травні 1919 р. було утворено технічно-лісову державну службу [15, 110]);

- виплату компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель; суму викупу, час та порядок здійснення викупних операцій мав визначити додатковий закон, який був повинен прийняти сейм ЗУНР; без відшкодування втрачали свої землі держава (Австро-Угорщина), родина Габсбургів, земельні спекулянти, особи, які брали участь (і це було доведено) у збройній боротьбі або робили замах на цілісність ЗОУНР, особи, які набули землі під час війни завдяки воєнним прибуткам;

- наділення землею було відкладено до кінця війни, тобто до часу повернення додому демобілізованих вояків та військовополонених, терміни і спосіб наділення землею мав унормувати окремий закон, прийнятий сеймом.

Виконання закону покладалось на Раду Державного секретаріату. На сесії було обрано обласну земельну комісію у складі: Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), С. Данилович (УРП), М. Загальський (УНДП), Т. Кормош (УНДП), М. Корольок (УРП), С. Магковський (УНДП), С. Назаревич (УНДП), Р. Перфецький (УНДП), Л. Петрушевич (УНДП), К. Трильовський (Селянсько-радикальна партія), С. Юрик (УНДП) [16, 179].

Керівництво ЗОУНР вітало себе з прийняттям закону, розцінюючи цей акт як важливе політичне досягнення. Є. Петрушевич з цього приводу зазначав: "Ми скріпили найтривкішу основу нашої держави – селянство – ухваленням земельного закону, цим ми позбулися наших ворогів – польської шляхти" [16, 179; 28]. Однак у суспільстві, а згодом у роботах істориків закон не отримав одностайного схвалення.

Компромісний характер реформи, замість очікуваних переваг, обумовив її вад. На думку критиків, закон через свою половинчатість не задовільнив ні селянство, ні уряди Антанті. Було проголошено примусовий перерозподіл землі на користь селян, і, таким чином, з'явилися підстави для звинувачень лідерів ЗОУНР у соціальному радикалізмі, що налаштувало проти них керівників провідних європейських країн. З іншого боку, закон, проголосивши перерозподіл землі, відклав його здійснення на невизначений строк, отже, давав селянам не землю, як вони сподівалися, а лише надію на її отримання і, крім того, залишав без відповіді питання про викуп: чи буде він сплачуватись, якщо

так, чи будуть його сплачувати селяни, які отримують землю. Частина сучасних дослідників доходить висновку, що започатковані лідерами ЗОУНР перетворення мали б успіх, якби проводилися безвідкладно й надавали селянам землю [12, 22, 23; 15, 110].

Різні погляди на способи вирішення земельного питання й пов'язані з цим розбіжності в аграрних законах УНР та ЗОУНР не сприяли зближенню урядів двох частин української держави. 28 квітня 1919 р. С. Петлюра надіслав до Державного секретаріату військових справ телеграму, в якій висловлював занепокоєння з приводу невдоволення військ та населення Галичини, викликаного, за інформацією уряду УНР, земельним законодавством ЗОУНР. Головний отаман радив негайно провести перетворення в аграрній сфері, а також припинити "відшкодування поміщицьких збитків, які обурюють галицьке селянство й настроюють його проти влади" [16, 179].

Також в історичній науці по-різному з'ясовується питання про причини прорахунків в аграрній політиці. Частина дослідників закидає лідерам ЗОУНР ігнорування потреб селянства, на УНРаді й уряд республіки покладається провина за надто повільну підготовку аграрного закону та його недовершеність [12, 23; 15, 110]. Інші історики зосереджують увагу на об'єктивних обставинах, які завадили очільникам ЗОУНР швидко й ефективно владнати земельні суперечки: війна, несприятлива міжнародна ситуація, внутрішні соціальні та політичні суперечності [14, 622].

Поряд з негативними аспектами аграрної політики ЗОУНР (або взагалі без згадок про такі [29, 140]) в науковій літературі відзначені й позитивні аспекти цієї політики. Позитивний досвід реформування аграрної сфери в ЗОУНР дослідники пов'язують із намаганням реформаторів з'ясувати і врахувати точки зору провідних політичних сил і, головне, селянства, позбутися популізму, задовольнити вимоги незamoжного селянства й водночас не зашкодити інтересам держави, створити умови для її економічного розвитку [14, 622; 16, 180].

Важлива перевага аграрного законодавства ЗОУНР, особливо в порівнянні з аграрним законодавством УНР та радянського уряду, полягала в намаганні вирішити земельне питання з дотриманням вимог законності, без правового нігілізму, нехтування правами власника [29, 140; 30, 302].

Вісторичній науці висловлювалась також думка, що проведення реформи було несвоєчасним – вона лише розбурхала суспільство, послабила обороноздатність республіки (чутки про перерозподіл землі проковували селяни кидати фронт, дезертуючи з лав УГА), або взагалі непотрібним – уряд мав подбати про інтереси великих землевласників,

розраховуючи на те, що з часом вони українізуються й підтримають національну державність [31, 58, 59; 32, 203].

Дискусійним є питання про наслідки аграрної політики керівництва ЗОУНР. Згідно з однією точкою зору, невдала реформа зумовила воєнну поразку республіки, оскільки народ, розчарований й заходами уряду, не підтримав його у збройній боротьбі [15, 110]. Згідно з іншою – жодного зв'язку між реформою і поразкою не було, остання була спричинена суто воєнними невдачами [29, 140] ("Не існувало серйозних внутрішніх причин втрати незалежності. Основною причиною втрати державності ЗУНР стала зовнішня агресія багатого сильніших ворогів – Польщі й Румунії" [33, 20]). Нарешті, третя точка зору уникає пошуку прямої залежності взагалі – певним є лише те, що реформа не виправдала пов'язаних з нею надій на внутрішню стабілізацію [16, 179, 180].

У листопаді 1918 р. Румунія захопила Буковину, у травні 1919 р. відбулося приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки, 16 – 18 липня 1919 р. УГА відступила за Збруч, залишивши Галичину під польською окупацією. Остаточне право Польщі на володіння Галичиною було підтверджено Радою послів Антанти 14 березня 1923 р.

Держави, які володіли після 1919 р. регіонами Західної України, провели на цих землях помірковані аграрні реформи [34, 88; 35, 307, 314; 36, 233, 234; 37, 449]. Аграрне законодавство Польщі (липень 1919 р. – закон про засади аграрної реформи, липень і грудень 1920 р. – закони про аграрну реформу), Румунії (декрет короля Фердинанда I від 6 вересня 1919 р. про проведення аграрної реформи на Буковині, 13 березня 1920 р. – у Бессарабії) та Чехословаччини (квітень 1919 р. – закон про засади аграрної реформи, перша половина 1920 р. – закони, що визначали порядок викупу й розподілу надлишкових земель) передбачали примусовий викуп земель великих власників із метою подальшого розподілення між дрібними господарствами. Ці закони змогли подолати селянське малоземелля лише частково. Максимальна норма землеволодіння була високою: для східних районів Польщі – 400 га, для Буковини та Бессарабії – 100 – 250 га. У Польщі не підлягали вивласненню маєтки, які "присвячували себе високоспеціалізованим або надзвичайно продуктивним підприємствам національного значення". У Польщі, Чехословаччині та Румунії аграрні реформи, маючи на меті задовольнити вимоги селянства (частково) і таким чином стабілізувати внутрішньополітичну обстановку, також слугували засобом національної політики. Зокрема, надання пільг і першочергове наділення землею заохочували переселення на терени Західної України румунських і польських селян, військовослужбовців, чиновників, сприяючи відповідно румунізації та колонізації цих регіонів.

Частина III.

Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)

Розділ 1. Аграрна політика уряду А. Денікіна в українському селі

1.1 Комуністичний штурм українського села напередодні наступу А. Денікіна (до причин невдач)

Аналізуючи причини, які змусили селянство відвернутися від більшовиків, генерал А. Денікін безпідставно вважав, що в цьому насамперед була винна радянська влада. Змішівши на літо 1918 р. за рахунок села, більшовики усвідомили небезпеку, яка містилась у двох явищах селянського життя: 1) у надзвичайному зростанні інституту власника, що загрожувало відходом селянства від ідеалів комунізму; 2) у припиненні товарообміну між містом та селом, що неминуче призводило до голоду пролетаріату й червоної гвардії – єдиного, хоча і не цілком надійного підґрунтя її існування [1, 107]. Тому з першою небезпекою, яку на думку радянських діячів, уособлювало середнє селянство – "куркульство", більшовики боролися через насадження силою комітетів бідняків. Діяльність останніх, як відомо, носила так званий зрівняльний характер: грабувались економічно міцні господарства, а їх майно, худоба, продовольчі запаси розподілялись "порівно між селянською біднотою" [Дет. див. 2]. Друга небезпека ліквідувалась ще радикальнішими заходами – за допомогою озброєних продзагонів, які йшли в село за "надлишками" [Дет. див. 3].

Продовольчу політику більшовиків в Україні А. Денікін називав хижачкою. "Рада комісарів, – пише він, – у зв'язку з повною невдачею всіх вжитих нею заходів і через катастрофу, що насувалась, оголосила продовольчу диктатуру, незадовго до приходу в район Добровольців" [4, 103].

Крім того, серед причин поразки аграрної політики більшовиків в українському селі в 1919 р. можна виділити й т. зв. людський фактор. Під останнім ми маємо на увазі: 1) розуміння шляхів вирішення аграрного питання з боку ЦК РКП(б); 2) ставлення до проблеми ЦК КП(б)У; 3) виконання декретів і постанов вищих органів влади на місцях; 4) ставлення українського селянства до запропонованої йому більшовиками моделі аграрних відносин.

Керівництво РКП(б), про що зауважували й українські комуністи, у своєму розумінні українських реальностей виходило з двох моментів: теоретичної системи більшовизму й російської дійсності. Тому для них УСРР видавалася відсталим в економічному відношенні регіоном, відверто куркульським [5, 3]. “Україна – країна землеробська із слабо розвиненим промисловим пролетаріатом... Соціальний склад українського села позначений наявністю двох протилежних полюсів: бідноти й куркулів. Середняк, у тому значенні, як його розуміють у Росії, надзвичайно близький до куркуля, він зливається з ним. Цим пояснюється куркульський характер цілих районів України” [6, 13]. Відмінність між російським і українським селом більшовики вбачали й у тому, що в останньому “верхівка” – “сильна, міцно об’єднана верства”, яка формує навколо себе, організовує інші прошарки селянства [7, 35]. З цього робився “висновок” про те, що в Україні революція, через “куркульське засилля”, неможлива, а тому необхідна “допомога” російського пролетаріату [8, 10]. На практиці, і це визнавали такі відомі у той час українські комуністи, як П. Попов, Ю. Ларін, О. Зорін, це зводилось до неприхованої колоніальної політики Росії щодо України, спрямованої на вичакування з регіону матеріальних ресурсів. При цьому російські більшовики абсолютно не рахувалися з особливостями класової боротьби в республіці [8, 10]. Зовнішня “підтримка” революції в Україні, – розмірковували далі керівники РКП(б), – приречена на фіаско, якщо не буде мати міцної підтримки серед незаможного та середньозаможного селянства. У цьому зв’язку українським товаришам наполегливо рекомендувалося реалізовувати два заходи: 1) всіляко поглиблювати майнову диференціацію селянства, “як умову ствердження влади рад”; 2) масово створювати комуні, партійні осередки на селі з метою об’єднання зусиль сільської бідноти та сільгоспвиробників у їхній боротьбі за “світле майбутнє” [6, 55].

Однак селянини – практик, – не безпідставно вважали більшовики, – а тому необхідно проводити таку економічну політику, яка дозволить насправді ствердити радянську владу в українському селі. При цьому вище керівництво партії вважало за доцільне зосереджувати увагу селянства на суто економічних аспектах, відволікаючи від політичних [6, 56; 9, 71]. Наприклад, М. Скришник в одній із розмов прямо говорив про те, що, з одного боку, селяни Київщини – темна маса, а з іншого – придатний ґрунт для світлих ідей комунізму [10, 3*]. Для цього необхідно посилювати й поглиблювати майнову диференціацію серед селянства Правобережжя, об’єднуючи сільський пролетаріат, бідноту, залучаючи середняка, а всіх їх разом протиставити куркулю. У цій системі маніпуляцій чільне місце відводилося аграрній політиці [7, 6]. Саме через її впровадження

більшовики й прагнули зміцнити свої позиції в українському селі. Вони, використовуючи популярні серед селян гасла, оголосивши війну поміщицькому землеволодінню, роздухували полум’я протистояння між різними селянськими верствами, непомітно для них утверджуючи власну владу [11, 11, 22].

При цьому із високих трибун, зокрема VIII з’їзду РКП (б), проголошувалося бережливе, особливо люб’язне ставлення до селянства [12, 6]. Наприклад, В. Ленін на вже згаданому вище зібранні закликав членів партії не чинити насилля над селянами, не командувати ними, а пристосовуючись до умов життя, докладати зусиль до облаштування їхнього побуту [12, 114, 118].

Від органів радянської влади на місцях вимагалось суворо дотримуватися рішень керівництва республіки, у тому числі не допускати поширення “чуток” про те, що більшовики запроваджують на селі комуні [9, 37]. Їм рекомендувалося, заграючи із селянством, не запроваджувати без його згоди колгоспи, радгоспи, надавати перевагу сільському пролетаріату, обділяти “глітаїв” землею [7, 41].

Як засвідчує аналіз джерельного матеріалу, радянські органи влади на селі специфічно розуміли те, що від них вимагав центр, по-своєму реагуючи на циркуляри згори. Так, наприклад, у Новомосковському повіті Катеринославської губернії селяни скаржилися на те, що жодне із їхніх звернень до органів радянської влади не було задоволене. Їм відповідали, що нічим зарадити не можуть, направляючи до повіту чи губернії. Влада виявила повну бездіяльність навіть у наданні допомоги погорільцям. Свої вчинки її представники “обгрунтовували” тим, що “від них нічого не залежить” [13, 33–34*]. У Радомисльському комбіді, виконуючи адміністративні функції, нічим не займався, навіть не розподілив між селянами поміщицької землі, занедбавши всі мастки [14, 27*]. Аналогічною була ситуація у Прилуцькому, Конотопському повітах на Полтавщині [15, 23*; 16, 9].

Не останню роль у бездіяльності комбідів відіграв їхній кадровий склад. В одній із доповідей з місць до ЦК КП(б)У прямо йшлося про те, що у більшості випадків вони склалися із “вискачок, ледарів і п’яниць, які пропили свою землю, оскільки не хотіли її обробляти”. Тому не дивно, що на селі вигідніше було бути бідним, ніж заможним, вимагаючи від влади: “Дай мені їсти, бо я бідний” [6, 40]. У Білій Церкві у радянських установах, за свідченням одного із комісарів, більшість склали службовці, що прихильно ставились до С.Петлюри, а “ЧК являв собою банду, яка займалася реквізиціями, пияцтвом, побиттям ув’язнених [14, 35–35*].

Дефіцит кадрів відчувався в інших органах радянської влади на селі. Зокрема, нагальною була потреба у підготовлених інструкторах, які б і самі чітко розуміли основні положення більшовизму і могли їх роз'яснити в доступній формі селянам. Наприклад, у звіті мобільно-політичної комісії йшлося про те, що селянам немає кому пояснити сутність справ, через що воно погоджується на будь-які резолюції, не розуміючи їх, але свято вірячи у те, що вони не будуть найближчим часом реалізовані [17, 52-53^м].

Брак працівників, відповідної агітаційної літератури позначався на ставленні як селян, так і представників влади до актуальних проблем життя та їхнього вирішення [17, 7]. Частими були випадки, коли комісари на селі поводили себе як самодержці, насильно насаджуючи свій авторитет. Типовою з цього приводу була ситуація з Васильківським ревкомом. До його керівного складу входили куми, знайомі, "свої брати", облаштувався ревком у панському будинку, що не був розграбований, в якому організували комуну у власному розумінні цього інституту: "Дістали корову, щоденно ревізували у селян 3-4 тис. яєць за твердими цінами для своїх потреб. Завели двох поварів, жили присліваючи. Всі вони були одягнені у шкіряні костюми, чоботи, кашкети" [18, 119]. При цьому спостерігався зворотний ефект. Так, скажімо, на Поділлі окриконики існували самі по собі, абсолютно не впливаючи на перебіг сільського життя [17, 18]. На Фастівщині радянськими органами взагалі не велося ніякої роботи [19, 219].

Не менш чисельними були випадки зловживання службовим становищем з боку радянських працівників. Зокрема, у Прилуках голова виконкому змусив соцбез видати своєму батькові, начебто постраждалому від контрреволюції, 24 тис. крб. Згідно з постановою цього ж таки виконкому, щорічно його працівники на Паску і Трійцю безкоштовно отримували спиртні напої, білизну матерію тощо. У Богодухівському повіті на Харківщині комуністи просто розікрали конфісковане монастирське майно [19, 216, 239].

Ретельне вивчення джерельного матеріалу дозволяє твердити, що найбільшою вадою в роботі радянського апарату на місцях було пияцтво. У Миргороді Полтавської губернії з посад за це було усунено голів окриконкому, земельно-житлового відділу, ВЧК. Останній, крім того, був звинувачений ще й у надмірній жорстокості у ставленні до селян та їхніх масових розстрілах [20, 41]. У Конотопі комендант міста в нетверезому стані застрелив завідуючого готелем. Перевіряючим серед працівників апарату було зафіксовано також масове пияцтво [18, 78].

Така активна "революційна робота" радянського апарату серед селянства формувала в останнього відповідні стереотипи його сприйняття,

в також пропагованих ним ідей. Через це становище радянської влади в українському селі було непевним. Здебільшого, селяни ставилися до неї скептично, з недовірою: "Гірше, ніж за царя стало, не дають висловитися, надзвичайка заарештовує часто без з'ясування обставин" [13, 33-34].

Невдоволення, озлоблення в селянстві викликали постійні ревізії, які носили суто грабницький характер, їх здійснювали не лише органи влади, а й червоноармійці, чекісти [14, 41]. У 1919 р. в окремих повітах республіки селяни голодували, зокрема у Городнянському. Все це зумовлювало їхнє вороже ставлення до "всенародної" влади рад [15, 29].

С' достатньо підстав говорити про те, що комуні викликали певний інтерес серед селянства, однак, як свідчать тогочасні джерела, він носив суто пізнавальний характер. Наприклад, у Васильківському повіті, згідно з доповіддю завідувача п'ятіркою оргкомісії з будівництва радянської влади, селяни розпитували про комуну, але організувати їх не поспішали [14, 41]. У селі Михайлівка на Чернігівщині, як і в інших регіонах республіки, селянство висловлювалося "за" владу рад у їхньому розумінні – без комун і комуністів [15, 40]. У цьому контексті цікавим є повідомлення А. Аросєва, зроблене ним на основі реальної події. В одному з сіл продоргани роздавали селянам шкіру. На другий день вони звернулися до місцевої влади з проханням прийняти у них цей товар назад. Своє прохання вони мотивували тим, що "не хочуть вступати до комуні, де їм будуть видавати півфунта хліба і не більше" [17, 66]. Для таких висновків селяни мали достатньо підстав.

Таке ставлення селян до пропонованих їм більшовиками ідей було й причиною антирадянських повстань. При цьому повстанці виголошували гасла: "За радянську владу, геть більшовиків і свреї!" [21, 2], "Геть комуні!", "Бий жидів і комуністів!" [18, 34^м, 89]. У їхній свідомості комуніст був синонімом до слова "сврей", а антисемітські настрої відзначалися радикалізмом. Наприклад, на Сумщині селяни, беручи участь у розправі над комуністами, викрикували: "Ах, ти, жидівська морда!". У Радоміславі та Фастові селянство відмовилось брати участь у радах, мотивуючи це небажанням працювати з комуністами-свреями [18, 22, 31].

Отже, серед причин поразки аграрної політики більшовиків в українському селі у 1919 р. можна виділити і т.зв. людський фактор: неадекватне розуміння ситуації в Україні з боку ЦК РКП(б); аморальні дії представників радянської влади в Україні на місцях; негативне сприйняття селянством ідей, що пропонували їм більшовики.

1.2 Наміри лідерів Білого руху щодо реорганізації поземельних відносин в українському селі

Враховуючи радянський досвід комуністичного штурму українського села, у своїх мемуарах Головнокомандувач ЗСПР згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування й землеволодіння, що склалися в ході революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом. Значну частину контрольованої білогвардійцями території становили землеробські райони. Згідно з даними політвідділу 10-ої армії Південного фронту, валовий збір хлібів в регіоні становив 1285 млн. пуд., з яких 647 млн. – товарний хліб [22, 11-12]; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [23, 85].

У цьому контексті генерал у своїх спогадах справедливо зауважував: "...була затверджена низка положень, спрямованих на досягнення триєдиної мети: забезпечення сільськогосподарського виробництва, збереження принципу власності, у якому менше порушень відносин, що вже склалися на селі" [23, 85]. Цієї ж точки зору дотримувався і О. Колчак, який свою позицію висловив у телеграмі на ім'я А. Денікіна. У ній, зокрема, йшлося про те, що на селі варто проводити політику, спрямовану на налагодження конструктивних відносин між владою та селянством. Під цим адмірал мав на увазі такі заходи з боку уряду при ставці Головнокомандувача ЗСПР, які б не давали підстав говорити про відновлення білогвардійцями поміщицького землеволодіння: по-перше, закріплення в приватну власність за селянами землі в розмірах, визначених із урахуванням регіональних особливостей; по-друге, ліквідація селянського малоземелля. "Росія буде квітучою й сильною, – писав О. Колчак, – коли багатомільйонне селянство буде забезпечене повною мірою землею" [24]. Аналогічне він заявив і в розмові з кореспондентом "Зари России" [25].

Земельне питання для білогвардійців стало альфою й омегою їхньої внутрішньоекономічної політики на селі. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: "Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність" [26]. Ставка на середньо-заможне й заможне селянство білогвардійців

вмотивовувалася ще одним нюансом. Справа в тому, що за роки революції серед селянства посилювалася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної кількості селянських господарств південних регіонів краю становили середнячки, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель [27]. Як і в Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньо-заможного селянства, то вона становила 49%.

На територіях України, окупованих Добровольчою армією, білогвардійці поширювали різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, у яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз'яснювалася сутність тих потенційних відносин, які передбачалося запровадити. В одному із документів йшлося про те, що Добровольча армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність та порядок. Селяни й міщани переконували в тому, що білогвардійці знають ситуацію, яка склалася в економіці, а тому вважають за необхідне поліпшити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку й насилля, як більшовики [28, 109-109^а]. Звертаючись до селян від імені лідерів Білого руху, автори однієї з відозв підкресливали, що Добровольча армія не забере в них землі, а, навпаки, залишить за ними всі землі, одержані в ході революції, на селі запанують спокій, лад, значно кращі за дореволюційні [28, 112]. Аналогічні за змістом були й публікації в пресі. "Вечерние огни" писали про те, що завдання білогвардійського уряду при ставці А. Денікіна полягає в тому, щоб розробити таку земельну реформу, згідно з якою селяни могли б отримати в приватну власність землю за рахунок казенного, поміщицького землеволодіння [29]. Наскільки важливим для лідерів Білого руху було вирішення аграрної проблеми, свідчить замітка І. Невіча "Земля", в якій автор писав: "У країні, в якій 90% населення сидить на землі та годується від неї, – земельне питання набуває величезного значення... За сучасних умов земельне питання для нової влади є трагічно величезним. Від того як воно буде вирішено, залежатиме доля Росії... Заловнення потреб селян у землі – це не лише запорука перемоги Добровольчої армії, це гарантія припинення революційних експериментів" [30].

1.3 Вироблення основних положень денікінської земельної політики

Розроблення і прийняття основних напрямів аграрної політики А. Денікіна проходили у надзвичайно гострих дебатах між членами Особливої наради (білогордівський уряд). Врешті-решт 20 березня 1919 р. було узгоджено компромісний варіант – “Декларацію”, де визначалася стратегічна мета земельної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю у приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля державою для них необхідного насіннєвого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлішків до мало- та безземельних. Крім того, окреслювалися розряди земель, що не підлягали відчуженню: козачі, надільні, угіддя високопродуктивних сільгоспідприємств [31, 111]. Тим самим лідери Білого руху підтвердили раніше оприлюднену власну позицію з приводу мети і шляхів проведення земельної реформи. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші.

“Декларація”, як і взагалі вироблення засад аграрних нововведень, широко обговорювалася різними громадськими, політичними діячами та організаціями. Щодо неї, то публікували в пресі як позитивні, так і критичні відгуки. Наприклад, у Києві 30 вересня 1919 р. відновило роботу Київське товариство сільського господарства. На порядку денному першого дня його роботи було й обговорення змісту “Декларації” та окреслення можливих шляхів проведення земельної реформи. Промовці Б. Панченко, О. Ярошевич, К. Воблий схвалили ідею наділення селян землею за викуп за рахунок відчуження частини казенного й поміщицького землеволодіння. У своїх виступах доповідачі звернулися до аналізу таких питань, як вартість, за якою повинна продаватися земля, доцільність збереження поміщицького землеволодіння в дореволюційних межах тощо. Зокрема, О. Ярошевич обгрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією перетворено на “пустелю”, тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави. К. Воблий аргументовано переконав аудиторію у тому, що вартість десятини землі, яка продаватиметься, не повинна перевищувати 6 – 7 тис. крб. Ця ціна, на його думку, була цілком справедливою з огляду на курс карбованця на світовому ринку та

купівельну спроможність селян, які пропонували за десятину до 15 тис. крб. [32]. Критично охарактеризували основні положення “Декларації” великі землевласники, захищаючи “дворянські гнізда”. Вони заснували власну організацію, яка мала “виробити практичні рекомендації щодо відновлення сільського господарства” [33]. Їхню позицію підтримували “Союз відродження” та М. Родзянко (відомий колишній діяч думи), які доводили, що А. Денікін занадто поспішає, оскільки вирішувати земельне питання мають право лише Установчі збори. Запропоновані в “Декларації” інновації викликали й міжнародний резонанс, зокрема зацікавленість Франції. За згодою Головнокомандувача та Особливої наради до Парижа відбула делегація на чолі з професором І. Дуссаном. Під час зустрічей у Яссах та Парижі з представниками правлячих кіл Антанти члени делегації з’ясували основні положення земельної реформи, зокрема те, що вона спрямована на обмеження поміщицького та казенного землеволодіння і зміцнення індивідуальних селянських господарств [34].

Подальше опрацювання основних положень “Декларації” покладалося на земельну комісію. У цьому процесі можна умовно виділити два етапи: перший – робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; другий – діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Чилишева.

На першому етапі активну участь у роботі комісії брали представники великого землеволодіння. Та й сам її голова В. Колокольцов був правим земцем, прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних сил [35]. Перед комісією стояла складна дилема: проводити реформу відразу й рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для реформування після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В. Колокольцов обстоював другий варіант роботи комісії. У цьому його позиція діаметрально розходила з міркуваннями А. Денікіна, який вважав за доцільне розробити положення про зміни в землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі [36].

Не менш важливим було питання щодо розмірів землі, що мала залишитися при відчуженні за колишніми власниками. Головнокомандувач ЗСПР наполягав на максимальному обмеженні великого поміщицького та казенного землеволодіння. Як було зазначено вище, голова земельної комісії дотримувався протилежних поглядів.

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розроблення основ земельної реформи, у липні 1919 р. комісія

В. Колокольцова завершила роботу. Її результати були відображені в "Земельному положенні". За цим документом, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на "звільнених" білогвардійцями українських територіях насамперед вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм, селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни [23, 84-85].

Отже, запропонований земельною комісією В. Колокольцова проєкт аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А. Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настроїв, ставив під загрозу існування стабільності в тилу Добровольчої армії, подальше її просування вглиб Росії, врешті-решт перемогу над більшовизмом. "Земельне положення", розроблене комісією під головуванням В. Колокольцова, було відхилене Головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах [23, 85]. Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати роботи комісії було анульовано.

Преса, громадськість по-різному поставилися до такого розвитку подій. Поширювалися різноманітні чутки, які лише підігрівали інтерес публіки до розроблення основних положень земельної реформи. У ході обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання (Особлива нарада) А. Денікін зупинилися на О. Билимовичі та В. Чилишеві як співголовах. Перший до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника управління землеробства, другий – начальника управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала другий період у розробленні денікінської аграрної політики.

Огляд тогочасної періодики дозволяє твердити, що для широкої громадськості неабиякий інтерес мала фігура О. Билимовича – університетського, громадського діяча, співробітника "Киевлянина", представника правого табору політичних сил, до якого належав і

В. Колокольцов [37]. У зв'язку із цим висловлювалися припущення, які можна об'єднати у дві групи: перша – О. Билимович продовжить політику свого попередника; друга – відійде від вузько класових інтересів великих землевласників і запропонує інший варіант реформи [38].

Новопризначене керівництво активно співпрацювало з представниками періодичної преси, з'ясовуючи своє розуміння завдань, що перед ними стояли, основний зміст запланованих аграрних нововведень. Так, наприклад, В. Чилишев у інтерв'ю кореспонденту "Киевской жизни" чітко окреслив ті моменти, що, на його думку, повинні міститися в доопрацьованому "Земельному положенні", а також визначив його призначення. Передусім, на переконання співголови земельної комісії, повинно бути однозначно вирішено, яка кількість землі та якої категорії підлягала відчуженню. По-друге, яка кількість землі та якої категорії не відчужувалась. По-третє, порядок переходу угідь від екс – до нових власників [39]. Дійсно, якщо проаналізувати "Земельне положення", розроблене комісією на чолі з В. Колокольцовим, то стане очевидним, що саме наведені вище пункти були його слабкими місцями, які не дозволяли повною мірою розгорнути реалізацію земельної реформи.

Були оприлюднені й інші моменти, пов'язані зі змінами в аграрному секторі. Так, зокрема, В. Чилишев розкрив джерело фінансування реформи. Ним мав стати Державний земельний банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків. Авторами земельної реформи на нього покладалися важливі функції: 1) оцінювання землі, що підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, які внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, що могли придбати селяни у банку.

Згідно з проєктом О. Билимовича – В. Чилишева, селяни могли купувати землі, які в результаті відчуження переходили до створеного з них державного земельного фонду [18, 84-85]. Такий фонд створювався і при Державному земельному банку: ліси, луки, орні землі, малоземельні та непридатні для обробітку угіддя тощо. У зв'язку із цим ще однією функцією банку було вироблення механізму їхнього розподілу. Його керівництво запропонувало наступну схему. Не всі землі, що склали банківський земельний фонд, підлягали терміновій парцеляції. Так, наприклад, ліси переходили до Міністерства землеробства як установи, здатної раціонально вести лісне господарство. Частина угідь фонду привласнювала держава, яка брала на себе зобов'язання шляхом меліорації, агрономії перетворити їх на культурні, а лише після цього

продавала. Решта визначалася на продаж селянам, бажачим її придбати. Отже, свої функції у розподілі земельного фонду банк вбачав у тому, щоб визначити угіддя, котрі підлягали/не підлягали парцеляції [40].

Оскільки банк здійснював продаж землі селянам, то до його компетенції входило і визначення максимальних розмірів, які могли купити селяни. Так, для Полтавщини, Харківщини та Київщини він визначався у 6-8 дес. Свою позицію банкіри обґрунтовували тим, що: 1) якщо зменшити цей максимум, то відбудеться механічне дрібнення банківського земельного фонду на ділянки, розміри котрих не дозволять створити самостійних селянських господарств; 2) якщо збільшити цей максимум, то значна частина потенційних селянин-покунців через відсутність вільних для купівлі угідь позбавиться можливості облаштувати власне господарство, тоді як ті, хто придбав, будуть мати надлишок [40].

Таким чином, Державному земельному банку відводилася важлива роль у проведенні реформи, розробленої земельною комісією О. Билимовича – В. Чиліщева, проєкт якої підписав А. Денікін. Він мав оцінювати землю, що підлягала продажу; розподіляти на парцелярні/непарцелярні угіддя, що складала земельний фонд банку; визначати максимальні/мінімальні розміри ділянок, які могли купити селяни.

Керівництво земельної комісії оновленого складу в основу земельного положення планувало покласти не примусове відчуження, як за В. Колокольцова, а добровільний перехід землі від попередніх до нових власників. Це вже був серйозний крок уперед, своєрідний прогрес на шляху вирішення земельного питання. Він засвідчив, що великі землевласники усвідомили: оберігати "дворянські гнізда" за умов, що склалися, справа безперспективна. Тому вони погодилися з тим, що в їхній власності залишиться такий розмір землі, який необхідний для ведення господарства середніх розмірів. Також до державного земельного фонду, з якого передбачалося за гроші наділяти селян землею, мали ввійти надільні та банківські угіддя.

Поряд із цим на сторінках газет обговорювалися й інші сюжети, пов'язані з безпосереднім впливом аграрної реформи на інші галузі та сфери економіки. Так, наприклад, проф. К. Воблий у доповіді на засіданні Київського товариства сільського господарства навіть підрахунок, за якими викуп селянами надлишків поміщицьких та казенних угідь сприятиме поліпшення ситуації на фінансовому ринку. На його переконання, 5 млрд. крб. золотом, які витратять селяни на придбання землі, вилучать у населення солідну масу паперових грошей, оздоровлять фінанси [41].

У листопаді 1919 р. комісія О. Билимовича – В. Чиліщева

завершила розроблення оновленого "Земельного положення". Згідно з документом, українські губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками. Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою наradoю були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насінневих фондів, про кредитування на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті [42]. Угоди між новими та колишніми власниками укладалися на добровільних засадах протягом двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах з високорозвиненою землекультурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала у місцевостях із гіршим її рівнем, але в будь-якому разі вона не могла перевищувати 400 – 500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розпродувалися передусім тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [18, 84-85].

Зіставлення "Земельних положень" комісій В. Колокольцова і О. Билимовича – В. Чиліщева дозволяє твердити, що останнє якісно відрізнялося від свого попередника щодо відповідності селянським устремлінням володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землевіддіння на користь одноосібних селянських господарств. Цей же проєкт цілком відповідав і тридцятій меті, якої планував досягти А. Денікін під час реалізації земельної реформи. Проєкт був підписаний Головнокомандувачем, а його впровадження передбачалося відразу після звільнення від більшовиків Москви.

Одним із актуальних питань, що активно обговорювалося членами Особливої наради, пресою, громадськістю, була проблема методів оцінювання угідь, відчужених у великих землевласників, що підлягали продажу селянам. До революції застосовувалися різні підходи, сутність котрих зводилася до визначення чистої прибутковості десятини за 3-5 років, котра капіталізувалася в певний відсоток. Проведені таким

чином підрахунки корелювалися регіональними ринковими цінами на землю. Однак за умов, що склалися в аграрному секторі Наддніпрянщини в 1919 р., такий підхід ірреально було застосувати. З іншого боку, без оцінювання землі унеможлиблювалися як її продаж, так і проведення власне земельної реформи.

Члени підкомітету земельної комісії виступали за активне надання селянам кредитів, щоб ті могли купувати додаткові розміри землі, насамперед ішлося про іпотечний кредит. Передбачалося, що його запровадження, по-перше, розширить коло потенційних покупців, по-друге, певною мірою сприятиме відновленню кредитно-фінансової системи. До обговорення було запропоновано три варіанти: 1) випуск кредитних білетів у паперовій валюті; 2) випуск кредитних білетів у золотій валюті; 3) випуск кредитних білетів у хлібній валюті [43]. Під час дискусії щодо цих пропозицій було проаналізовано їхні слабкі та сильні сторони, можливі позитивні та негативні наслідки від їхнього запровадження. Так, наприклад, була відзначена нереалістичність першого варіанта, оскільки знецінення карбованця відбулося в понад 20 разів, а тому потрібно було б на колосальну суму випустити кредитні білети, що значно ускладнювало їхнє розміщення на внутрішньому валютному ринку. До того ж, курс цих білетів був би незначним, що могло лише посилити інфляцію на внутрішньому і, можливо, на зовнішньому валютному ринках. Економічно доцільнішим був другий варіант у зв'язку з тим, що випуск кредитних білетів у золотій валюті за умов її стабільності, позбавлений недоліків, властивих кредитним білетам, випущеним у паперовій валюті. Однак, з іншого боку, така емісія була б доцільною, якби ці кредитні білети були розміщені на закордонних ринках. Цілком зрозуміло, що як перший, так і другий варіанти дали б бажаний позитивний ефект за умов мирного часу, коли функціонує налагоджена фінансова система, крос курсові коливання незначні. Натомість, українська дійсність 1919 р. була іншою. Через це учасники обговорення висловилися за відмову від двох цих варіантів.

Щоправда, дебати на цьому не припинилися. Так, зокрема, О. Анциферев висловився за реалізацію третього варіанта, за яким критерієм цінності пропонувалося обрати вагову одиницю хліба: пуд жита або пуд пшениці. Тим самим вартість землі визначалася б середньою прибутковістю, яка обраховувалася в пудах зерна. Передбачалося, що вона капіталізується у відповідних пропорціях за такою схемою. Чистий прибуток перемножувався при капіталізації з 4 % на 25, із 5 % на 20, із 6 % на 16 2/3 тощо. У результаті, згідно з підрахунками, на думку учасників

обговорення, досягався той же результат, така ж вартість, що й до революції. Іншими словами, за цим варіантом десятина землі оцінювалася у 400/500/600 "пудів пшениці". У відповідності з цим, випускалися кредитні білети вартістю 100/1000/10000 "пудів пшениці", що давали прибутку в 5/50/500 пудів. Власники цих бумаг через Державний земельний банк отримували гонорар або натурою, або грошима за ринковою ціною хліба на момент виплати. Покупець землі, який звертався до банку за іпотечним кредитом, також сплачував свої борги в натурі або грошима [43].

На наш погляд, цей варіант був кращим за два попередні. Разом із тим, його застосування могло б зумовити негативні наслідки. По-перше, мова йде про те, що ціни на хліб прив'язувалися до ринкової кон'юнктури, а не до твердих цін. Першій, як засвідчили події 1917 – 1919 рр., не були властиві ознаки стабільності. Тому селяни, з одного боку, могли переплатити за землю, а колишні власники – недоотримати. По-друге, ніхто не передбачив підрахувати можливі збитки селян від конвертації натурі у гроші та навпаки.

Цікаву точку зору на механізм оцінки та купівлі-продажу землі виклав О. Мануїлов. Він був переконаний в тому, що селяни будуть прагнути купити землю за гроші, які у них є. На його думку, коштів у тих, хто бажає купити землю, достатньо. Однак вони акумульовані в паперових грошах, які знецінені, а тому не можуть зацікавити поміщиків, що хотіли б продати землю [44].

Не можна не погодитися з цим автором у тому, що тим самим утворювалася патова ситуація, яка могла звести нанівець ініціативи білогвардійського уряду з реорганізації поземельних відносин в українському селі. Селяни мали можливість і бажання придбати наділи, однак, поміщики відмовлялися від продажу землі у знецінених карбованцях.

Вихід із цього становища вбачався в організації добровільного продажу приватновласницьких земель таким чином, щоб у великих землевласників з'явився стимул їх продавати. О. Мануїлов пропонував наступну схему. Великі землевласники заздалегідь ставилися до відома, що у випадку їхньої відмови добровільно продати землю, вона буде відчужена в них за винагороду, розміри якої визначатимуться владою [44]. На жаль, при цьому чітко не визначалася ціна землі. Формула "добровільний продаж", на наш погляд, абстрактна і не конкретизує, не регулює взаємин селян із поміщиками під час торгів.

Активну участь в обговоренні механізмів оцінки, купівлі-продажу

землі брала громадськість, наприклад, Київське товариство сільського господарства. 29 вересня 1919 р. у Києві відбулася нарада, на порядку денному якої стояли різні питання. Зокрема, зацікавлення викликає доповідь професора К. Воблого, у якій він висловив думку про те, як організувати відчуження та продаж землі. Активність у цьому процесі, відзначає доповідач, має виявити влада. Відчужені землі повинні перейти у власність держави, а потім продаватися селянам за умови сплати власникам по 135 крб. Золотом за десятину. Така сума була середньою ціною 1914 р. Або ж, пропонував далі К. Воблий, держава випускає довгострокові зобов'язання Державного земельного банку, підкріплені іноземною валютою. За його підрахунками, казна сплатила б близько 5-6 млрд. крб., тобто в середньому 5-6 тис. за десятину. У той же час, відзначає доповідач, селяни готові були заплатити їй 15 тис. крб. за десятину. Виходячи з цього, ні поміщики, ні казна не програли б. Більше того, певною мірою була б оздоровлена й фінансова система [32].

Важко відмовити К. Воблому в аргументованості його позиції, однак, його пропозиція не стосувалася такого важливого моменту, як критерій визначення ціни за землю. Сума, яку рекомендував професор, була реальна для 1914 р., коли країна ще мала показники відносно економічної стабільності.

Працівники Державного земельного банку запропонували за критерій оцінювання взяти родючість ґрунту. Їхній варіант підрахунків зводився до наступного. На підставі збережених у маєтностях великих землевласників, угіддя котрих підлягали відчуженню, записів щодо врожайності за останні роки вивести середні показники. Потім середні тверді ціни на продовольство перемножити на середню врожайність, це й була середня валова прибутковість десятини. Вирахувавши із цього показника витрати, пов'язані з оброботком ґрунту, закупівлею насіннєвих фондів тощо, отримували чисту прибутковість землі, а шляхом капіталізації – її вартість. У випадку відсутності таких записів працівники банку радили залучати дані статистики або інші джерела та на їхній основі здійснювати підрахунки [40]. Зіставлення цього варіанта підрахунку ціни землі з іншими, зокрема О. Анциферова [43] та польського уряду [45], дозволяє констатувати його більшу адекватність соціально-економічним реаліям 1919 р. в українському селі.

Активну участь у розробленні та обговоренні проекту земельної реформи взяла інтелігенція. В одній із публікацій І. Невіча з'ясовано соціальну структуру населення України, обґрунтовано значимість земельного питання для регіону, окреслено засади вирішення

білогвардійцями аграрної проблеми, порівняно їх із більшовицькими принципами. Небезпідставними були його судження з приводу того, що земельне питання для країни, у якій 90% жителів займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок одноосібних селянських господарств за рахунок продажу селянам надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. Разом із тим, публіцист гостро розкритикував наміри Особливої наради: остаточне вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду може призвести до негативних наслідків: селянського антибілогвардійського руху опору. І Невіч закликав урядовців не повторювати помилку О. Керенського, П. Скоропадського [30].

В іншій статті він звернув увагу на недоліки в роботі цивільної влади, зокрема адміністрації на місцях у вирішенні земельного питання. Журналіст указував представникам білогвардійського уряду на серйозну проблему, що мала місце, – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольної армії в глибокі території різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (насамперед мова йшла про організацію з підготовки аграрної реформи): "Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпить порожнечі. Якщо там немає агентів Добровольної армії, там обов'язково будуть агенти Троцького й Петлюри" [46]. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані в них у різний час різними владами. Він закликав їх не робити цього, оскільки селянство на насилля відповість силою, що призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї в цілому. Потрібно відзначити, що до таких міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним наказом генерал А. Денкіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні в цьому, суворо каралися [47].

Лише окреслена в статті "Успокоить тыл" проблема агітаційної роботи ґрунтовно проаналізована І. Невічем у наступному матеріалі. У ньому він у котре звернув увагу цивільної адміністрації на те, що вона не проводить ніякої роз'яснювальної роботи серед населення відносно цілей і завдань білогвардійської земельної політики. У власній для нього манері журналіст підняв ще одну злободенну тогочасну проблему –

реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невіч указував на те, що реквізиції, до яких улавалися військові, негативно позначаються на ставленні селян до добровольців [48]. Невдовзі А. Драгоміров видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію продовольчим комісіям. Цими документами регламентувалися стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловю силою тощо [49].

Реальний стан справ у сільському господарстві, критика урядової земельної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білогвардійської моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації він вилівав кадровий голод: “Революційна демократія не висунула жодного машиніста, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до “старих бюрократів” і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту” [50]. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невіча. Розмірковуючи над змістом революційних подій, які зачепили все суспільство, у тому числі й селянство, журналіст не зміг відірватися від провини ні з жодної верстви: “...винні ми всі”. Разом із тим, він вимагав від урядовців “не ображати землероба”, оскільки він у тому, що сталося, винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, “у тумані кривавих нещастя залишився на своєму посту” і продовжує обробляти землю [51]. Публіцист виступив також за те, щоб “квіти дворянської оранжереї” поступилися місцем селянським городам. Тим самим він, формулюючи громадську думку, пропагував проголошену А. Денікіним ідею, про те, що землею повинні володіти ті, хто її обробляє, – селяни. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проєкті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої армії: “Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирає за Росію, і сім’ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що в тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі” [52].

Не менш активними у справі обговорення, винесення рекомендацій з приводу земельної реформи були й професори-економісти, наприклад, К. Воблий, В. Плетньов, О. Ярошевич.

Зокрема, професор К. Воблий детально й ґрунтовно з’ясував умови передачі землі одноосібним господарям. Так, виступаючи в Київському товаристві сільського господарства, він обґрунтував доцільність отримання селянами землі за кошти. Науковець стверджував,

що 6-7 тис. крб. за десятину – помірна ціна за землю, враховуючи: 1) значні розміри грошової маси, яка перебувала в обігу в середній країні; 2) курс карбованця на світовому валютному ринку; 3) пропозиції селян у 15 тис. за дес. [32]. Виходячи з критеріїв економічної доцільності, вчений наполягав на тому, щоб у проєкті земельної реформи містилися положення, які б надавали перевагу в придбанні землі середньозаможним селянам, здатним не лише купити той чи інший наділ, а й ефективно господарювати на розширених площах. До того ж, перевагу, на його думку, повинні були мати “селяни місцеві”. Він виступав і за те, щоб розподіл землі проходив рівномірно між селянами, хоча й відповідно до їхньої купівельної спроможності: “Безсумнівно, необхідно прагнути, щоб земля не потрапила до рук лише багатіїв” [33].

Доречними, такими, що не втратили значення й у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова щодо необхідності інтенсифікувати сільське господарство. Він, оперуючи статистичними даними 1906 – 1917 рр., переконував членів Особливої наради в тому, що лише самим розподілом землі аграрне питання не вирішити. За його підрахунками, загальної тенденції показників приросту населення були такими, що вже через декілька років після проведення реформи виникне загроза земельного голоду. У зв’язку з цим він вважав за необхідне розробити програму довгострокового кредитування сільського господарства, розвитку агрономії, державного протекціонізму тих галузей промисловості, що випускали реманент [42]. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада прийняла рішення й виділила 25 млн. крб. на постачання сільського господарства реманентом [53].

Робота земельної комісії В. Колокольцова, сутність і завдання аграрної політики білогвардійців, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор О. Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, який, на його думку, через аніжну й продуману земельну політику Особлива нарада зможе використати на підтримку Білого руху. Саме цим зумовлена гостра критика науковцем повільності властей у розробленні так у край необхідної земельної реформи. В. Колокольцова, як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, ніж його відчуженням. Він обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією перетворено на “пустелю”, тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави [32]. Учений доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство [36]. Зіставивши польський проєкт земельної реформи та текст В. Колокольцова, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти його за приклад, зокрема, у

рішучості суттєвого обмеження великого землеволодіння на користь без- та малоземельних селян. Як і В. Плетньов, О. Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства. Вважав за необхідне підняти культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати білогвардійці, приречена на невдачу [54]. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати із селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, враховувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, закликав не зволікати не лише із розроблення, а й із реалізацією земельної реформи [55].

1.4 Заходи Особливої наради при Головнокомандувачу ЗСПР із урегулювання орендних відносин в українському селі (1919 р.)

Як свідчить аналіз листування між представниками білогвардійської влади на місцях, підрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства [56, 19]. На думку фахівців земельної комісії, створеної для розроблення основ аграрної реформи, розміри селянських наділів, унаслідок проведення відповідних заходів, повинні були становити 25 дес. [56, 19]. На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білогвардійці передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити у повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо [42]. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М. Штромберга [57], професорів Дуссана [58], О. Ярошевича [59], влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники в 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В. Каршлева, О.А. Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи. Так, до подій 1917 р. у Європейській частині Росії, враховуючи українські губернії, селяни орендували 20 – 25 млн. дес. У звіті Слеського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді в селян [60]. Тим самим очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, денікінські чиновники рекомендували приділити більше уваги орендним відносинам. Вважалося,

що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкує взаємини різних категорій села (в основному поміщиків та селян щодо землекористування й землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості наміри білих властей вирішити земельне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Білогвардійська адміністрація найбільше переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами й поміщиками уникнути розгортання конфронтацій. Для цього, наприклад, губернатором Катеринославщини начальникам повітів губернії під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, наказувалося суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам [15, 39].

Одним із перших кроків білогвардійців у справі упорядкування земельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом Головнокомандувача ЗСПР ліквідувалася попередня заборона на подібні операції [61]. 21 вересня 1919 р. А. Денікін затвердив "Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії" (далі – "Правила"). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до наступного. Юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, згідно з словесною чи письмовою орендною угодою, мали право на її продовження, у відповідності до посівного обігу, що застосовувався в господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік. У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони, разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної української губернії [62, 141]. Статтею 3 регламентувалася орендна плата. Йшлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживань із боку великих землевласників, білогвардійський уряд у Волинській, Катеринославській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначив максимальну ставку оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки будуть

здійснюватися грошима й натурою, їхні розміри будуть обраховуватися за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата в зазначених вище губерніях не могла перевищувати 1/5 середньої врожайності хлібів та малянистих рослин кожного конкретного регіону, 1/8 соняшника, картоплі, коренеплодів [63]. Для запобігання зловживань із боку поміщиків, визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника управління землеробства й землеустрою.

Якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування ними необхідно було протягом місяця, з моменту опублікування "Правил", подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Разом із тим, під дію наведеної вище 5 статті не підпадали переселенці, що проживали в тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. (тобто, після більшовицького перевороту в Петрограді – *аат.*). Чинність цієї статті не розповсюджувалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хуторські, укрупнені під дією законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського поземельного банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак, оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати термін оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або до попередніх орендаторів. Також до 1 січня 1920 р. вони повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею у 1919 р. [62, 144]. Для того, щоб поземельні спори, які неминуче виникли б, не перетворилися у збройний конфлікт, 12 стаття "Правил" передбачала створення й діяльність інституту мирних суддів. Вони розглядали всі справи, незалежно від суми позову [64].

У додатку до 2 статті "Правил" визначалися максимальні розміри угідь, що можна було орендувати селянам кожної з 8 українських губерній, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. При цьому кожний регіон поділявся на три категорії: перша місцевість, друга місцевість, третя місцевість. Для кожної з них чітко окреслювалася кількість десятин польової землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж, вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної [65] (див. табл. 4).

Максимальні розміри угідь, що можна було орендувати

№	Губернія	Кількість десятин польової землі	
		На домогосподаря при одноосібній оренді	На діляку при колективній оренді
3	Волынська		
	I місцевість		
	Ковельський повіт, північна частина Володимир-Волинського й Луцького повітів, що межують з притокою Лужки до Дубенського повіту, північна частина Рівненського повіту, що межують з дорогою з с. Оліва на Ковчів і діляку гори на р. Горині до кордону Острозького повіту та північної частини Новоград-Волинського повіту, що межують з шосейною дорогою з Рівного на Житомир та весь Острозький повіт	40	10
II місцевість	Житомирський повіт та остання північна частина Новоград-Волинського повіту, Луцького та Володимир-Волинського повітів	30	7
	III місцевість	24	6
4	Решта території губернії	30	9
	Катеринославська губернія		
5	Київська губернія		
	I місцевість	18	4
II місцевість	Усі повіти, окрім Радомисльського	30	7
	Радомисльський повіт		
8	Полтавська губернія		
	I місцевість	18	4
	Усі повіти, окрім Балтського	25	6
II місцевість	Балтський повіт	25	6
	Решта повітів		
9	Полтавська губернія		
	I місцевість	30	9
	Березинський, Мезитово-мідський та Дніпропетровський повіти		
II місцевість	Перевіський, Саватир-Ясків та степова частина Сумгородського і Федосійського повітів	35	10
	III місцевість	17	4
	Решта городських частин селянських двох повітів та Яготинський повіт		
12	Харківська губернія		
	I місцевість	25	6
	Повіти: Харківський, Великобурлуцький, Богодухівський, Охтирський, Лубенський, Сумський та Воронізький	30	7
II місцевість	Решта повітів		
	Харківський повіт		
13	Харківська губернія		
	I місцевість	25	8
	Північна частина Олександрійського та Саватирградського повітів до залізничної лінії з Кременчука в Балту, Дніпропетровський та Тарнопільський повіти	30	10
II місцевість	Решта території губернії		
	Харківський повіт		
14	Чернігівська губернія		
	I місцевість	27	7
	Повіти: Козятинський, Ніжинський, Борзнаський, Козятинський, Глухівський, Кролевицький, Сокиринський		
II місцевість	Повіти: Чернігівський, Гродніський, Остерський, Стародубський, Новий Ізюмський, Ілзгород-Спирський	32	8
	III місцевість	41	10
III місцевість	Повіти: Суржівський та Мглинський		

Як свідчать наведені вище дані, найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, які проживали в першій місцевості, найменше – 18 дес. – кийські, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також щодо поділу губерній на категорії. Очевидно, враховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Чиліщева, то можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що й при розподілі в цілому території України, яка перебувала під управлінням Головнокомандувача ЗСПР, – густанаселеність та землезабезпеченість [18, 84].

Невдовзі Особливою нарадою було оприлюднено роз'яснення та доповнення. Вони стосувалися 1 та 7 статей "Правил". Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендаторам, ділянки яких ще не було передано в користування іншим особам за договорами до оголошення "Правил" [66].

Таким чином, "Правила" стали першою серйозною спробою властей урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізував самозахоплення, здійснені селянами під час революції. Частково вони ("Правила") відшкодували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали в попередні роки від експропріації їхньої землі, руйнації маєтності. Разом із тим, більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, ніж поміщиків. Хоча б тому, що вони фіксували розміри орендних платежів, їхню регіональну специфіку. Вони надавали переваги тим, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, вони не стосувалися тих господарів, хто обробляв свої угіддя своєю працею та членів своєї сім'ї, а також тих господарств, розміри яких не перевищували 25 дес. Навпаки, великі землевласники розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини позбавлялися права златати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю у тих селян-орендарів, які без договору користувалися нею в 1919 р. [62, 144].

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендарів. У "Правилах" її розмір визначався 1/5 середньої врожайності хлібів та масляних рослин і 1/8 середньої врожайності соняшника й картоплі. Пройлюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції за орендовану землю поганої якості селяни в середньому сплачували ї або 1/5 урожаю, за кращої якості – S [67, 15-18].

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р. із семи основних зернових культур, у дрібних господарствах у

1906 – 1915 рр. середня врожайність із десятини становила 38 пуд. [68]. У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент – 1160 крб. за дес. Навіть, якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалося за ним. У той же час мінімальний прожитковий розмір згідно з рекомендаціями урядової комісії від 1901 р. становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, у якому тримали ще й худобу [69, 15].

У селянина-орендаря після розрахунків із власником землі залишалося 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що, на думку професора О. Ярошевича, земля мала коштувати 6-7 тис. крб. за дес. [32], а селяни могли заплатити до 15 тис. крб. за дес., то орендна плата була майже у 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Варто відзначити, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала регіональні відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди коливалася від 300 до 1500 крб. за дес. Натомість у Костянтинградському – до 160 крб. за дес. [70]. У таких випадках, коли орендна плата була менше 300 крб., орендар і власник укладали угоду про оплату натурою. У Костянтинградському, Хорольському повітах її розмір коливався від ї до 1/3 – 2/5 середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника і орендаря), селяни сплачували 15 – 20 пуд. вже обмолоченого хліба [70].

Зміст та очікувані результати від "Правил" широко обговорювалися на сторінках преси представниками різних соціальних груп тогочасного суспільства. Так, професор О. Ярошевич, аналізуючи основні положення цього документа, висловив думку про те, що Особлива нарада, розробивши й опублікувавши "Правила", тим самим легалізувала фактичне користування селянином землею, усуваючи труднощі, які могли виникнути при розподілі землі [59]. Анонімний дописувач "Полтавського дня" – Д. – розцінив закон про оренду як рішучий захід в аграрній політиці білогордійського уряду, як новий напрямок роботи земельної комісії під головуванням О. Билимовича – В. Чиліщева у сфері поземельних відносин [68]. На переконання Л. Георгійовича, "Правила" створювали сприятливі та вигідні для селян умови землекористування. При цьому він висловив і критичні зауваження, що стосувалися, по-перше, зволікання уряду з їхнім виробленням, а, по-друге, роботи органів влади на місцях щодо їхнього впровадження, роз'яснення змісту серед селянства. Він наводив, як приклад, власне спілкування з селянином Харківської губернії, котрий на запитання про те, що він знає про новий орендний закон, відповів:

“Якби знали... Тоді б отих банд не було” [71]. Цю ж думку в інтерв'ю одній із газет озвучив і генерал Май-Масвський: “Доводиться лише жалкувати з того, що селянство погано поінформоване про завдання й діяльність Добровольчої армії. Якби глибше у село проникла інформація про новий орендний закон, про земельну реформу, яку найближчим часом планується провести, то все це значно сприяло б задоволенню інтересів селянства, зміцненню порядку на селі” [72]. Професор В. Чукров, схваливши “Правила”, обгрунтував тезу про те, що їхнє запровадження зумовить підвищення надходжень до казни, а також прибутковість аграрного сектора в цілому [73]. Г. Константинов відзначав, що урегулювання орендних відносин зближує селянство з владою. Фактично влада витісняє поміщиків із села. Тим самим зводиться до мінімуму розгортання селянсько-поміщицького антагонізму. Навпаки, в очах селян зростає авторитет влади.

Отже, наведений вище матеріал дозволяє констатувати, що громадськість схвально сприйняла основний зміст “Правил”, вбачаючи у них своєрідну золоту середину в урегулюванні поземельних відносин на селі (вигода і поміщикам, і селянам), справедливо критикуючи владу за повільність у їхній розробці, роботі з їхньої популяризації серед населення.

Діаметрально протилежно заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин в українському селі оцінили більшовики. У численних відозвах, листівках вони писали про те, що законом про оренду білогвардійці викачують із села хліб, грабуючи селян [12, 15], що він спрямований виключно на захист інтересів поміщиків [74, 223], землі відбираються у селян і повертаються поміщикам [75, 8], запроваджуються жандармські порядки, що панували за царя [76, 40], відновлюється панщина [77, 1] тощо. Розміри орендних платежів, на думку партійців, жорсткі, бо вони сплачуються за всі роки користування селянами землі [78, 37]. Це при тому, що статті “Закону робітничо-селянського уряду про землю” (далі – “Закон”) від 5 лютого 1920 р., які стосувалися землекористування, за своїм змістом мало чим відрізнялися від “Правил”, розроблених Особливою нарадою. Так, наприклад, право на оренду землі закріплювалося за трудовим селянством; за орендаторами (селянами, козаками і т.п.) залишалися ті ж розміри угідь, які були в їхньому попередньому користуванні; поміщицькі, церковні, казенні угіддя, конфісковані більшовиками, використовувалися для задоволення потреб у землі безземельного й малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників тощо [79, 9]. Зіставлення змісту “Правил” і положення “Закону” засвідчує, що радянські лідери невмотивовано критикували білогвардійців, запозичуючи в них основну ідею – легалізація селянських самозахоплень. Навпаки, достатньо аргументів говорити про те, що політика Особливої наради, спрямована на урегулювання орендних

відносин в українському селі, дуже турбувала більшовиків, оскільки відштовхувала від них селян, додаючи симпатій і прихильності Добровольчій армії.

Цікавим, із наукової точки зору, є ще один сюжет. Він стосується результативності реалізації на практиці “Правил”, ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Інтерес до нього зумовлений тим, що радянські історики однозначно писали, що білогвардійці не змогли знайти спільної мови з українським селянством через те, що вони захищали інтереси поміщиків, реставруючи дореволюційні порядки на селі, що і стало причиною розгортання масового антибілогвардійського селянського збройного руху опору. Однак розширення доступу дослідників до раніше забороненої інформації (т.зв. спеціальних фондів), виявлення нових джерел дозволяє констатувати, що ситуація не була настільки простою, як це намагалися відтворити радянські дослідники. Ставлення селян як в цілому до Добровольчої армії, так і заходів Особливої наради в аграрній сфері визначалося багатьма не лише об'єктивними, а й суб'єктивними чинниками.

У першу чергу селянин – практик, прагматик. У зв'язку з цим важливу роль під час укладання орендних угод для нього відігравали економічні показники, умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками й селянами не укладались через те, що останніх не влаштували окремі положення. Наприклад, одна з економік Полтавщини вимагала, щоб орендатори, крім передбачених “Правилами” розмірів оплати, додатково сплатили 100 крб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки [80]. На перший погляд, це були незначні суми, однак, якщо врахувати обсяги орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст. 2 “Правил”, максимум – 25 дес.) вартість обов'язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, негрогнозованість урожаю, то така орендна плата була високою для селян.

Разом із тим, у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки через здачу своїх угідь в оренду. Зольна оренда коштувала селянину 10 – 15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, близько 1000 – 1500 крб. за дес.). У той же час вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, коливалася від 5 до 15 тис. крб. за дес., хоча реально її продавали у середньому за 10 тис. крб. [81].

Не рідкісними були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилюючись на можливу посуху, невизначеність майбутнього

врожаю тощо. Тим самим вони намагались примусити великих землевласників поголитись на їхні, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектора регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди укладалися масово. При цьому, як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендарі, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися в попередні роки. При розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої коливалися від 1/5 до 8 середнього врожаю зернових. Сума грошової оплати також була позначена різними відмінностями: від 120 до 2000 крб. за дес. [82].

Делегати селянського з'їзду, який відбувся в Сімферополі, схваливши "Правила", відзначили, що необхідно насамперед забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб, таким чином, звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося й про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду й під випад худоби, однак, не за рахунок посівних угідь [83].

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство в принципі було задоволене "Правилами". Реалізація їхніх положень позначена регіональною специфікою. Можна говорити й про те, що Особливий нараді через унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації. Суперечки, що виникали, вирішувалися мировими судьями і не виходили за межі правового поля.

Отже, А. Денікін, Особлива нарада наріжним каменем внутрішнь-економічної політики вважали вирішення земельного питання. Аграрна політика, проєкт якої розробила земельна комісія О. Билимовича – В. Чилищева, спрямовувалася на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами Білого руху як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони носили прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно

потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, вдалося відійти від вузькокласових інтересів.

Разом із тим основний зміст денікінської аграрної реформи мав і окремі прогалини. Так, зокрема, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних та незаможних селянських господарств, які перебували в набагато скрутніших умовах, ніж середньо-заможні та заможні. Обійшов білогвардійський проєкт увагою й майбутнє раніше створених радгоспів. Йшлося лише про зразкові та високотоварні господарства, їхню підтримку з боку уряду. Одним із засобів вирішення земельного питання вважалося унормування орендних відносин на селі. Закріплені у "Правилах" положення більшою мірою відповідали інтересам селян, ніж поміщиків, оскільки легалізували селянські т.зв. самозахоплення, не носили примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства України: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, вжиті білогвардійцями заходи носили й психологічний характер. На наш погляд, вони реально демонстрували й підтверджували, що наміри А. Денікіна з реформування на селі – не порожні слова, влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що вони й володіють нею. Помішки, які здавали в оренду землю, зивкали до того, що вони можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Разом із тим, мали місце й недоліки, упущення. Перш за все, селянство було мало, а в окремих випадках абсолютно не проінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи влади на місцях фактично не керували процесом реалізації "Правил", пустивши його на самоплив. По-третє, місцева адміністрація, як і Особлива нарада, залишалися відчуженими від села, зволікаючи в прийнятті та реалізації очікуваних селянством змін.

Розділ 2. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі

2.1 Соціально-економічне становище населення Півдня України, Криму в 1920 р. та програма П. Врангеля із реорганізації поземельних відносин на селі

Перше ніж перейти до аналізу аграрної реформи П. Врангеля, на наш погляд, варто зупинитися на соціально-економічному становищі населення Півдня України, Криму. Територія, контрольована Російською армією, відповідала колишній Таврійській губернії й становила близько 60 тис. км², на якій проживало 3 млн. чол., ураховуючи біженців і військових. “На півночі крайньою точкою був Олександрівськ; на сході – Бердянськ і Маріуполь; на північному заході – Дніпро. Орних земель було вдосталь” [1, 329].

Ситуація не була однозначною. Різні галузі економіки, як і верстви суспільства, мали не однаковий рівень розвитку й достатку. У радянській історіографії ці моменти зображувалися однозначно негативно: “Економічне життя краю перебувало у стані повного паралічу. Буржуазія й поміщики були стурбовані одним – шляхом різних спекулятивних афер набити кишені та втекти за кордон... місцева промисловість згорталася і в краї існувало безробіття. Працювали лише ті підприємства й майстерні, які обслуговували потреби армії. Умови існування для трудящих ставали вестерпними. У ряді міст Криму навіть голодну норму хліба у травні 1920 р. переставали давати. Скрутним було становище селянської бідноти” [2, 396].

Згідно ж з іншими джерелами, – спогадів безпосередніх учасників тих подій, – у Криму й Північній Таврії залишилося багато хліба з минулого року, врожай (мається на увазі 1920 р.) передбачався високий, ціни на зерно у порівнянні з іноземними ринками були низькі [3, 114].

Детальніше варто зупинитися на аграрних відносинах, що мали місце в українському селі в 1920 р. Як відзначають статистичні дані, центральною фігурою у сільському господарстві України став середняк. Вже на початку 1919 р. середньозаможні господарства становили 60 відсотків від загальної чисельності [4, 35]. Соціальна структура селянства станом на 1920 р. зазнала суттєвих змін, у порівнянні з дореволюційним 1916 р. Насамперед це стосується Півдня України – регіону, в якому відсоток заможних господарств традиційно був високим. Про це переконливо свідчать дані таблиці 5 [5, 45].

Табл. 5

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	безпосієні	до 1 дес.	1,1 – 3,0	3,1 – 6,0	6,1 – 9,0	9,1 – 11,0	понад 11 дес.
1916	17,3	7,0	17,1	20,4	13,2		25
1920	10,2	8,5	26,6	27,1	13,1	4,9	9,6

Так, за 5 років, враховуючи 4 роки революції, кількість безпосієних господарств зменшилася на 7,1 %; з наділом до 1 дес. – зросла на 1,5 %; з наділом від 3,1 до 6,0 – на 6,7 %; з наділом від 6,1 до 9,0 – на 0,1 %; на 10,5 % зменшилася загальна кількість заможних господарств, а також спостерігається диференціація на такі, що володіють 9,1 – 11,0 дес. землі (4,9 %) й понад 11 дес. – 9,6 %. Отже, біднота, незаможне селянство, становило 18,7 % від загальної чисельності селянських господарств на окупованих білогвардійцями українських територіях.

Крім того, незважаючи на зростання кількості землі в індивідуальних селянських господарствах, у південних повітах Таврійської губернії, які до того перебували під управлінням ЗСПР, землекористування й землеволодіння не були закріплені. Існувало багато земель, які не використовувалися.

Не менш цікавою є статистика забезпеченості селянських господарств живим і мертвим інвентарем, що відіграє роль важливого показника як для з'ясування стану галузі, так і рівня добробуту селян. Згідно з сільськогосподарськими переписами, у 1917 р. в Україні було 15,4 % селянських господарств без худоби, а в 1920 р. – 7,9 %; без робочої худоби – відповідно 44,8 % і 34,1 %; без корів – 35,1 % і 27,2 %; без інвентарю – 43,5 % і 24,9 % [5, 40]. Отже, за час революції чисельність селянських господарств без худоби зменшилася на 7,5 %, без робочої худоби – на 10,7 %, без корів – на 7,9 %, без інвентарю – на 18,6 %.

Таким чином, селянство, у тому числі й Півдня України, вирівнювалося у своїх статках, стаючи середняцькими. Іншим було становище поміщицьких господарств. Жодною мірою не ідеалізуючи їх власників, зауважимо, що вони являли собою, принаймні до революції, потужний сільськогосподарський комплекс, маючи товарний характер і продукуючи товари й на експорт. У 1920 р. від їх потенціалу залишалася одна загадка. Великі поміщицькі маєтки зазнали подвійного удару. З одного боку, вони стали об'єктом нищення радянської влади, яка відстоювала принципи націоналізації, а з іншого – селян, які збагачувалися, грабуючи поміщицький реманент, захоплюючи поміщицькі угіддя. Крім того, революція внесла серйозні корективи, не в кращій бік, в умови найму-продажу робочої сили на селі, в орендні ставки, які не могли бути нормовані.

Яскравим прикладом економічного становища поміщицьких господарств є доля маєтку Фальца-Фейна "Асканія-Нова". Із 400 коней залишився 1, із 120 верблюдів – 72, із 1000 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45000 овець – 5000. Різко скоротилися площі оброблюваних земель: із 4370 дес. економічних сільгоспугідь маєтку було засіяно 415 дес. Аналогічним був стан справ із посівними площами в маєтках Карабона (із 2550 дес. – 180 дес.), Желябіна (із 1945 дес. – 120 дес.). Таким чином, оброблялося менше 8% придатних угідь у маєтках [6, 99].

Доцільним, на наш погляд, буде звернення й до аналізу фінансового становища армії та населення Півдня України й Криму, що дозволить відтворити загальну ситуацію, а також відповідність аграрної теорії П. Врангеля практиці.

За спогадами тих же білогвардійців, фінансове становище було не з кращих. Населення не голодувало, вдосталь було хліба, м'яса. Дефіцитом були різноманітні жири та риба [3, 130]. Інфляція, що мала місце й була, на наш погляд, природним явищем на фоні бойових дій, теж впливала на рівень забезпечення населення продовольством. Селяни – основні виробники продуктів споживання – обрали цікаву тактику. З одного боку, вони швидше погоджувалися на товарообмін, відмовляючись повністю або частково від грошей, а з іншого – користувалися нагодою, аби підняти ціни, "збираючи синенькі п'ятисотки, відчуваючи велику насолоду вважати себе багатшими за панів" [3, 131; 7, 54].

Із наступом білогвардійців і захопленням ними українських земель, раніше окупованих більшовиками, ситуація на продовольчому ринку, за прогнозами уряду при головнокомандувачу ЗСПР, мала поліпшитися. Так би воно і сталося, якби невічний супутник будь-яких катаклізмів, у тому числі й революції та війни, – спекуляція. На Півдні України ціни на продовольство були нижчі за кримські у 20 – 50 разів. Тому перекупники на цій різниці отримували надприбутки. Уряд ніяких стабілізуючих заходів не вживав [8, 14]. Більше того, командування не скористалося успіхами наступу, не забезпечило Крим необхідними запасами зерна, м'яса, яких було вдосталь у Таврії [9, 56]. З поразками на фронтах, відступом армії та біженців у Крим, ситуація на продовольчому ринку різко загострилася. Негативно вплинула й інфляція, яка лише збільшувалася. Зарплата солдат, до тисячі карбованців, у порівнянні з цінами була копійками. У середньому одній людині для того, щоб прохарчуватися, необхідно було витратити 100 тис. крб. Скажімо, у Севастополі сало коштувало 3,5 тис. крб., масло – 4 тис. крб., 10 яєць – 3 тис. крб., картопля – 1 тис. за фунт. Найдешевшим був хліб – 200 крб. [10, 54]. Зрозуміло, що найважче доводилось соціально

незахищеним категоріям суспільства – біженцям.

П. Врангель, як і А. Денікін, магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері вважав аграрний, не лише розроблення, а й реалізацію земельної реформи. Потрібно зазначити, що фігура генерала, його особистість, викликала симпатії як серед прихильників Білого руху, так і серед опонентів. За оцінкою М. Чебишева, П. Врангель належав до когорти тих політичних діячів, для котрих боротьба – природна стихія. Тому, чим більшою була перешкода, тим з більшим завзяттям він її долав. У нього було "бойове завзяття, яке робило його військовим з ніг до голови, до найменшого нерву в м'язищі" [1, 310]. Агенатурна розвідка Червоної Армії із Севастополя доповідала: "Врангель якісно відрізняється від своїх попередників і виділяється із середовища, що його оточує. Людина безумовно розумна і небезпечна, прекрасно розуміє ситуацію, події й настрої мас" [11, 9].

Дослідники звертають увагу на те, що, власне, Г. Глінка лише деталізував, викладені бароном положення аграрної реформи. Тому, на наш погляд, буде доцільно звернути увагу на те, якою П. Врангель та його оточення бачили реформу, її зміст, мету, завдання, шляхи реалізації.

У відозвах, прокламаціях, які розкривали сутність намірів Російської армії та її командування (саме таку назву після перейменування отримала Добровольча армія), йшлося про те, що білогвардійці борються за свободу народу, за те, щоб селянин, отримавши в приватну власність землю, яку обробляє, займався мирною працею, за обмеження казенного та поміщицького землеволодіння [12, 118, 120, 134-135]. Зокрема, у зверненні до бійців Червоної армії говорилося: "Ми відновлюємо Національну Єдність та національне господарство, щоб господарем землі... став сам народ... і щоб ніхто інший, а сам він скористався тим, що дає йому рідна земля. Ви насаджуєте комуни, які дозволяють ледарям користуватися результатами праці трудивників. Ми захищаємо право власності. Будь-хто має право на те, що йому законно належить; будь-хто має право придбати чесною працею те, чого йому не вистачає. Будь-хто повинен мати право вільно користуватися тим, що здобув своїм трудом" [13, 59].

Подібного змісту публікації з'являлися в пресі. Так, наприклад, "Южное слово" надрукувало заяву Головнокомандувача ЗСПР, у якій відзначалося, що спокій у країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю [14].

Барон був свідомий того, що за "специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуту та кризи" вирішити земельне питання повною мірою не реально. У нього не викликала сумнівів і те,

що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [6, 99].

На наш погляд, міркування П. Врангеля цілком адекватно відображали загальну картину настроїв селянства, що склалися на 1920 р. та коливалися між прихильністю чи то до більшовиків, чи то до білогвардійців. Якщо говорити про селян Півдня України (Таврій), то серед них сильними були симпатії до Н. Махна і запроваджені ним моделі аграрних відносин. Попри все, їх цікавило одне: яким чином і скільки землі вони отримають.

Тому Головнокомандувач обрав єдине правильне рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало земельне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Не меншого значення надавалося й політичному моменту, в якому умовно можна виділити внутрішній та зовнішній аспекти. З приводу першого: справа в тому, що в населення, насамперед у селян, під впливом, з одного боку, більшовицької агітації, а з іншого – непродуманих дій керівництва Добровольчої армії, сформувалися цілком стійкі стереотипи негативного характеру щодо сприйняття як Білого руху, так й ідей, що він репрезентував. Селянство всі заходи А. Денікіна, Особливої наради з реорганізації відносин землекористування та землеволодіння розцінювало однозначно: як спробу відновити поміщицьке землеволодіння, відібрати в селянства землю. Враховуючи це, П. Врангель, який намагався реанімувати ідею Білого руху, його цінності та ідеали, проведенням земельної реформи прагнув похитнути уже сформовані в селян стереотипи. Таким чином, на його переконання, вирвати з рук ворогів основну зброю пропаганди проти Російської армії – будь-яку підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення [6, 75-76]. Один із учасників тих подій згадував: «Прагнення Врангеля опертися на селянство... могли стати більшою небезпечкою для Більшовиків, ніж наші перемоги у відкритому бою» [3, 127].

З приводу другого: намагання барона справити позитивне враження й на іноземні кола, у яких також похитнулася віра у потенціал і можливість Білого руху. Так, у розмові з В. Шультінім (відомий громадсько-

політичний діяч, публіцист періоду революції – автор) влітку 1920 р. генерал відверто про це говорив: «Я працю в Криму, хоча б на цьому класику, зробити життя можливим. Показати... ось у нас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волюне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідіте поле...» [11, 20].

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, zorganizувати його, об'єднати й залучити до охорони порядку й державності» [6, 100]. Цим визначалась концепція вирішення Головнокомандувачем ЗСПР аграрного питання, започаткована П. Столипіним і яку в роки революції в Україні намагалися продовжувати П. Скоропадський, А. Денікін.

Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [15].

Висвітлені бароном думки та міркування з приводу земельного питання та шляхів його вирішення викликали жваве обговорення на сторінках газет, у громадських організаціях, політичних колах, нікого не залишили байдужими до долі селянства. Одні називали їх радикальними, близькими до соціалістичних, інші – одюбокими й недостатньо повними, треті доводили їх оптимальність за умов громадянської війни 1920 р. [16]. Зокрема, представники Селянського союзу Росії у своїй декларації схвалили наміри П. Врангеля сприяти розвитку агрокультури та міських селянських господарств [17].

2.2 Розроблення основних положень земельної політики Уряду Півдня Росії. Діяльність земельних комісій

Наказом Головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена комісія з розроблення аграрної реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П. Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю й належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, які можуть вкладати в неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава [18].

У розробці основ врангелівської аграрної політики умовно можна

виділити три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Симферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання.

Однією із гострих проблем, із якою зіткнувся П. Врангель, була кадрова. Як зізнавався Головнокомандувач, "для реалізації моєї програми мені потрібні люди сильні духом, які знають народне життя і які вмють його будувати. Їхня партійна чи політична належність для мене немає значення: були б віддані Батьківщині та могли добре орієнтуватися в нових умовах. Підбору стійких та обізнаних людей на всіх шаблях державного управління я надаю величезного значення" [19, 1]. У зв'язку з цим до складу Ялтинської комісії, на думку барона, увійшли "люди справи", які мали "знання та досвід" [8, 25]. Цим П. Врангель намагався, враховуючи попередню роботу комісій В. Колокольцова, О. Билимовича – В. Чилишева, проводити позапартійну політику, яка відповідає б потребам селянства у землі, дозволила б вирішити завдання, передбачені бароном. Головою комісії став Г. Глинка – колишній товариш міністра землеробства й начальника Переселенського управління. Крім нього, у ній працювали: генерал Левашов – голова союзу землевласників Півдня Росії, за словами очевидців, опонент земельної реформи; граф С. Апраксін – экс-губернатор Таврії, а згодом голова правої ялтинської думи, також опонент реформи; В. Налбандов – кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння; П. Зубовський – людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вміла захищати свою позицію; В. Шлейфер – колишній уповноважений по землеустрою в Таврії; К. Зайцев – вчений-економіст; В. Оболенський – голова губернської земської управи [20, 15]. Отже, як свідчить аналіз складу комісії, Головнокомандувачу не вдалося уникнути гіркого досвіду А. Денікіна в підборі кадрів. Більшість її членів не змогла відійти від інтересів тих сил, які вони представляли. Вони категорично відхилили принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, обмеживши сутність реформи сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників.

Порівнявши діяльність Ялтинської комісії з аналогічним розробленням основних засад земельних інновацій Кабінету Міністрів Криму в 1919 р., можна стверджувати, що вона була результативнішою. Підставою для такого судження є виступ С. Крима – голови тодішнього кримського уряду – від 14 – 15 лютого 1919 р. У ньому прем'єр-міністр, промовляючи перед делегатами крайового земсько-міського з'їзду, категорично заявив, що проводити аграрну реформу передчасно, оскільки це питання має вирішуватися в загальноросійському масштабі. Тому очолюваний ним уряд обмежився збором статистичних даних, складанням плану гідротехнічних робіт, врегулюванням орендних відносин [21, 73].

Однак, ознайомившись із постановами комісії, що працювала в Ялті, генерал залишився невдоволеним. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності земельної реформи, він відкидав, визнавши їх слабкими. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників кримського селянства.

На цей раз вона працювала в Симферополі 21 – 25, 27 квітня 1920 р. Перед початком її роботи П. Врангель у наказовій формі висловив своє побажання Г. Глинці зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками [22, 146]. Попри оновленість членства "особливої комісії", між її учасниками єдності думок була відсутньою. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони розмірковували приблизно так: з часом поразки все це взагалі нікому не буде потрібно. Друга група – В. Оболенський, К. Зейцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендних та самозахоплених земель [20, 17].

Рішення, прийняті комісією у Симферополі, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцова, а тому не були затверджені П. Врангелем [23]. Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. До неї увійшли В. Оболенський, представники селянського союзу, О. Аладьїн – экс-лідер трудовиків Першої думи, П. Зубовський та інші. Делегати від селянського союзу та О. Аладьїн винесли на розгляд Головнокомандувача власний проект земельної реформи – справа зрушила з місця. Г. Глинка за допомогою П. Зубовського склав новий законопроект, діаметрально протилежний за своїм змістом тим, що були підготовлені в Ялті та Симферополі. 18 травня 1920 р. на нараді начальників управлінь під головуванням П. Врангеля, голова земельної комісії ознайомив присутніх із затвердженим варіантом "Закону про землю".

Відгуки на "Закон..." не примусили дого чекати на себе. По-різному до реформи ставилися й політичні партії, навіть однопартійці. Так, наприклад, кагети-емігранти давали обережні оцінки. Скажімо, Астров сумнівався, чи не небезпечний діапазон програми Врангеля, хоча вважав: "Досвід цікавий. Це кращий візирь напартійності й розуміння ситуації". Народосвободійці, що залишилися в Криму, були менш стриманими: "Тепер, – писав Новгородцев Астрову, – вперше після 27 лютого – якщо не вважати більшовиків – у Росії з'явився уряд у

повному розумінні цього слова, а не лише за назвою). Тут не коливаються, не рефлектують, не змагаються у силі доказів, а просто діють і виконують накази" [24, 340]. Г. Гензель відзначає, що уряду барона в короткі терміни вдалося радикально вирішити "злополучне" земельне питання, відобразити державницьку позицію, не побоявшись виголосити споконвічне прагнення селянства щодо примусового відчуження землі [25]. Інший дописувач висловив сподівання, що реформа, яка є цілком прогресивною, захищаючи принципи "землю – господарям, що на ній працюють", сприятиме зміцненню держави, економіки села [26]. І. Горев реформу П. Врангеля назвав "новим походом у народ", який був чесним, ширим, як і перші походи народолюбів [27]. Коментуючи врангелівське аграрне законодавство, О. Кривошеїн вважав його початком нової ери, за якої державне будівництво йде не згори, як перед тим, а знизу [28, 249].

Представники правих поглядів, прихильники недоторканості поміщицького землевладіння, вважали, що П. Врангель підійшов до вирішення земельного питання традиційно, відповідно до кадетських та право есерівських програм [29, 46]. Поміркованіші політичні кола, наприклад, їхній представник В. Оболенський, висловлювали думку про те, що "надмірної лівизни в новому законі не було. Він не був надмірно ні правим, ні лівим, а занадто складним, пристосованим до мирного часу, а не для періоду громадянської війни" [20, 20].

Соціалістична преса, яка пильно стежила за ситуацією на контрольованих Російською армією територіях, по-своєму оцінила врангелівський пакет документів, що стосувався вирішення аграрного питання. "Що стосується земельної реформи, – відзначала газета "Українське слово", – яку думав провести Врангель, то вона нічим не різниться від програми, яку висували всякі чорносотенно-хліборобські кола під час панування гетьмана. Насправді вся Врангеліада зводиться до відбудови старої Росії зі всіма її негативними рисами: царська деспотія, поневолення народів і знищення добробуту населення" [30].

Радикальнішими в оцінках були більшовики. У своєму зверненні до незаможних селян України В. Ленін писав: "Товариші, царський генерал Врангель посилює наступ на Росію й Україну... Ще раз поміщики роблять спробу повернути владу, землю, покріпачити селян" [31, 224]. Цю тезу підхопили й розвинули радянські газети: "Останній панський виродок – барон Врангель плазує на нас і своїми хижими руками хоче задушити робітників і селян. Він хоче відібрати... у селян землю..., повернути старі царсько-поміщицькі порядки, запрягти нас... в панське кріпосне ярмо..." [32, 206].

Крім хвалебних од та необґрунтованих звинувачень, мали місце

публікації критично-конструктивного характеру. Так, один із авторів, відзначаючи позитивні риси проекту "Закону про землю", аказав і на ряд недоліків. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни, за звичкою, охочіше укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки з придбання землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються у напрямку постійного зростання від 20 до 120 тис. крб. за десятину [33].

Незважаючи на ці та інші прогалини, П. Врангель підписав проект "Закону про землю" разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних установ, перехід за викуп у власність одноосібних селянських господарств земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків. Вони були опубліковані 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: "Повідомлення уряду із земельного питання", "Наказ про землю", "Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляють", "Тимчасове Положення про земельні установи".

2.3 Основні положення врангелівського земельного законодавства

В урядовому повідомленні роз'яснювалася сутність земельної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою уряду П. Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку й зростання достатку, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності. Йшлося й про механізм реалізації: від колишніх власників земля відчужувалася, однак, за ними зберігалися угіддя, розміри котрих, відповідно до регіональних особливостей, визначалися місцевими земельними установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їх рішення. У повідомленні визначалися землі, що підлягали й не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відрубні та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наліли, садивні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів;

5) володіння, що не перевищували визначених розмірів. Землі, що відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу й закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельними закладами, але не могли бути меншими за норми, встановлені Селянським Банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися у довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти. У документі йшлося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилися новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду й через 25 років ставали власниками. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40 – 50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували близько 200 – 250 крб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як йшлося у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи й комуни, уцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі [34, 75-79].

“Наказ про землю” містив наступні положення: 1) на території, окупованих білогвардійцями, з 25 травня запроваджувалися “Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”; 2) реалізація земельної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли протягом року на підставі “Тимчасового положення про земельні установи”; 3) земельні ради зобов'язувалися з особливою турботою слідкувати за тим, щоб земельні ділянки надавалися солдатам та їх сім'ям; 4) начальник фінансового управління мав у короткі терміни розробити і подати на затвердження головнокомандувачу пропозиції за розрахунками за землею [34, 79].

“Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель

сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли” передбачали: 1) охорону землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить; 2) повернення “займанщини”, якщо це були надільні, придбані через Земельний Банк, відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, відповідали розмірам, промислові землі; 3) передачу всіх угідь, за винятком указаних у п. 2, господарям, що на них працювали або їх орендували за викуп; 4) турботу про закріплення за новими власниками угідь; 5) передачу казенних лісів у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільгосппотребами; 6) перехід комун у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їх розвитком, або влаштовували у них селян; 7) охорону радгоспів з боку уряду, який забезпечував збереження їхнього інвентарю, земель, розвиток; 8) оподаткування селян, які отримували у користування землі, грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йдуть на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам; 9) визначення грошових і натуральних зборів із селян за користування землею; 10) відповідальність волосних управ за виконання зобов'язань селянами перед державою, збереження і здачу надходжень до бюджету; 11) обстеження волосними земельними радами казенних і приватних господарств для з'ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, невідчужених ділянок; 12) представлення волосними земельними радами на розгляд повітових земельних рад пропозицій з приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними; 13) надання селянам документів, які, до їх остаточного розрахунку із державою, закріплювали за ними придбані землі; 14) визначення повноважень волосних і повітових земельних рад з проведення земельнопорядних робіт; 15) розгляд селянських скарг на дії волосних і повітових земельних рад у двотижневий термін повітовими земельними радами [34, 80-81].

“Тимчасове положення про земельні установи” мало такий зміст: 1) визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських посередників у земельних справах та їх помічників; 2) розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад; 3) окреслювалося коло їх компетенції, порядок роботи [34, 80-81].

Отже, є підстави твердити: 1) аграрне законодавство П. Врангеля спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; 2) за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі в цілому; 3) проект реформи

стосувався не лише середнього та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун білогвардійським урядом захищала й інтереси неза- та малозаможного селянства; 4) поміщики, колишні власники, усувалися із процедури розрахунків із селянами-займачами. Більше того, спеціальним розпорядженням головнокомандувача ЗСПР їм заборонялося не лише повертатися в маєтки, а навіть обіймати адмінпосади в повіті, де ці маєтки розташовувалися; 5) земельний законопроект П. Врангеля відповідав реальному стану справ у сільському господарстві, відображав інтереси практично всіх категорій селянства.

2.4 Проведення реформи та її наслідки

В організації та проведенні врангелівської аграрної реформи умовно можна виділити декілька основних напрямків. До них, на наш погляд, належать: 1) заходи Уряду Півдня Росії (був створений 6.8.1920 р., очолив О. Кривошеїн – автор) із поширення серед населення, насамперед селян, інформації щодо основних положень закону про землю від 25.5.1920 р.; 2) вибори депутатів до земельних рад, організація землевпорядної діяльності; 3) наділення селян землею; 4) налагодження товарообміну між містом та селом; 5) надання селянам допомоги під час жнив.

Правитель Півдня Росії був переконаний у тому, що ефективне проведення аграрної реформи вимагає належної поінформованості щодо неї якомога ширших верств населення. Крім того, важливо було, щоб селянство отримало достовірну інформацію з перших рук. Лише за таких умов воно зможе зрозуміти справжню сутність запланованих урядом заходів щодо реорганізації поземельних відносин. Усвідомлюючи це, як цивільне, так і військово керівництво розробило і втілювало в життя цілий ряд заходів із пропаганди, тлумачення, пояснення основних положень “Закону про землю”.

За наказом П. Врангеля, цей документ було двічі офіційно опубліковано пресою. Крім того, його текст поширювався серед населення, військових. Так, зокрема, у своїх мемуарах генерал згадував, що земельний закон зачитувався та роз’яснювався селянам на волосних сходах на територіях, звільнених Російською армією від більшовиків [6, 94]. Про це пишуть й інші учасники Білого руху в Україні, зокрема С. Смоленський [35, 79].

Активно до поширення земельного закону серед населення залучалися військові, посередники із земельних питань, їхні помічники – землеміри. “Армія повинна нести землю на штиках”, – твердив

П. Врангель [36, 370]. У зв’язку з цим на політвідділі штабу того корпусу, який звільняв певну територію від Червоної армії, покладалося завдання розповсюдження й ознайомлення населення з основними положеннями врангелівського аграрного законодавства. У розпорядженні штабу корпусу перебували кур’єри та спецлектори, які виконували пропагандистську функцію. Були сформовані й фронтіві лекторські групи у складі 6 лекторів, 1 художника, 1 фотографа [35, 81].

Білогвардійські льотчики з аеропланів розкидали листівки з роздрукованим “Законом про землю” у районах дислокації червоних частин. Таким чином робилися спроби загітувати й червоноармійців. Розвідка білих свідчила: “У прифронтовій смузі, наближеній до ворога, населення з великим зацікавленням ставиться до наших прокламацій, що розкидаються з літаків” [22, 273]. Цивільні, які безпосередньо спілкувалися з селянами під час проведення землевпорядних робіт (повітові земельні посередники або будь-який член земельної ради чи представник управління землеустрою й землекористування), консультували селян з приводу незрозумілих для них положень земельного закону.

Як свідчить аналіз джерел, найбільше запитань у селян викликав практичний аспект “Закону про землю”. Так, зокрема, їх цікавило: 1) що слід розуміти під “надільними землями”; 2) чи зараховуються до останніх десяти років для визначення середнього урожаю період Першої світової та громадянської воєн, адже у цей час порушилися правила господарювання, втрималися статистичні дані; 3) чи обмежується район визначення середнього урожаю межами волості, чи вона може бути поділена на окремі частини; 4) хто фінансуватиме жнива і збереження врожаю 1920 р.; 5) який порядок сплати за землю для тих, хто служить у Російській армії та хоче отримати угіддя в приватну власність, тощо [65, 26-27, 30]. На ці та інші запитання давалися вичерпні відповіді у зрозумілій для селян формі.

Найскладніші для селян було зрозуміти як вирахувати середній врожай за останні 10 років. Для усунення непорозуміння Управління землеробства й землеустрою розробило і розповсюдило інструкцію-пояснення. Відповідно до її змісту, таблиці середньої врожайності складалася повітовими земельними родами, а остаточно затверджувалися Урядом Півдня Росії при Головнокомандувачу ЗСПР. При цьому середня врожайність визначалася не для конкретного маєтку чи господарства, а для повіту в цілому або окремих його частин, залежно від якості угідь. Якщо територія повіту була чорноземною або піщаною, то таблиця, середньої врожайності складалася на весь повіт. Якщо в одній частині

повіту домінував чорнозем, а в інших глина, пісок, то, у відповідності з таблиця врожайності. Для упорядкування останньої повітова земельна рада зобов'язувалася зібрати наступну інформацію: 1) яка площа земель у межах певного району і якими зерновими; 2) скільки пудів із кожної десятини збиралася; 3) на підставі цього проводилися розрахунки. Наприклад: 1) у 1911 р. пшеницю було засіяно 1000 дес., зібрано 70 тис., середній урожай з десятини за 1911 р. становив: $70000:1000=70$ пуд. з дес.; 2) у 1912 р. було засіяно 1100 дес., зібрано 82500 пуд. середній урожай за 1912 р. – 75 пуд. з дес.; 3) у 1913 р. засіяно 1200 дес., зібрано 78000 пуд., середній урожай за 1913 р. – 65 пуд. з дес.; 4) у 1914 р. засіяно 1300 дес., зібрано 104000 пуд., середній урожай за 1914 р. – 80 пуд. з дес.; 5) у 1915 р. засіяно 1200 дес., зібрано 60000 пуд., середній урожай у 1915 р. – 50 пуд. з дес.; 6) у 1916 р. засіяно 1000 дес., зібрано 60000 пуд., середній урожай у 1916 р. – 60 пуд. з дес.; 7) у 1917 р. засіяно 800 дес., зібрано 40000 пуд., середній урожай у 1917 р. – 50 пуд. з дес.; 8) у 1918 р. засіяно 700 дес., зібрано 28000 пуд., середній урожай у 1918 р. – 40 пуд. з дес.; 9) у 1919 р. засіяно 600 дес., зібрано 24000 пуд., середній урожай за 1919 р. – 40 пуд. з дес.; 10) у 1920 р. засіяно 400 дес., зібрано 12000 пуд., середній урожай у 1920 р. – 30 пуд. з дес.; 11) середній урожай з десятини за останні 10 років буде дорівнювати: $70+75+65+80+50+60+50+40+30=560$ пуд., 560 пуд.: 10 років = 56 пуд. з дес. [65, 31-33]. Якщо ж дані щодо розмірів засівів та врожайності були частково втрачені, то Управління землеробства й землеробства рекомендувало у підрахунках середньої врожайності застосовувати наступну схему. Радилося брати дані, що забереглися: чи то в економіях, чи то у селянських господарствах. При цьому повітові та волосні земельні ради мали враховувати співвідношення засіяних площ між різними типами господарств. Наприклад, визначено, за даними економії, що середній урожай у поміщицьких господарствах за останні 10 років – 70 пуд., у селянських – 40 пуд., площа засіяної поміщицької землі – 20000 дес., налівної – 30000 дес. Тоді середній урожай визодиться за формулою: $70 \times 20000 + 40 \times 30000 = 52$ пуд. [65, 31-33].

50000

Неостанню роль у поширенні серед селянства "Закону про землю" відіграла церква. Так, на пропозицію єпископа Веніаміна, активно використовувалася наочна агітація: плакати, картини тощо [37, 109].

На думку Є. Анкундінова, агітаційна робота білих була результативною. За 1,5 місяці населення Криму та Північної Таврії було ознайомлене із основними положеннями врангелівської аграрної

реформи. На підтвердження своєї думки він наводить витяг із рапорту начальника цивільної частини при штабі Головнокомандуючого від 30.7.1920 р., у якому говориться, що зі змістом закону про землю селяни ознайомлені [35, 81].

Потрібно відзначити, що подібні успіхи білих викликали занепокоєння більшовиків. "Комісари, – писала газета "Таврический голос", – вживали всіх заходів, щоб земельний закон Врангеля не розповсюджувався серед селян і червоноармійців. За кожний екземпляр, що вилучався, тому, хто здавав його більшовикам, виплачували 1000 руб." [38]. Цю інформацію підтверджує і Н. Росс. Він лише, що, згідно з розвіданими, білогвардійські прокламації та відозви перехоплювалися на місцях неможливими, які прихильно ставилися до радянської влади [22, 273].

Траплялися й інші випадки. Наприклад, окремі селяни розповсюджували зібраний ними агітаційний матеріал білих серед односельчан за 500 – 1000 руб. У деяких місцевостях, зокрема в районі Гришино, врангелівський земельний закон розповсюджувався в радянській редакції [22, 273-274]. Його зміст тлумачився у спотвореній формі: 25-річний термін сплати викупу за землю в більшовицькій інтерпретації звучав як зобов'язання селянина працювати на поміщика протягом 25 років, тобто, як відновлення кріпацтва [39, 9, 11, 13]. Селянам наполегливо насаджувалося, що П. Врангель прагне лише одного: забрати у селян землю [40, 1], покріпачити їх, відновити владу царя [41, 3-4] тощо. Підпільники Криму в агітаційному матеріалі, який вони розповсюджували, погрожували репресіям тим, хто буде купувати землю, працюватиме в земельних комісіях [42, 44].

Паралельно з агітаційною активно проходила робота з організації, проведення виборів до земельних рад та налагодження їхнього функціонування. Ці заходи реалізовувалися відповідно до "Тимчасового положення про земельні установи", "Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляють". Характерною рисою цих процесів була інтенсивність. Так, наступ Російської армії розпочався 25 травня 1920 р. У звільнених від більшовиків повітах Північної Таврії, які в Криму, вже в липні – серпні проходили вибори до повітових, волосних земельних рад. Більше того, практично відразу по завершенню процедури обрання ради розпочинали свою діяльність. Згідно з джерелами, незважаючи на екстремальні умови громадянської війни, станом на 15 вересня лише в Криму функціонувало 86 земельних рад із 140 можливих [43, 63].

Першість належала Сваторійському повіту, у кожній волості якого діяла земельна рада. У кінці серпня – початку вересня 1920 р. фактично в усіх волостях, за винятком тих, де тривали бої, земельні ради розпочали свою роботу. На 15 жовтня 1920 р. у 8 повітах Таврійської губернії діяло 90 волосних рад [22, 183]. Тому сумнівним видається твердження В. Краснова з приводу того, що вибори до земельних рад проводилися “кволо”, селяни їх практично саботували або брали в них участь лише під тиском з боку влади [44, 444]. Тим паче, за підрахунками кримської газети “Южные ведомости”, чимала кількість орендаторів потребувала розширення своїх земельних угідь. Так, зокрема, у Сімферопольському повіті – 36 %, Феодосійському – 46 %, Перекопському – 59 %, Сваторійському – 63 % [44, 444].

На волості земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з’ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед; 2) розробкаі представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власниками; 3) складання списку осіб, яким запроновано відвести землю; 4) землеволодіння; 5) визначення максимальних меж, що залишалися за экс-власниками; 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років [65, 50-51]. Така робота була проведена в темпі. Вже на 15 вересня вона була завершена [45, 17].

Крім того, враховуючи невідкладність реалізації аграрної реформи, на допомогу земельним радам при кожному корпусі армії у прифронтовій зоні та на звільнених від більшовиків територіях створювалися цивільні частини. Вони склалися як із військових, так із представників управління землеустрою і землекористування. Вони мали сприяти якомога швидшому проведенню землемірських та землепорядних робіт [43, 56].

До проведення врангелівської реформи долучалася громадськість, зокрема науково-педагогічна. За даними, що наводять С. Бородін, з ініціативи керівництва Таврійського університету, на його базі розпочали роботу спеціальні курси з підготовки практичних працівників [46, 58]. За півтора місяця їх закінчило 40 осіб, які у щойно створених земельних радах посіли посади секретарів.

Земельні ради, визначаючи норми угідь, які закріплювалися за новими та залишалися за колишніми власниками, при розрахунках брали до уваги чимало показників. Насамперед це стосувалося родючості ґрунтів, яка носила регіональний характер, а також складу сім’ї селянина, що хотів розширити своє землеволодіння, характеру ведення ним сільськогосподарського виробництва. Так, наприклад, Агайська волосна земельна рада Сваторійського повіту критерієм для визначення норми землі брала якість ґрунту. Згідно з цим, уся земля поділялася на крашу, середню, гіршу. Відповідно до цього, норма, яка залишалася экс-власнику, для кращих земель становила 150 дес., що наділялася новим господарям – 75 дес.; для середньої відповідно – 160 і 80 дес.; для гіршої – 200 і 100 дес. [47, 12].

Інший варіант, на наш погляд, дещо складніший, запропонувала Донузлавська волосна рада того ж повіту. Згідно з ним, великі землевласники, землі яких підлягали відчуженню, розподілялися на три категорії: 1) ті, що постійно господарюють. Їм залишалася 300 дес.; 2) ті, що раніше господарювали. Їм також залишали 300 дес., однак, за умови, що вони впродовж трьох років відновлять свою діяльність, або у них заберуть 220 дес.; 3) ті, що ніколи не господарювали, злаючи свою землю в оренду. Їм залишали 150 дес. На тих же умовах, що і власникам другої категорії [48, 6].

Дещо іншу схему розподілу поміщицьких земель подала Тавбодракська земельна рада. Її членами було проведено ретельне обстеження маєтку Ю. Бекмана, у с. Азек. Згідно з ним, його землі склалися з таких угідь: 3 дес. присадибних земель, 54 дес. фруктових садів, 14 дес. кущових та чагарників, 8 дес. під річкою та дорогами, 100 дес. сільгоспризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі – разом 270 дес. Із угідь сільгоспризначення власники обробляли до 20 дес., решту здавали в оренду за скопшину. На підставі цих даних було земельною радою прийнято рішення про відчуження у Ю. Бекмана 60 дес. сільгоспризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі, решта залишалася у экс-власниці [49, 3].

Подібною була ситуація з маєтком С. Софронова, розташованого біля с. Молла-Ель. Його угіддя склалися з 2 дес. присадибної ділянки, 2 дес. луків, 100 дес. під р. Булганак, 155 дес. пасовиськ і незручної для обробітку землі, 453 дес. сільгоспризначення. Земельна рада на підставі цих даних прийняла рішення про відчуження в С. Софронова 403 дес. сільгоспризначення, а решту залишити за поміщиком [50].

Разом із тим, ситуація з розподілом поміщицьких земель не була однаковою на всіх підконтрольних Російській армії українських

Першість належала Євпаторійському повіту, у кожній волості якого діяла земельна рада. У кінці серпня – початку вересня 1920 р. фактично в усіх волостях, за винятком тих, де тривали бої, земельні ради розпочали свою роботу. На 15 жовтня 1920 р. у 8 повітах Таврійської губернії діяло 90 волосних рад [22, 183]. Тому сумнівим видається твердження В. Краснова з приводу того, що вибори до земельних рад проводилися “кволю”, селяни їх практично саботували або брали в них участь лише під тиском з боку влади [44, 444]. Тим паче, за підрахунками кримської газети “Южные ведомости”, чимала кількість орендаторів потребувала розширення своїх земельних угідь. Так, зокрема, у Сімферопольському повіті – 36 %, Феодосійському – 46 %, Перекопському – 59 %, Євпаторійському – 63 % [44, 444].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з’ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед; 2) розробка представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власниками; 3) складання спису осіб, яким запроновано відвести землю; 4) землеволодіння; 5) визначення максимальних меж, що залишалися за экс-власниками; 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років [65, 50-51]. Така робота була проведена в темпі. Вже на 15 вересня вона була завершена [45, 17].

Крім того, враховуючи невідкладність реалізації аграрної реформи, на допомогу земельним радам при кожному корпусі армії у прифронтовій зоні та на звільнених від більшовиків територіях створювалися швидкі частини. Вони склалися як із військових, так із представників управління землеустрою і землекористування. Вони мали сприяти якомога швидкому проведенню землемірських та землепорядних робіт [43, 56].

До проведення врангелівської реформи долучалася громадськість, зокрема науково-педагогічна. За ланями, що наводить С. Бородин, з ініціативи керівництва Таврійського університету, на його базі розпочали роботу спеціальні курси з підготовки практичних працівників [46, 58]. За півтора місяця їх закінчило 40 осіб, які у швидко створених земельних радах посіли посади секретарів.

Земельні ради, визначаючи норми угідь, які закріплювалися за новими та за лишилися за колишніми власниками, при розрахунках брали до уваги чимало показників. Насамперед це стосувалося родючості ґрунтів, яка носила регіональний характер, а також складу сім’ї селянина, що хотів розширити своє землеволодіння, характеру ведення ним сільськогосподарського виробництва. Так, наприклад, Агайська волостна земельна рада Євпаторійського повіту критерієм для визначення норми землі брала якість ґрунту. Згідно з цим, уся земля поділялася на кращу, середню, гіршу. Відповідно до цього, норма, яка залишалася экс-власнику, для кращих земель становила 150 дес., що надіялася новим господарям – 75 дес.; для середньої відповідно – 160 і 80 дес.; для гіршої – 200 і 100 дес. [47, 12].

Інший варіант, на наш погляд, дещо складніший, запропонувала Донузлавська волостна рада того ж повіту. Згідно з ним, великі землевласники, землі яких підлягали відчуженню, розподілялися на три категорії: 1) ті, що постійно господарюють. Їм залишалося 300 дес.; 2) ті, що раніше господарювали. Їм також залишали 300 дес., однак, за умови, що вони впродовж трьох років відновлять свою діяльність, або у них заберуть 220 дес.; 3) ті, що ніколи не господарювали, здаючи свою землю в оренду. Їм залишали 150 дес. На тих же умовах, що і власникам другої категорії [48, 6].

Дещо іншу схему розподілу поміщицьких земель подала Тавбалракська земельна рада. Її членами було проведено ретельне обстеження маєтку Ю. Бекмана, у с. Азек. Згідно з ним, його землі склалися з таких угідь: 3 дес. присадибних земель, 54 дес. фруктових садів, 14 дес. кушових та чагарників, 8 дес. під річку та дорогами, 100 дес. сільгоспризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі – разом 270 дес. Із угідь сільгоспризначення власники обробляли до 20 дес., решту здавали в оренду за скопшину. На підставі цих даних було земельною радою прийнято рішення про відчуження у Ю. Бекмана 60 дес. сільгоспризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі, решта залишалася у экс-власниці [49, 3].

Подібною була ситуація з маєтком С. Софронова, розташованого біля с. Молла-Ель. Його угіддя склалися з 2 дес. присадибної ділянки, 2 дес. луків, 100 дес. під р. Булганак, 155 дес. пасовиськ і незручної для обробітку землі, 453 дес. сільгоспризначення. Земельна рада на підставі цих даних прийняла рішення про відчуження в С. Софронова 403 дес. сільгоспризначення, а решту залишити за поміщиком [50].

Разом із тим, ситуація з розподілом поміщицьких земель не була однаковою на всіх підконтрольних Російській армії українських

територіях. Так, наприклад, у Бердянському повіті нараховувалося лише п'ять волостей, що мали велике поміщицьке землеволодіння. Більшість земель повіту належали поселенням-колоністам, носили надільний характер, а тому не піддавали відчуженню. Такий характер землеволодіння в повіті зумовило те, що земельні ради більше переймалися проблемами врегулювання орендних відносин, ніж відносин власності. Однак Вознесенська волосна земельна рада, на території якої розташований маєток Вінса загальною площею 2500 дес., прийняла рішення про відчуження поміщицьких земель для задоволення потреб сімей солдат, що воюють у Російській армії, з розрахунку 20 дес. на господарство [51].

В інших випадках земельні ради приймали рішення про закріплення за орендарями орендованої ними землі. Так, Ново-Троїцька земельна рада вирішила закріпити за 18 орендарями з маєтку Гінзбурга 600 дес. землі. Із помістя Сейнера Бурнашевська земельна рада наділила 85 орендарів 25 тис. дес. землі. Із маєтку Машкалова, розташованого у с. Василівка, за 15 постійними орендарями було закріплено 320 дес. землі. Громовська земельна рада залишила в користуванні 60 орендарям маєтку Фольц-Фейна 2000 дес. [35, 101].

Отже, вищеведене свідчить, що П. Врангель не лише задекларував відчуження надлишків землі у великих землевласників, а й реалізував цю ідею на практиці. За поміщиками залишався мінімум придатної до обробітки землі, більша частина перерозподілялася за викуп між селянами. За підрахунками В. Цвєткова, у різний спосіб землю на користь селян було перерозподілено більше ніж у 20 великих поміщицьких маєтках [36, 370]. У середньому розміри селянських угідь зросли до 100 дес., а поміщицьких зменшилися від 100 до 600 дес. [22, 183]. За підрахунками сучасних російських істориків, розміри селянських господарств зросли від 30 до 100 дес., а в окремих місцевостях ще більше [52, 362].

У довідці про економічне становище Криму станом на 1920 р. йшлося, що надлишки жита і пшениці, які були у селян, склали понад 4 млн. пуд.; ячменю, вівса – 5 – 6 млн. пуд. [53, 15]. Завдяки великому врожаю 1919 р. у селян Північної Таврії утворився надлишок, який, за приблизними підрахунками, дорівнював 50 млн. пуд. пшениці, жита, зернофуражу [54, 106]. У той же час, за даними В. Цвєткова, продовольчі потреби Криму становили 9 млн. пуд. зернових і 12 млн. пуд. зернофуражу. З них на продовольні склади перебувало лише 130 тис. пуд. борошна й 90 тис. пуд. зернофуражу [36, 364]. Отже, дефіцит становив відповідно 8 млн. 870 тис. пуд. і 11 млн. 910 тис. пуд.

Ситуація з продовольством у містах, підконтрольних Російській

армії, була скрутною: його катастрофічно не вистачало. Селяни ж за умов інфляції не погоджувалися продавати Управлінню продовольства хліб, однак, погоджувалися на обмін продовольства на край потрібні їм тварини, чай, цукор, мануфактуру, сільгоспмашини тощо. З іншого боку, наявність в Уряді Півдня Росії зерна дозволила б не лише виправити ситуацію на ринку продовольства, а й розпочати експорт зерна, що, у свою чергу, не тільки поповнило б валютні резерви скарбниці, а й сприяло б організації імпорту необхідних фабрично-заводських товарів. (У серпні експорт зерна був оголошений державною монополією). Фактично в налагодженні нормального товарообміну були зацікавлені як влада, так і населення, від нього певною мірою залежав і успіх земельної реформи.

Тому Уряд Півдня Росії став діяти у двох напрямках: 1) заохочення селян до здачі ними натурі за викупними платежами, активізація товарообміну; 2) експортно-імпорتنі операції.

У червні 1920 р. розпочалася діяльність цивільної адміністрації зі створення відповідних приміщень, у яких міг би зберігатися сплачений селянами хліб (20 %) за отриману ними землю. Виконання цього проекту покладалося на білогвардійські органи влади на місцях: волосні, сільські правління, начальників повітів, повітових посередників, старшин і старост. Вони зобов'язані були віднайти придатні для збереження зерна приміщення – т.зв. зсипні пункти. Під них можна було використовувати хлібні склади сільської громади, будь-які приватні сховища при станціях, пристанях [35, 82].

У справі організації зсипних пунктів значний обсяг робіт виконали землеміри. Їм доводилося безпосередньо на місцях, спілкуючись із селянами, роз'яснювати сутність цих приміщень. Вони також підшукували штат працівників для їхнього обслуговування, налагоджували їхню охорону [55, 25]. Їхня титанічна праця не залишилася поза увагою Уряду Півдня Росії. Була підписана постанова про матеріальне преміювання землемірських чиновників за успішну реалізацію "Закону про землю" [56, 4].

Зсипка хліба по волостях і на місцях перебувала в компетенції громадських управлінь. Витрати на перевезення, охорону відшкодовувалися за рахунок особливого кредиту. Отримане сіно передавалося заготівельникам фуражу для армії. Селянину, який здав хліб чи сіно, сплатив грошима за сіно, видавалося відповідна розписка. Отримане зерно відправлялося Урядом, як правило, або на продаж, або на задоволення потреб армії. Тому існували чіткі вимоги як до якості продукції, що здавалася селянами, так і до термінів розрахунків. Зокрема, на зсипні пункти не приймалася необмолочений хліб, зерно мало бути

чистим, непошкодженим, непрілим. Внески повинно було здійснити до 1 жовтня 1920 р. Селянам дозволялося 1/5 частину соломи й сіна замінювати грошима за місцевими ринковими цінами. Хліб такої заміни підлягав лише з особливого дозволу [6, 229-230].

Для того, щоб зсипні пункти запрацювали і населення могло насправді за зданий хліб отримувати промтовари, у червні 1920 р. П. Врангель підписує наказ, яким дозволяє вільну торгівлю на територіях, контрольованих Російською армією [53, 45]. Крім того, для заохочення селянства здавати державі хліб, брати участь у реформі, за наказом Правителя Півдня Росії причетних до неї звільняли від військової повинності.

Неоднозначними були результати вжитих білогвардійцями заходів. З одного боку, вдалося усунути загрозу голоду, а з іншого – на зсипних пунктах було менше зерна й зернофуражу, ніж очікували власті. Не завжди виходило забезпечити повне й належне функціонування зсипних пунктів. Хоча, наприклад, в Євлаторійському повіті цю роботу була виконано повністю [57]. Здебільшого землеміри самотужки контролювали зсіпку зерна, діяльність волосної земельної ради тощо.

Уряд, знайомий зі станом справ, улався до експорту зерна та імпорту промислових товарів. Перший у серпні 1920 р. став основною статтею валютних надходжень до бюджету, а тому перебував у державній монополії. Її механізм був наступним. Приватні заготівельники отримували від Уряду ліцензію. При цьому 80 % наперед оплачувалося державою за твердими цінами. Заготівельник повинен був самостійно вивезти товар за кордон. За це він отримував 20 % від її вартості валютою. Врахування курсу рубля та валюти давало серйозні прибутки експортеру [58, 500].

Основним торговельним партнером став Константинополь, до якого лише з 24 липня до 16 вересня 1920 р. було експортовано до 1 млн. пуд. зерна [59]. Була розроблена наступна схема товарообміну імпорту на продовольство. Закуплені товари розподілялися між агентами, що займалися заготівлею сільгосппродукції. Вони обмінювали необхідні селянам фабрично-заводські товари на продовольство [60, 30]. За підрахунками С. Анкундінова, селяни за пшеницю, яку вони здавали, отримували 20 – 25 % від її вартості промисловими товарами, а решту – грошима. Наприклад, пише дослідник, за 10 пуд. пшениці селянин отримував 2 фунти цукру, 7 шматків мила, що дорівнювало 2 пуд. пшениці, а за 8 пуд. – гроші. За 888 пуд. пшениці давалася жатка, вартість якої становила 277 пуд., за 611 – гроші. У квітні 1920 р. 1 пуд. пшениці коштував 500 – 600 руб., 1 пуд. цукру – 100 руб., мазут для лесес і лантухи

– 50 руб. [35, 90]. Крім того, за повідомленнями радянських агентів, білогвардійське інтендантство здійснювало також обмін солі, гасу, цукру на м'ясо [61, 15-16].

Ураховуючи співвідносність вартості промислових і продовольчих товарів, є підстави говорити про те, що заможна частина селян могла скористатися з запропонованого білогвардійцями товарообміну. На підтвердження цього можна навести факт, що за роки Першої світової війни, революції експорт зерна фактично припинився. Тому воно, як правило, зосереджувалося в господарствах і незважаючи на різноманітні реквізиції, його залишилося вдосталь для задоволення не лише поточних господарських потреб. До того ж, селяни розраховувалися здебільшого врожаєм 1919 р., надлишки від якого були серйозними (детальніше про це з'ясовано вище) і перевищували споживчу норму.

Крім того, Уряд Півдня Росії вдався й до певних поступків селянам, зменшивши розміри викупних платежів. Цей крок було здійснено під впливом селянства, яке неодноразово зверталося до Правителя з проханням зрозуміти їхнє економічне становище. Наприклад, представники Корейської волосної земельної ради звернулися з проханням переглянути розміри викупних платежів у бік їхнього зменшення. Своєю позицію вони обгрунтовували реаліями селянських трудових буднів. Вони писали: "Кожний, хто отримав певну норму землі, фактично може засіяти не всю площу, а половину. Так, із 60 дес. під сіно – 15 дес., під пар – 15 дес., 30 – ячмінь і пшеницю. Середній урожай пшениці становитиме 600 пуд., ячменю – 450 пуд. Із 600 пуд. 480 пуд. підуть на викупні платежі, для посіву потрібно 150 пуд., тобто не вистачає ще 30 пуд. Із ячменю в 450 пуд. 120 піде під посів, більша частина – на утримання коней. Ще потрібно годувати сім'ю" [62, 3-4]. 26 серпня 1920 р. П. Врангель видав наказ, за яким 1/5 частина врожаю сплачувалася не за всю отриману селянином землю, а лише за ту, що оброблялася [6, 229].

Проведення врангелівської аграрної реформи збіглося в часі зі жнивими. Тому Уряд Півдня Росії, особисто Головнокомандувач усіляко сприяв селянству в цій надто важливій справі. 26 липня 1920 р. П. Врангель, ураховуючи потребу селян у худобі, зобов'язав начальників цивільних частин при корпусях зібрати інформацію у волостях про кількість коней, необхідну для збирання врожаю. Командири корпусів повинні були "відпускати господарям, що потребували робочої худоби, коней військових обозів для польових робіт, а також для жниварок, рал" [6, 229]. При цьому командири бойових підрозділів несли персональну відповідальність за виконання цього наказу, за те, що в зоні дислокації їхньої частини був не прибраний хліб. Наказ було виконано, селяни отримали необхідну підтримку [63, 147]. Аналогічну допомогу отримали селяни й під час осінніх польових робіт [64].

Розділ 3 Білогвардійські аграрні законодавства в контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання

3.1 Денікінський та врангелівський проекти земельної реформи та вітчизняний досвід вирішення земельного питання

Одним із цікавих питань є зіставлення денікінського та врангелівського аграрних законодавств із вітчизняними (періоду Гетьманату) та європейськими тогочасними аналогами.

Прийшовши до влади, гетьман був обізнаний з комплексом проблем, що мав місце в аграрному секторі економіки. 29 квітня 1918 р. у грамоті "До всього українського народу" йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури й цивілізації – відновлюється повністю; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплення державою у великих власників земель [1]. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі "селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність" [1]. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового розпродажу на користь селян великої земельної власності, а 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини, деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами [2]. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: "Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами..." [3, 137]. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти "добробуту народу".

А. Денікін у своїх мемуарах згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відношення землекористування й землеволодіння, що склалися в ході революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [4, 85].

П. Врангель усвідомлював, що за "специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуту та кризи" вирішити земельне питання у повному обсязі не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [5, 99]. Тому він обрав єдине правильне рішення: розрубати гордітв вузол, яким стало земельне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою в боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем. Мета реформи, основні подожження якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: "...підняти, поставити на ноги трудове, але міше селянство, zorganizувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку й державності" [5, 100].

Отже, П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель за умов революції та громадянської війни планували скористатися вже апробованим досвідом П. Столипіна (ставка на міцного господаря, відновлення приватної власності), початковий етап реформи котрого також припав на суспільно-політичну й соціально-економічну нестабільність Першої російської революції. Кардинальною відмінністю було те, що гетьман економічно сильне селянство вважав опорою Української Держави, а А. Денікін, П. Врангель – російської державності.

Вивчення джерельного матеріалу, що стосується розробки аграрної реформи за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, дозволяє внаконець спільні та відмінні моменти в роботі земельних комісій, а також у вироблених ними проектах. Так, наприклад, у їхній діяльності чітко простежується декілька етапів: два за гетьмана (травень – липень 1918 р.; серпень – грудень 1918 р.), два за А. Денікіна (робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Чилищева), три за П. Врангеля (робота Ялтінської комісії; діяльність Сімферопольської комісії; напрацювання комісії третього скликання) [Дет. див. 6, 65-80; 7, 101-111]. За П. Скоропадського й А. Денікіна помітну роль у розробці основ земельної реформи відіграв В. Колокольцов – правий земець, який наполягав на максимальному збереженні великого поміщицького землеволодіння [8]. Участь у роботі земельних комісій у 1918 – 1919 рр. брали К. Воблий, О. Ярошенко, Р. Булберг.

Так, землі до революції, з яких збиралося 40 – 50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували 200 – 250 крб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам [13, 75-79].

Важливе місце в запланованих реформах представники Гетьманату, Білого руху відводили Державному земельному банку. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р. [16]) було затверджено статут Державного земельного банку, а його діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р. [17]. Згідно зі змістом цього документа, він мав виконувати основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм усіляку підтримку в підвищенні їхньої продуктивності праці. З цієї метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років [18]. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідація маєтків; визначення форм правління землями, що належать банку [15]. Цікаво, що, як за П. Скоропадського, так і за А. Денікіна посаду керуючого банком обіймав Р. Будберг. За проектом О. Билимовича – В. Чилішева (саме вони очолили земельну комісію після підписання А. Денікіним відставки В. Колокольцова), на Державний земельний банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків, покладалася такі функції: 1) оцінювання землі, що підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, які внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, що могли придбати селяни у банку [19; 20].

Незважаючи на низку спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце в діяльності обох банків, існували й серйозні відмінності: 1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду; 2) за гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методику оцінювання, сам її здійснював; 3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дозволяє стверджувати, що денікінські урядовці, врахувавши уроки гетьмана, значно розширили коло компетенції банку, намагаючись якомога більше пристосувати їх до потреб реальності.

Не останню роль у відновленні сільського господарства урядові кола Української Держави та білогвардійців відводили його кредитуванню, а також тих галузей промисловості, що безпосередньо були пов'язані з аграрним сектором, зокрема машинобудування. Гетьманський уряд, розробляючи положення реформи, передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби держава кредитувала 20,5 млн. крб. [21]. Особливою нарадою було прийнято рішення про кредитування на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті [22]. Отже, заходи гетьмана і білогвардійців носили широкомасштабний характер, не обмежувалися питаннями землекористування й землеволодіння.

Якщо оцінювати проекти аграрних перетворень П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля з позиції їхньої відповідності інтересам українського селянства в земельному питанні, то, на наш погляд, більше їм відповідав врангелівський проект, трохи менше – денікінський, ще менше – гетьманський. Аргументами на користь такого твердження є: 1) за врангелівським законопроектом легалізувалися селянські самозахоплення землі, за денікінським – селяни зобов'язувалися все повернути поміщикам (циркуляр Міністерства внутрішніх справ Української Держави від 18 травня 1918 р., закон від 14 червня 1918 р.) [13, 75-79; 12, 84-85; 32, 86-106]; 2) згідно з третьою редакцією врангелівського проекту, поміщики повністю усувалися від участі в реформі, їм навіть заборонялося обіймати будь-які посади в місцевостях, в яких розташовувалися їхні маєтності [13, 80-81], у варіантах гетьмана й А. Денікіна про це не йшлося; 3) земельні установи, згідно з врангелівським законом від 25 травня 1920 р., користувалися широкими повноваженнями, на відміну від гетьманських – надто бюрократизованих, у яких домінували великі землевласники [23, 98-106]. Фактично самі селяни через участь у їхній роботі, вирішували земельне питання; 4) врангелівський "Закон про землю" стосувався не лише середньо-заможного та заможного селянства, а й незаможного та малозаможного селянства. Гетьманське та денікінське земельне законодавство ці аспекти залишило поза увагою.

Отже, підсумовуючи викладене вище, маємо підстави стверджувати, що спільними моментами земельних проектів П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля були: а) розуміння політиками сутності реформування – ставка на економічно міцні одноосібні селянські господарства; б) темпи роботи земельних комісій, участь у них тих самих осіб, коло питань, які обговорювалися; в) шляхи

реалізації нововведень, що планувалися: кредитування, створення Державного земельного банку, наділення селян землею за викуп; г) розміри угідь одноосібних селянських господарств – 25 десятин. Відмінність полягала в наступному: а) П. Скоропадський міцні селянські господарства вважав опорою Української Держави, А. Денікін, П. Врангель – російської державності, хоча й відмінної від царської; б) гетьманський проект обмежував реформу операціями купівлі – продажу землі, у той час як білогвардійські передбачали примусове відчуження надлишків поміщицьких, державних, церковних, казенних угідь; в) рівень відповідності проектів змін в аграрній сфері інтересам селянства був вищим у врангелівському, трохи меншим у денікінському, ще меншим у гетьманському; г) відрізнялися механізми земельного ціноутворення, реалізації наділів; д) у своїх конкретних кроках із розроблення проекту аграрних змін П. Скоропадський більше, ніж А. Денікін і П. Врангель, залежав від позиції командування окупаційних військ, великих землевласників.

3.2 Європейський контекст білогвардійських проектів аграрних реформ

За згодою Головнокомандувача та Особливої наради до Парижа відбула делегація на чолі з професором І. Дуссаном. Під час зустрічей у Яссах та Парижі з представниками правлячих кіл Антанті члени делегації з'ясували основні положення земельної реформи, зокрема те, що вона спрямована на обмеження поміщицького та казенного землеволодіння і зміцнення індивідуальних селянських господарств, відповідає аналогічним тенденціям у Румунії, Чехословаччині [24], інших європейських країнах.

Так, наприклад, у Румунії національний уряд задекларував і провів реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності в поміщиків. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося в середньому 100 дес. землі. Решта, тобто надлишки, за плату передавалися у власність селянам, які бажали розширити власне землеволодіння. У Чехословаччині за власниками зберігалося в середньому 150 дес. [25]. За польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів їхньої землі (1 морг = 0,5 дес. – авт.). Критерієм розміру відчуження, а також залишку був не рівень родючості землі, як за проектом О. Билимовича – В. Чилішева, а віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торговельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за експропріювачами. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися

й понад 215 моргів землі [26]. За білогвардійським проектом, всі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розподувалися у першу чергу тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заповодію поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [12, 84-85]. У поляків механізм наділення землею був дещо іншим. Правом придбати угіддя володіли лише "справжні землероби", що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів. Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без – та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. При цьому ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримувати з неї. Такий підхід обгрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі [26].

Подібні заходи ініціював і естонський уряд, хоча при цьому мали місце й суттєві відмінності. Естонські власті, на відміну від білогвардійських, польських, в основу земельної реформи поклали не принцип відчуження за плату, а експропріації. Їй підлягала 1/3 поміщицької земельної власності. Решта (2/3) обкладалася 10% податком від її вартості. У випадку, коли великий землевласник відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку з землі, то його власність експропріювалася. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу [25].

25 лютого 1919 р. уряд Югославії затвердив і опублікував "Попередній указ про підготовку земельної реформи". В його основу, як і в законодавстві П. Врангеля, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до малоземельних та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Згідно зі змістом документа, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (близько 60 дес. – автор) [27, 20]. Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним, крупні маєтки переходили під нагляд держави, а в разі потреби – у державне управління [28, 74]. Тим самим, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку,

ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки.

У Греції законом від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства (див. врангелівське аграрне законодавство), яке отримало право розширити розміри своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і колективи. Для останніх умови були вигіднішими. Так, зокрема, одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками [29, 43].

Законом уряду Болгарії від 19 травня 1921 р. розпочалася реформа на селі, в основі якої також лежав принцип відчуження надлишків великого землеволодіння за плату. За екс-власниками або тими, хто не спеціалізувався на землеробстві, залишалася не більше 40 деків (розміри міста, близько 0,5-08 дес. – автор). За рахунок цього т.зв. нетрудового землекористування, угідь національного банку та монастирів формувався державний земельний фонд. З нього за ціною, яку заплатила держава з надбавкою у 20 %, наділялися наступні категорії господарів: 1) безземельні, що працювали на чужій землі; 2) малоземельні з інвентарем та без нього; 3) спеціалісти сільського господарства, що не мали ділянок; 4) сільськогосподарські кооперативи для облаштування зразкових господарств; 5) батраки, якщо, згідно із законом, "їхні особисті якості доводять, що вони можуть стати успішними господарями"; 6) переселенці з густозаселених регіонів Болгарії, у яких малоземелля було особливо гострим; 7) переселенці-болгари з інших країн [30, 84].

Таким чином, денікінська та врангелівська земельні реформи. Їхні основні положення узгоджувалися із практикою вирішення аграрного питання в країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Принципи відчуження, наділення селян землею за плату були властиві й іншим європейським проектам аграрних реформ.

Частина IV.

Радянська аграрна політика періоду революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.)

Розділ 1. Програмні положення більшовиків щодо аграрного питання

Без усвідомлення теоретичних поглядів більшовиків із аграрно-селянського питання не можна зрозуміти їхні взаємини з селянством та аграрну політику часів революції та громадянської війни.

К. Маркс розглядав селянство як представника докапіталістичного укладу, традиційного суспільства, "варварства в середині цивілізації" [1, 42], хоча й не відкидав можливість для російського селянства перейти через обшину до великого землеробства й у той же час уникнути болісного шляху через капіталізм [2, 405]. Російські марксистські процеси розвитку капіталізму в сільському господарстві розуміли як закономірне і прогресивне явище. Причини кризи вони вбачали в пережитках феодалізму, селянському малоземеллі, переважанні "пруського" шляху розвитку аграрного капіталізму над "американським" тощо. Вирішення аграрного питання вони пов'язували з послідовним здійсненням демократичних перетворень у країні. Відповідно до установок про перевагу великого виробництва над дрібним соціал-демократи віддавали пріоритет великому господарству. Першу програму РСДРП прийняв II з'їзд (1903 р.), в аграрній частині якої говорилося про скасування викупних і оброчних платежів, а також будь-яких повинностей, що сплачуються та виконуються селянством як податним станом, усіх законів, які обмежують селянина в розпорядженні його землею, повернення селянам грошових сум, взятих у них у формі викупних і оброчних платежів, утворення селянських комітетів для повернення сільським громадам (через експропріацію або викуп) тих земель, які відрізані в селян під час ліквідації кріпосного права тощо, але не було вимоги націоналізації землі. Вона зводилася, по суті, лише до повернення селянам тих ділянок землі, які були відняті у них в 1861 р. [3, 64]. У 1905 р. під впливом зростаючого селянського руху В.І. Ленін прийшов до розуміння необхідності зміни аграрної програми, до ідеї конфіскації поміщицьких земель та націоналізації землі. Однак IV (об'єднаний) з'їзд РСДРП (квітень-травень 1906 р.) прийняв меншовицький варіант аграрної програми, в якій з метою усунення пережитків кріпосного ладу, що тяжким гнітом лежали безпосередньо на селянах, і в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі, РСДРП висували вимоги: 1) скасування всіх

станових обмежень особи і власності селян; 2) скасування всіх платежів і повинностей, пов'язаних із станом відособленістю селян, і знищення боргових зобов'язань, що мають кабальний характер; 3) конфіскації церковних, монастирських, удільних і казінетських земель і передачі їх, а так само й казенних земель, великим органам місцевого самоврядування, які об'єднують міські та сільські округи, причому землі, необхідні для переселенського фонду, а також ліси і води, що мають загальнодержавне значення, передаються у володіння демократичної держави; 4) конфіскації приватновласницьких земель, крім дрібного землеволодіння, і передачі їх у розпорядження обраних на демократичних засадах великих органів місцевого самоврядування, причому мінімальний розмір земельних ділянок, що підлягають конфіскації, визначається великими органами місцевого самоврядування [4, 164]. Однак ця програма не мала популярності. Обставини склалися так, що соціал-демократія залишалася, власне кажучи, без аграрної програми.

Марксизм, котрий став розповсюджуватися в Росії в 90-х рр. XIX ст. у гострій полеміці з народництвом, набуває антиселянського й антибюрократичного забарвлення. Селянство вважається оплотом "сільського ідіотизму", відживаючим класом феодального суспільства, самою історією приреченим на загибель. Більшовизм, який виникає в 1903 р., у цьому відношенні став справжнім "бунтом" проти положень "ортодоксального" марксизму. М.М. Покровський так формулював цю суперечність: "Меншовики... поклали всі свої надії на робітничий клас + буржуазія... Більшовики – на робітничий клас + селянство" [5, 22]. Меншовики, ідучи за Г. Плехановим, вважали російську революцію буржуазною і завдання робітничої партії бачили в підготовуванні ліберальної буржуазії до влади, якої та й бажала, і боялася. Селянство розглядалося як консервативна монархічна сила, опора традиційного суспільства, супротивник головних устремлінь революції. В. Ленін висунув принципово іншу концепцію "демократичної диктатури пролетаріату й селянства".

На IV з'їзді РСДРП Г.В. Плеханов відзначав, що "Лейн дивиться на націоналізацію [землі] очима соціаліста-революціонера. Він починає навіть засвоювати їхню термінологію – так, наприклад, зін розповсюджується про горезвісну народну творчість. Присмню зустріти старих знайомих, але неприємно бачити, що соціал-демократи стають на народницьку точку зору" [цит. за 6, 244]. У 1912 р. М.І. Туган-Барановський писав: "...Аграрні програми марксистів стали все більше наближуватися до аграрних програм народників, поки, нарешті, між ними не зникли як б то не були принципові розходження. І ті, й інші майже з однаковою енергією вимагали переходу землі в руки селянства... При

такому стані справ старі суперечки й розбіжності рішуче втрачають свій зміст" [7, 75]. Т. Шанін узагалі наголошує на впливі народництва на теорію і практику більшовизму, навіть говорить про есерівське переродження марксизму [див. 6, 429–469]. На це вказують й інші дослідники. "Незважаючи на деякі відмінності, у головному більшовизм залишився народницьким" [8, 18]. "Повернувшись до старої традиції російської революційної думки, Ленін заново переосмислив її. Селянство було проголошено революційним класом, хоча радянському уряду й доводилось з ним постійно боротися, іноді дуже жорстоко" [9, 22]. Останнім часом стає досить популярною думка, що сутність ленінізму навіть не мала нічого спільного з марксизмом [див. 10, 387].

В. Ленін досить реалістично уявляв собі характер революції: "Росія – селянська країна, одна з найвідсталіших європейських країн. Безпосередньо в ній не може перемогти зараз же соціалізм" [11, 88]. Більшовики змушені були, з одного боку, рахуватися з реаліями часу й використовували щодо земельного устрою фактично есерівську програму. З іншого – про народницьку утопію зрівняльного землекористування В.І. Ленін писав, що вона, нехай і помилкова у формально-економічному змісті, "є істинна в історичному розумінні" [12, 114].

Вимогу націоналізації землі вже після Лютневої революції прийняла в 1917 р. VII (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б). Її делегати висловилися за негайний перехід усіх земель в руки селянства, організованого в Раді селянських депутатів або в інші, справді цілком демократично обрані й цілком незалежні від поміщиків і чиновників органи місцевого самоврядування. Селянам рекомендувалося брати землю організовано, аж ніяк не допускати ні найменшого існування майна, і дбати про збільшення виробництва, а також радилося пролетарям і напівпролетарям села, щоб вони домагалися утворення з кожного поміщицького маєтку досить великого зразкового господарства, яке б вели громадським коштом Ради депутатів від сільськогосподарських робітників під керівництвом агрономів із застосуванням найкращих технічних засобів [13, 427–430].

Основні засади аграрної політики радянської влади в 1917 р. визначив проголошений 26 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад "Декрет про землю". До Декрету ввійшов "Наказ про землю", складений на основі 242 місцевих селянських наказів до Першого Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів (травень 1917 р.) редакцією "Известий Всероссийского Совета Крестьянских Депутатов" і опублікований газетою 19 серпня 1917 р. Положення Декрету отримали подальший розвиток у постанові Раднаркомом РРФСР "Про емісарів у земельних справах"

3 (16) листопада 1917 р., у "Положенні про земельні комітети" РНК РРФСР, в „Інструкції про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин” Наркомзему РРФСР, виданих 13 (26) грудня 1917 р., у “Законі про соціалізацію землі”.

Затверджений ВЦВК 27 січня (9 лютого) 1918 р. “Основний закон про соціалізацію землі”, розроблений III Всеросійським з’їздом Рад, визначив основи земельної політики радянської влади на 1918 р. Закон підтвердив націоналізацію землі, ліквідацію приватної власності на землю й перехід у розпорядження працюючих мас. Ним визначалося, хто має право користуватися землею, методи встановлення споживчої і трудової норми, порядок надання землі й форми землекористування. Висунувши як головне завдання зрівняльний розподіл землі, документ, у той же час велику увагу приділив розвитку суспільного обробітку землі як найвигіднішої форми при переході до соціалістичного господарювання. Відповідно до закону, першочергове користування землею надавалося державі, громадським організаціям, сільськогосподарським комунам, товариствам, сільським громадам, і тільки в останню чергу землею наділялися окремі сім’ї й особи [14, 135-144].

19 березня 1918 р. цей закон за назвою “Тимчасове положення про соціалізацію землі” був прийнятий II Всеукраїнським з’їздом Рад. “Українська Радянська республіка, — підкреслювалося в ньому, — з метою якнайшвидшого досягнення соціалізму робить усіляке сприяння (культурна й матеріальна допомога) спільній обробці землі, віддаючи перевагу трудовому комуністичному, артільному й кооперативному господарствам перед одноосібним” [15, 86].

Більшовики не приховували, що есерівська програма соціалізації землі, втілена в “Декреті про землю”, не відповідала їхнім програмним настановам, а їхня аграрна політика реально мала іншу спрямованість. Сам декрет повинен розумітися швидше як політична декларація, ніж як юридичний документ, реальних прав власності на землю він не зафіксував, що свідчить про його проміжний і тимчасовий характер [16, 221].

У В. Леніна і більшовиків було чимало критиків навіть серед соратників, не говорячи вже про супротивників. М. Спиридонова писала в ЦК РКП(б): “Замість затвердженої при всьому голосуванні III з’їздом Рад робітників і селян соціалізації землі ви влаштували її саботаж і зараз... тасмно і явно, обманом і насильством підсуває селянству націоналізацію землі — те ж державне власництво, що й у промисловості” [17, 127]. З іншого боку, Р. Люксембург критикувала В. Леніна за те, що він відмовився від своєї передреволюційної аграрної програми і “запозичив лозунги у неодноразово осміяних соціалістів-революціонерів,

вирніше, у стихійного селянського руху”. Ленінська аграрна реформа, на її думку, призвела до роздрібнення відносно прогресивного великого виробництва на примітивні дрібні господарства, які “працюють технічними знаряддями часів фараона”, і створила на селі новий могутній шар ворогів соціалізму [18, 315-317].

Сам В.І. Ленін визнавав, що більшовики, скасувавши приватну власність на землю, фактично здійснили націоналізацію землі [19, 311]. У “Положенні про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, розробленому на підставі постанов I Всеросійського з’їзду земельних відділів, комітетів бідноти й комул, що відбувся 11 - 20 грудня 1918 р. і прийнятого ВЦВК РСФСР 14 лютого 1919 р., прямо вказувалося: “На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі”. І лише виходячи з тактичних міркувань, більшовики змушені були рахуватися з селянами та їхніми вимогами щодо землеустрою.

Саме такий курс відносно землеустрою численні дослідники ставлять у вину більшовикам. Однак погляд на дрібне землеволодіння як на явище, що себе віджило, був притаманний більшості політиків, теоретиків і просто освічених людей у Росії початку XX ст. Чи з точки зору капіталістичної еволюції, чи з точки зору побудови соціалізму, дрібне товарне господарство виглядало безперспективним і відживаючим. На цьому ґрунтувалася політика всіх російських урядів з 1906 до 1929 р., які б різні не були їхні цілі [20, 31-32].

Розділ 2. Аграрні перетворення радянської влади

Більшість сучасних дослідників вважає, що по-своєму зрозумілий селянами “Декрет про землю” додав певного стимулу погромницькому рухові селян [див. 21, 561–564 та ін.]. Проте виваженою вбачається думка, що більшовики в жовтні 1917 р. змушені були чисто механічно прийняти ту аграрну програму, яка вже була створена стихією. На це вказували сучасники: “Жовтневий переворот лише завершив тенденції, які назрівали в процесі розвитку революції. Більшовики не придумали нічого оригінального... Знову, як і в 1905 р., перемогла сліпа стихія” [22]. Соціалізація відбувалася не стільки з ініціативи більшовиків, котрі до цього ставилися зовсім неоднозначно, скільки з ініціативи низів – самих селян. Радянській владі довелося санкціонувати й законодавчо закріпити ту форму й той метод вирішення аграрного питання, котрий був визначений селянською стихією [23, 8]. Точніше було б сказати, що виданий “Декрет про землю” всього лише підтверджував фактичний стан справ, з яким більшовики в той момент були не в силах боротися [24, 370]. На думку В.П. Данилова, “Декрет про землю” і прийнятий на його основі в лютому 1918 р. закон “Про соціалізацію землі” нівелювали гостроту стихійної боротьби і вносили певний порядок у практику конфіскації та розподілу поміщицьких, а потім і перерозподілу всіх сільськогосподарських земель, включаючи селянські [25, 4–23]. Для селян (і навіть поміщиків) націоналізація землі стала єдиним засобом припинити “війни на межі” при поділі землі явочним порядком.

Втім, вбачається, що “Декрет” навряд чи швидко дійшов до селянських мас і був сприйнятий адекватно. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям. Аграрний рух селянства в листопаді–грудні 1917 р. вилився в масовий розгром поміщицьких маєтків, гуралень, цукроварень, заводів із перероблення сільськогосподарської продукції тощо. Селянські погроми не припинялися до весни 1918 р.

Аграрний рух в Україні мав регіональну специфіку. У місцевостях, у яких великі поміщицькі маєтки були розташовані неподалік від селянських угідь, революційні пристрасі виявлялися найбільше інтенсивно, у районах же, де селяни не розраховували щось додати до площі свого землеволодіння, спостерігався відносний спокій. Цей рух активним був на Поділлі, Волині, Київщині. У лівобережних і південних губерніях розгромили лише 5–10 % маєтків. Обстеження, проведене ЦСУ УСРР у 1922 р., засвідчило, що лише 27 % поміщицьких господарств було ліквідовано через захоплення їх селянами. До 30 % поміщицьких маєтків наприкінці 1917 – ранньої весни 1918 рр. не було конфісковано [див. 26; 27]. Практично в усіх районах України після розподілу маєтків

частина колишніх поміщиків наділялася землею, худобою, інвентарем, а їхні екс-власники залишалися на правах господарів у них [28, 82]. Можна погодитися з думкою про те, що селяни були готові залишити землю колишнім поміщикам, а тому класові антагонізми між селянами та поміщиками, можливо, перебільшені [див. 29, 210]. У центрі конфлікту було не стільки питання про землю й відносини з поміщиком, скільки про взаємини з містом, еквівалентний обмін продукції сільського господарства на промислові товари [30, 153].

Неорганізованим шляхом, тобто через одноосібне чи групове захоплення, відбирання землі відбувалося не часто. У більшості випадків земля конфісковувалася організовано, за допомогою земельних комітетів, котрі були засновані ще Тимчасовим урядом. Наявність земельних комітетів не завжди забезпечувала організовані дії. У деяких повітах створені вже восени 1917 р. земельні комітети взяли на себе керівництво передачею землі, але змінити загартного порядку не змогли, а лише направляли його в більш спокійне русло [27, 25]. Комітети часто були змушені просто санкціонувати стихійні захоплення. Якщо сільські комітети намагалися стримувати погроми та захоплення землі, їхній склад просто переобирався [31, 116].

Радянський уряд намагався реорганізувати роботу земельних комітетів. Оскільки, згідно з декретом, у тих районах, де була встановлена влада Рад, землі переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і Рад селянських депутатів, багато земельних комітетів було переобрано або перетворено в земельні відділи Рад. Раднаркомом було затверджено й 13 грудня 1917 р. опубліковано “Положення про земельні комітети”, яке визначало права й обов’язки губернських та повітових комітетів: облік всіх земель, інвентарю, будов, сільськогосподарських продуктів і матеріалів із володінь приватних осіб [32, 86; 33, 213]. Радянська влада виходила з необхідності цілковитого узгодження діяльності земельних комітетів і місцевих органів влади. Всеросійський з’їзд земельних комітетів, що засідав разом із селянською секцією III Всеросійського з’їзду Рад (17–28 січня 1918 р.), прийняв рішення про розпуск земельних комітетів. Всі справи з розпорядження конфіскованими землями зосереджувалися в руках Рад. Відповідно до “Основного закону про соціалізацію землі”, всі землевпорядні роботи покладалися на земельні відділи відповідних Рад.

У листопаді–грудні 1917 р. селяни перейшли до взяття фільварків, економік та маєтків на облік і під контроль низових земельних комітетів, виконкомів чи спеціально створених селянських контрольних комісій. Почалася ліквідація конфіскованих поміщицьких маєтків і розподіл реманенту.

Восени 1917 р. у Полтавській, Харківській, Херсонській і частково

Чернігівській губерніях було ліквідовано чимало господарств, землеволодіння яких перевищувало 30 – 50 дес., в громади було повернуто багато хуторян і відрубників, земля яких була розділена [31, 138, 195, 206 та ін.; 34, 73 та ін.]. Після жовтня 1917 р. рух загального зрівняння, санкціонований законом про соціалізацію землі, посилювався. Ліквідація хуторів і відрубів відбувається не тільки в результаті стихійних переділів, але часто за постановою органів, які керували процесом соціалізації [35, 36]. З кінця січня й особливо в лютому 1918 р. у багатьох селах України почався перерозподіл реманенту, захопленого заможним селянством при розгромах поміщицьких маєтків.

Питання про практичний розподіл землі між селянством, норми землекористування стояло в центрі уваги повітових і губернських з'їздів Рад земельних комітетів, сільських сходів та зборів. Саме ставлення до розподілу поміщицької землі в селян було неоднозначним. Сільськогосподарські робітники-наймити виступали проти розподілу поміщицької власності. Середняки бажали розподілити землю й майно економічній, значна частина заможних селян хотіла викупити ці угіддя за законом, бідняки вважали за необхідне вигнати власників, а маєтки залишити недоторканими [36, 163]. Невдоволення виявила й частина раніше безземельного селянства, котре одержало землю. Саме ця частина селян, що, здавалося б, істотно виграла, була найбільше незадоволена. У такій ситуації особливо важливо було те, на яких умовах селянин буде користуватися землею. За відсутності приватної власності на землю можливі були два варіанти володіння землею: за зрівняльною нормою за кількістю ґрунтів (цей варіант підтримувався бідняками); за споживчою нормою, що слабко, але стимулює рентабельність (у цьому варіанті були зацікавлені сильні господарства). Будучи безземельною і безкінною, біднота за будь-якого розкладу нічого не виграла, оскільки їй нічим було обробляти землю. Незаможники в цих умов виступили за повний злам земельних відносин, за розподіл усієї землі, худоби, інвентарю на умовами зрівняльності [37, 334].

За другого приходу радянської влади в 1919 р. земельний перерозподіл був продовжений. У першому маніфесті від 29 листопада 1918 р., а потім у декларації від 25 січня 1919 р. уряд Радянської України підтвердив попередній курс аграрної політики, спрямований на передачу нетрудових земель безземельному й малоземельному селянству. В інструкції Наркомзему УСРР "Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування" від 11 березня 1919 р. норми земельних наділів визначалися від 12 дес. на Лівобережжі до 30 дес. у степовій частині, в одноосібному користуванні залишалися навіть наділи від 50 до 100 дес., що зумовлювалося прагматичним завданням засіяти максимально площі,

які обробляли [38, 201].

В аграрній політиці більшовиків перепліталися як суто прагматичні, так й ідеологічні мотиви. На рубежі 1918 – 1919 рр. відбулося не тільки ототожнення екстремних заходів, викликаних громадянською війною, із соціалістичними перетвореннями, але й з'явилася утопічна ідея негайного "стрибка" до соціалізму в землеробстві, лінія на форсований розвиток великого соціалістичного землеробства (радгоспів і комун). На той час завдання підвищення продуктивності землеробської праці було надзвичайно важливе, адже зрівняльний розподіл землі серед селян (омріяний "чорний переділ") фактично призвів зовсім не до підвищення продуктивності сільського господарства, а навпаки, до його катастрофічного падіння, і більшовики пропонували свій, можливо й не найкращий, але це не відразу було підтверджено на досвіді, шлях вирішення цього життєво важливого питання. Україна, в якій на час відновлення радянської влади на початку 1919 р. збереглося поміщицьке землеволодіння, мала стати "випробувальним полігоном" для курсу на організації громадського обробітку землі. Радянська влада мотивувала необхідність запровадження спільних форм землекористування тим, що саме на цій основі будуть максимально раціонально використані земельні, технічні та людські ресурси в інтересах робітників та селян, що саме на цьому шляху буде вирішена продовольча проблема в країні й зникнуть умови для прояву будь-якої форми експлуатації. У кінцевому результаті мала бути утверджена єдина для міста й села форма власності – суспільна або, як її ще називали, соціалістична. Це надскладне завдання передбачалося здійснити в найкоротші строки, не рахуючись з традиціями, бажанням і готовністю селян переходити від одноосібного до суспільного землекористування [див. 39, 187].

Таку політику й намагався проводити уряд УСРР на чолі з Х.Г. Раковським, вірогідно, за вказівками центру. Загальні напрями земельної політики радянської влади були визначені III з'їздом Компартії України (1 – 6 березня 1919 р.). У резолюції з'їзду "Про земельну політику", майже повністю переписаній з Декрету ВЦВК від 14 лютого 1919 р., зазначалося, що "найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського", що "конфісковані землі використовуються, по-перше, для землеробства товариського, громадського і, по-друге – для потреб одноосібних землекористувачів" [40, 45]. На основі викладених у резолюції принципів з'їзд доручив ЦК КП(б)У розробити проект "Положення про соціалістичний землеустрій та про перехідні заходи до соціалістичного землеробства" і подати його на розгляд 3-му Всеукраїнському з'їзду Рад. Проект, що повністю відповідав опублікованому 14 лютого 1919 р.

аналогічному правовому акту ВЦВК, був схвалений 3-м Всеукраїнським з'їздом Рад і після незначних доповнень, що не змінювали його принципової суті, прийнятий 25 травня 1919 р. ВУЦВК. Схвалені документи спрямовувалися на реалізацію віддаленої перспективи – переходу селянства до соціалізму шляхом створення великих колективних господарств. У зв'язку з цим конфісковані землі пропонувалося використовувати насамперед для громадського, колективного землеробства й лише в другу чергу для потреб одноосібних землекористувачів. Нарком земельних справ УСРР В.М. Мещеряков у своїй доповіді на засіданні ЦВК Рад України в травні 1919 р., обґрунтовуючи аграрну політику уряду, зазначив, що в Україні не існувало підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії, тобто не варто було розподіляти всю землю, розпорощувати її, розтягувати її ділити, а вимагалось спробувати частину землі поділити, а частину зберегти. Доповідач вказав на головний мотив, яким керувався уряд: держава повинна одержати хліб, який не потрібно було б вивізати всілякими засобами в селян і який не мав би інших господарів, крім рад [41, 127].

Рішення керівних органів підштовхували заподадливих адміністраторів на місцях до надмірних захоплень в галузі колективізації. Місцеві органи вдавалися до примусових методів запровадження колективних форм господарювання на селі. Вони виявились у пришвидшенні темпів створення комун та радгоспів, насильницькому записуванні селян у них тощо.

Значна частина приватних земель була передана комунам, радгоспам та цукровим заводам. Робітничо-селянський уряд України 16 січня 1919 р. опублікував декрет, за яким усі цукрові заводи з належними їм земельними угіддями оголошувалися націоналізованими. Вони були розташовані в губерніях, де селянство особливо страждало від малоземелля. У постанові Ради Народного Господарства України, виданій у розвиток декрету, зазначалося, що всі угіддя (крім селянських), на яких протягом хоч одного з останніх п'яти років проводився посів цукрових буряків, не підлягали розподілу між селянами. А постанова Ради Народного Господарства про націоналізацію винокурних, спиртоочисних та дріжджово-винокурних заводів оголошувала землі, де вирощувалися для зазначених підприємств картопля й зернові, також недоторканим фондом.

Таким чином, власне, справа йшла не про збереження всіх, а лише частини поміщицьких господарств при новому власнику, яким мала бути в кінцевому рахунку держава. У 1919 р. під радгоспи відводилося все, що "залишилося без хазяїна" чи не було поки що захоплене селянами.

В Україні таких господарств нараховувалося 1685 із земельним фондом у 1 млн. дес. землі [42, 463].

Та самі лише спроби зберегти поміщицькі господарства, у тій чи іншій формі, викликали спротив селянства. До того ж, новостворені радгоспи та комуни, як правило, вели господарство далеко не найкращим чином, були нежиттєздатними та економічно неефективними, негативно сприймалися селянами й лише дискредитували саму ідею. 21 квітня 1919 р. Х.Г. Раковський у телеграмі Наркомзему відзначав, що значна частина завідуючих радгоспами не знайома з сільським господарством, неправильно господарює. Серед них є дворяни. "Завідуючі стоять на платформі поміщиків, а не комуністів, чим дуже обурюють селян". В окремих місцях викриті змови проти завідуючих. У багатьох місцях селяни повстають проти створення радгоспів і проти Рад [43, 23]. Радянські господарства виростили в 1919 р. близько 40 млн. пуд. хліба, але для того, щоб його зібрати, не вистачало робочих рук. Селяни відмовлялися найматися на роботу в радгоспах чи вимагали надзвичайно високої платні. Це змушувало застосовувати для збору врожаю військову повинність, використовувати озброєні загони робітників, залучати військові частини. Селяни розкрадали зерно в радгоспах, перешкоджали його вивозу [43, 28-29^а, 45, 46, 55, 91 та ін.].

Уже в травні 1919 р. в Україні було створено 300 комун, приблизно 40 комун на губернію. Цей процес часто супроводжувався примусом, окремі представники радянської влади, політпрацівники військових частин накладали контрибуцію на тих селян, які не хотіли вступати в комуни. Зрозуміло, що такі дії лише посилювали невдоволення селян комунами. До того ж, у створених комунах через відсутність сільгоспінвентарю, навичок спільного обробітку землі в селян, зрівнялівки в оплаті праці, яка й так була мінімальною, мав місце спад у виробництві сільгосппродукції, комуни розпадалися. Це вело до дискредитації самої ідеї спільного володіння й обробітку землі й тих, хто її реалізовував [39, 187].

VIII з'їзд РКП(б) (18 – 23 березня 1919 р.) накреслив нову стратегічну лінію, яка передбачала досягнення угоди з середнім селянином. Більшовики не відмовилися від самої ідеї колективного обробітку землі, а стали розглядати її втілення як досить віддалену перспективу. У прийнятій з'їздом програмі РКП(б) відзначалося, що партія розглядає організацію радянських господарств, підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі та сільськогосподарських комун як єдино можливий шлях для абсолютно необхідного підвищення землеробської праці. Однак у програмі визнавалося, що дрібне селянське господарство ще довго буде існувати [44, 86-87].

9 квітня 1919 р. В.І. Ленін звернувся до всіх губернських земельних

відділів із телеграмою, у якій різко засуджувалися факти примусового відбирання у селян землі колишніх нетрудових господарств, що перейшла в їх користування, для організації радгоспів, комун та інших колективних об'єднань [45, 207-210]. ЦК КП(б)У 11 квітня 1919 р. розіслав усім повітовим і волосним партійним комітетам директиву: "Всяке об'єднання селян у комуні може відбутися тільки на цілком вільних підставах, цілком добровільно і лише в тих випадках, коли селяни в інтересах ведення свого господарства вважатимуть за вигідніше об'єднання в комуні" [46, 449].

У травні 1919 р. було опубліковано звернення ЦВК УСРР "Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки". У зверненні було викладено радянську аграрну політику, наголошувалося на добровільності при створенні колективних господарств, говорилося про необхідність створення комбідів як органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків для боротьби з куркулями [39, 188]. 12 травня 1919 р. ЦВК Рад України затвердив "Положення про сільські комітети бідноти", з'явилася й спеціальна інструкція НКВС, що визначила завдання комбідів, порядок їхнього обрання, структуру й обов'язки. За різними підрахунками, влітку на Україні було створено від 8,5 до 15 тис. комітетів бідноти, які повинні були стати головним інструментом політичного розшарування села.

На відміну від декрету про націоналізацію цукрової промисловості, Раднарком України 16 травня 1919 р. видав новий, який відкривав можливість передачі селянству частини земель, що належала цукровим заводам. У результаті його впровадження селяни дістали половину земель, які раніше належали цукровим заводам. Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів (30 травня – 6 червня 1919 р.) приділив велику увагу збільшенню селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу поміщицької землі та надання матеріальної допомоги бідноті й середнякам і визнав, що тепер "комуна бажана, але не обов'язкова".

Однак серед радянського керівництва України не було єдності та послідовності з аграрного питання. Так, практика пришвидшеної організації радгоспів та комун була засуджена Вищою радою народного господарства (ВРНГ) РРФСР і, за його поданням, ЦК РКП(б). В.М. Мещеряков звернувся за підтримкою до ЦК КП(б)У. Його заява була зустріта з розумінням. Питання було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 червня 1919 р. У своїй відповіді ВРНГ і ЦК РКП(б) Політбюро ЦК КП(б)У підкреслило, що В.М. Мещеряков у питаннях радгоспного будівництва керується розпорядженнями ЦК [47, 17].

Практично увесь 1919 рік в Україні пройшов у пошуках форм землекористування. Військові дії, зміна влади в окремих регіонах України робили цей процес швидкоплинним і малоефективним. До того ж, мала

місце поспішність у запровадженні нових форм, у той час як уже чинні ще не були повністю реалізовані, а їхній економічний ефект було важко оцінити [39, 188]. Проблема форм землекористування набула в 1919 – 1920 рр. гострого політичного характеру. Насадження радянською владою колективних форм господарювання сприймалося селянами як грубе втручання в систему земельних відносин на селі. Масові випадки адміністрування й тиску викликали селянські протести. Результатом став крах пробільшовицьких симпатій українського села, яке ще в 1918 р. йшло за більшовиками в боротьбі проти німців та Петлюри. Україною прокотилася хвиля селянських заворушень. Все це ускладнювало несприятливу ситуацію, що склалася для радянської влади перед наступом Добровольчої армії А. Денікіна.

Лише з третім приходом радянської влади в Україну в кінці 1919 – на початку 1920 р. земельний перерозподіл було завершено.

Питання аграрної політики обговорювалися на VIII Всеросійській конференції РКП(б) (грудень 1919). Однак єдності думок із цього приводу серед вищого партійного та державного керівництва не було. Як свідчать матеріали конференції, між В.І. Леніним і Х.Г. Раковським виникла гостра дискусія. Її зміст стосувався оцінювання земельної політики більшовиків в Україні напередодні наступу білогвардійців, у час, коли радянській владі селянство чинило запеклий збройний опір, протестуючи в такий спосіб проти основ її економічної політики. У цьому зв'язку Х.Г. Раковський виступив у ролі її адвоката, доводячи, що її без змін можна впроваджувати і за умов, які склалися після поразки Добровольчої армії. Протилежної точки зору дотримувався В. Ленін: "З приводу промови т. Раковського доводиться сказати, що коли він заявив, що радянські господарства повинні бути основою нашого комуністичного будівництва, то це неправильно. Ні в якому разі так ставити справу ми не можемо... інакше ми не матимемо блоку з селянством, а нам цей блок необхідний" [48, 347; див. також 49].

Основи земельної політики було сформульовано в схваленій VIII Всеросійській конференцією РКП(б) резолюції "Про Радянську владу на Україні". Вони зводилися до повної ліквідації поміщицького землеволодіння, передачі землі безземельному й малоземельному селянству, організації радгоспів у суворо обмежених розмірах, зважуючи на життєві інтереси навколишнього селянства, поліпшення справи об'єднання у комуні та артілі на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за спроби внести сюди основи примусу. Згідно з резолюцією, земельну політику, як і продовольчу, слід було здійснювати "з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного й середнього селянства". Завдання земельної політики були

визначені: "1) Повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним; 2) Радянські господарства будувати тільки в суворо необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства; 3) у справі об'єднання селян у комуні, артіль і т. ін. суворо проводити політику партії, яка не допускає в цьому відношенні ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за будь-які спроби внести в цю справу елементи примусу" [50, 122].

Ці принципові положення було покладено в основу низки державних актів, виданих після відновлення радянської влади, насамперед закону Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р. Цей закон, по-перше, вимагав негайно відібрати всі колишні поміщицькі землі, які перебували в користуванні нетрудових елементів; по-друге, гарантував недоторканність лише трудових господарств. Надлишки земель розподілялися між безземельними й малоземельними селянами. Законом розподілялися в розпорядження земельних відділів для задоволення потреб трудового селянства, в першу чергу безземельного й малоземельного, сільськогосподарських робітників і державних зразкових господарств. Будівлі економій та несільськогосподарський реманент передавалися органам народної освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я. Враховуючи, що землі радгоспів у багатьох випадках були захоплені куркулями, передбачалася передача їх трудовому селянству. Установлювалося, що землі розподілятимуться за нормами трудового забезпечення на їдця, які визначалися повітовими земвідділами для кожного району, відповідно до місцевої практики.

ЦК КП(б)У і Всеукраїнському вважали, що до розподілу поміщицької землі, насамперед між безземельним і малоземельним селянством та сільськогосподарськими робітниками, потрібно залучити саме селянство. Цій меті відповідала ухвалена Всеукраїнським 28 січня 1920 р. постановою "Про створення волосних земельних комісій".

З метою найшвидшого та повсюдного поширення основних положень Закону про землю й надання селянам допомоги в його реалізації в Україні в березні 1920 р. було проведено Тиждень селянина. Для проведення Тижня селянина при губернських, повітових та волосних виконавчих комітетах було створено спеціальні комісії, до складу яких увійшли керівні працівники.

На початку березня 1920 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд представників земвідділів. На ньому з доповіддю про земельну політику радянської влади в Україні виступив Д.З. Мануїльський, якого в цей час було призначено Наркомом землеробства. Губземвідділи, виконуючи

закони та розпорядження вищих державних органів влади, встановлювали середні норми землекористування. Так, згідно з наказом Наркомзему УСРР від 31 серпня 1920 р., межовим для трудових господарств Полтавської губернії вважався наділ 12 дес. за наявності 5 - 6 членів сім'ї [51, 247].

Під час реалізації закону на практиці про землю різко скоротилася кількість радгоспів. У 1920 р. залишився лише 571 радгосп із 376 тис. дес. землі. Завершився також розподіл серед селянства частини земель, що належали цукровим заводам. У розпорядженні підприємств залишилися 507 тис. дес., тобто лише третина тієї землі, яка була відведена для них на початку 1919 р. Розміри радгоспного землекористування в 1920 р. складали трохи більше 10 % поміщицького засіву. Держава не брала на себе надзвичайно важкого і складного завдання організації великого землеробського господарства [23, 59].

Насамперед до травня 1920 р. була розподілена незасіяна земля. Решту угідь розподілили до осені 1920 р. Земельна реформа супроводжувалася частковим розкуркуленням. 24 березня радянський уряд видав спеціальну інструкцію про порядок здійснення закону про землю; він уточнював, які господарства вважаються "трудовими". Конфіскації, як правило, підлягали надлишки землі в господарствах, що мали більше 15 дес., навіть якщо в них не застосовувалася наймана праця. Своєрідну роль відіграли комнезами, створені відповідно до закону від 9 травня 1920 р. I Всеукраїнський з'їзд комнезамів (18 - 22 жовтня 1920 р.) відстоював позицію повної ліквідації куркульських господарств і передачу їхньої землі, інвентарю та тяглової сили в розпорядження трудового селянства. Діяльність комнезамів часто оберталася руйнацією більш-менш рентабельних селянських господарств. Великі селянські господарства під тиском продрозкладки і загальних умов революційного періоду часто просто покидали частину своїх земель, котра розподілялася між малоземельними. І хоча закон встановлював свободу форм землекористування, вона не могла реалізуватися в умовах революційної ліквідації нетрудового землекористування. Відрубна й хутірська форми землекористування були фактично ліквідовані [23, 55]. У літературі наводяться дані, що з травня до жовтня 1920 р. у куркулів було відібрано 348,6 дес., багато худоби, коней, реманенту, насіння [38, 226-228], а за весь 1920 р. було конфісковано 500 тис. дес. землі [52, 83]. У цілому такий результат не можна назвати значним.

Розділ 3. Наслідки “аграрної революції”

У джерелах та історичній літературі щодо результатів земельного переліду подається суперечливі дані та оцінки.

У 1917 – 1922 рр. по всій Україні догідна земля складала 39266 тис. дес., з яких 29280 тис. дес. орної [53, 96], за іншими даними, фонд придатної для сільськогосподарського використання землі становив 33956633 дес. [54, 3], чи 39030,5 тис. дес. догідної і 29075 тис. дес. орної землі [55, 4]. За одними даними, у результаті аграрних перетворень селянство України отримало 13193330 тис. дес. землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19395602 тис. дес. [54, 3]. За іншими даними, за рахунок зменшення площ, які перебували в користуванні радгоспів (з 1,2 млн. дес. до 375, 5 тис. дес.), скорочення втрічі фонду цукрових заводів та видучення майже всіх поміщицьких земель було розподілено серед селян до 15 млн. дес. землі [38, 226-228]. Проте ці цифри мало корегують зі станом земельної власності напередодні революції та з даними інших дослідників. Так, за підрахунками Б.К. Мигалія, за час революційних аграрних перетворень в Україні безземельному й малоземельному селянству перейшло 4,5 млн. дес. землі [56, 46]. За одними даними, конфіскація поміщицької землі, перерозподіл відчужених надлишків куркульської землі дали змогу радянській владі поділити землю між 600 тис. безземельних селянських дворів у середньому по п'ять-шість десятин землі [42, 463]. За іншими даними, прирізка до селянських наділів за рахунок поміщицьких земель становила від 0,2 дес. у Чернігівській губернії, до 1,8 дес. – у Херсонській губернії [23, 37]. У результаті приведення в дію закону про землю до середньої душевої норми в 0,97 дес. по всій Україні додалося лише 0,58 дес. [36, 160]. Якщо безземельних просто наділяли придатними для хліборобства угіддями, то малоземельним “нарізали” за споживчо-трудовою нормою на їлця, згідно з законом від 5 лютого 1920 р., що становило 0,67 дес. на двір [51, 247]. Таким чином, для районів крайнього малоземелля ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішувала гострих питань землекористування. Для цього резерви нетрудового землекористування були недостатні.

Збільшення земельних наділів (всупереч сподіванням – зовсім незначне) у результаті перерозподілів поміщицької та куркульської землі протягом всього періоду громадянської війни не могло задовольнити селян. По-перше, у селян не було певності, на який термін вони отримали землю. Підтвердженням цьому була часта зміна політичних режимів з їх відмінними, часом діаметрально протилежними баченнями шляхів

вирішення аграрної проблеми, селяни не поспішали вкладати сили й кошти в поліпшення господарства. По-друге, невпорядкованість селянського землекористування, котра була зумовлена його заплутаністю з дореволюційних часів, пришвидшенням аграрних перетворень, які проводилися самим населенням спрощеним способом. Розподіл землі земельними комітетами вівся невпорядковано, не дотримувались справедливого розподілу і норм, котрі й не були ніким установлені. Траплялись випадки, коли одна й та сама земля наділялася одночасно декільком домогосподарем, що викликало багато непорозумінь. Характерним є той факт, що населення зовсім не було поінформовано про те, які, власне, принципи і правила були покладені в основу роботи земельних комітетів у період конфіскації нетрудових земель: чи одержували вони розпорядження з центру, чи діяли за власним розумінням, на свій страх і ризик [27, 26-27]. Як відзначалося у звіті Наркомзему, розподіл землі йшов стихійно, що призвело до заплутування земельних відносин, збільшення черезсмужжя, утворення далекоземелля, невизначеності меж та ін. [57, 47-48, 58]. У різних губерніях, повітах, часто навіть у селах при розділі землі не витримувалися єдині принципи. У звіті організаційно-інструкторського поїзда ВУЦВК ім. В.І. Леніна, що здійснив із 22 серпня до 18 лютого 1921 р. чотири поїздки Україною, вказувалося: “Кожна губернія, навіть кожне село ділило землю по-своєму. Тут застосовувалася й норма на господарство за законом 5.II.1920 р., і норма на їдця, і чорний перелік. Класова політика при розділі землі не проводилася” [58, 207]. На питання про те, хто на початку 1922 р. розпоряджався селянською землею і розв'язував земельні суперечки, кореспондент із Юзівського повіту красномовно відповів: “Всі і ніхто” [27, 34].

Причинами невдоволення селян ставали часті переліди отриманої землі та стислість терміну, протягом якого господар міг користуватися отриманою ділянкою; відсутність загального переліду, через що земля як кількісно, так і якісно розподілялася вкрай нерівномірно; малоземелля й черезсмужжя тощо. Дослідники відзначають численні випадки, коли повна ліквідація поміщицького землеволодіння не лише не сприяла поліпшенню в селянського землекористування певного району, а навпаки, навіть погіршувала. Селяни-орендарі втрачали колишні орендні площі, котрі розподілялися між селянами чи переходили до жителів іншого села [23, 41]. Виявляли селяни невдоволення й наділенням землею “стороннього елементу”: колишніх фабричних, торговців і т.п., котрі втратили зв'язок із землею. Кількість претендентів на колізію поміщицьку землю виявилася значно більшою, ніж кількість наявних на момент революції

селянських господарств, а це зменшувало середню величину прирізкі [23, 36]. Хоча в деяких місцевостях і враховувалися при наділенні працездатність родини та наявність у господарстві живого й мертвого інвентарю, подушний розподіл землі в дуже багатьох випадках проводився механічно, тобто земля роздавалася всім порівну, незалежно від можливостей трудового обробітку землі. Кореспондент Сфрєміської волості Таганрозького повіту писав: "Це землекористування не приносить користі біднякам, тому що вони не в силах використовувати землю, а відкрито здавати землю в оренду забороняється. Більш сильні не можуть одержати достатньої кількості землі, крім того, земля, раніше добре оброблювана, потрапивши в руки незаможних, швидко засмічується і стає поганою". Були випадки відмови господарів від усього наділу чи від його частини через відсутність засобів виробництва, чи відмова від наділення йому колишньої куркульської землі через острах нажити ворога в особі розкуркуленого. Масові відмовлення від землі спостерігалися в повітах, уражених голодом [див. 27, 31-33]. Були випадки, коли відбирали землю тільки в "деяких беззахисних вдів, сиріт", а земля, яка належала заможним, так за ними й залишалася, дякуючи сватові, братові, а то й просто за хабарі. Люмпенізована частина сільських мешканців взагалі не знаходила потреби боротися за землю [59, 15]. За словами М.К. Владимірова, "тонитва за землею не мала такого великого значення". Далеко не всі малоземельні селяни прагнули до збільшення наділів, а шукали собі додаткових заробітків в тому ж селі. Цьому сприяла нестабільність політичної обстановки, бандитизм [60, 34].

Після 1917 р. у більшості общин відбувалися щорічні загальні переділи землі. Селянство прагнуло шляхом переділів створити такий земельний режим, який відповідав би їхнім уявленням про справедливість. Однак невдоволеність результатами переділів і віра в можливість справедливого й рівного наділення всіх підштовхували до нових і нових переділів. Така практика негативно впливала на стан рільництва. Це викликало потребу втручання держави й законодавчого обмеження переділів. На це змушена була піти навіть радянська влада, прийнявши декрети Раднаркому "Про переділи землі" від 30 квітня 1920 р. та "Про збільшення розміру землекористування в трудових господарствах" від 27 травня 1920 р., котрі суперечили "Декрету про землю", завдяки якому більшовики здобували підтримку селян на початку революції. V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 р. прийняв "Закон про закріплення землі" на 9 років за тими трудовими господарствами, які її обробляють. Земельний кодекс УСРР 1922 р. обмежував час проведення земельних переділів трьома сізознімами, але щорічні переділи

спостерігаються протягом усього доколгоспного періоду [61, 116, 199; 62, 136].

У літературі наводяться різні дані щодо скорочення посівних площ у період революції та громадянської війни. За даними звіту Української економічної ради при Раді праці та оборони, у 1916 р. посівна площа України (в кордонах 1921 р.) становила 19264 тис. дес., а в 1921 р. - 16419 тис. дес., тобто вона скоротилася на 2845 тис. дес. (14,8 %) [63, 24]. За даними М.Б. Гуревича, посівна площа України в 1920 р. скоротилася в порівнянні з 1914 р. на 19,4 %, в порівнянні з 1916 - на 10 % [64, 21, 23]. За детальними підрахунками А.Я. Альтермана, загальна посівна площа України в 1917 р. в порівнянні з 1916 р. навіть зросла на 2,9 % і становила 18619 тис. дес. Однак, починаючи з 1918 р., йде її скорочення (99,3 % проти 1916 р.). У 1920 р. посівна площа становила 14401 тис. дес. (79,7 % проти 1916 р.), в 1921 р. - 15569 тис. дес. (86,1 % у 1916 р.), в 1922 р. - 12704 тис. дес. (70 % у 1916 р.). У 1916 - 1922 рр. площа під зерновими скоротилася на 30 % - 4 - 4,5 млн. дес. За середньої норми врожайності млиного часу це означало втрату чверті мільярда пудів хліба проти 1916 р. [65, 90]. У 1920 р. площа посівів зернових в Україні в порівнянні з 1913 р. скоротилася на 30,6 % [42, 450]. За підрахунками В.В. Калініченка, загальна площа посівів у республіці в 1920 р. складала 16721 тис. дес. проти 19641,2 тис. дес. в 1909 - 1913 рр., тобто посівна площа скоротилася на 15 %. Зокрема, селянські посіви до революції становили 16043,3 тис. дес., а в 1920 р. - 16646 тис. дес. [66, 31]. Причому тенденція до скорочення посівів продовжувалася й після закінчення громадянської війни. Загальна посівна площа на початку 1920-х років, особливо протягом 1921 - 1922 рр., зменшилася порівняно з 1916 р. на 5 млн. дес. [67, 266]. Якщо в 1916 р. площа селянських посівів складала 15717,6 тис. дес., то в 1922 - 14385,7 тис. дес. [53, 99].

Селяни не зуміли освоїти всіх земель, отриманих ними в ході аграрної революції. Зменшення посівних площ відбулося, головним чином, за рахунок посівних площ колишніх поміщицьких господарств [63, 24]. Неосвоєними виявилися майже 3 млн. дес. поміщицьких та 2 млн. дес. землі, виділених у куркульських господарств [67, 266]. За даними В. Качинського, з конфіскованих у поміщиків 3,5 млн. дес. посівної площі (посів 1917 р.) освоєно було до 50 %, та й то не додатково до основних земель селянства, а замість цих основних земель [23, 14]. Нездатність селян обробити всю отриману ними землю створювала парадоксальну ситуацію: землі отримано було начебто достатньо але в той же час її не вистачало; селянське господарство одночасно відчувало й нестачу землі, і її надлишок.

При цьому чисельність селянських господарств зростала.

Причиною збільшення кількості господарств стало як повернення на село "напівміського" елемента [57, 58], так і розділ самих селянських господарств. Зрівнювання землекористування "за їддями" як наслідок мало делалі більшу відповідність розміру посіву та розміру сім'ї, ніж до революції [68, 18]. Розділ господарства між синами дозволяв куркульським господарствам не лише зберегти землю в руках сім'ї, а часто ще здобути право на прирізку. Якщо до революції кількість селянських господарств в Україні становила трохи більше 3,5 млн. дворів, то за часи революції вона зросла. За даними губстатбюро, на початок травня 1920 р. кількість селянських дворів у Харківській губернії становила – 424783, Полтавській – 475619, Херсонській – 417038, Катеринославській – 482912, Київській – 652194, Волинській – 290648, Подільській – 573687, Чернігівській – 391533 [69, 30]. У 1922 р. кількість селянських господарств складала по Україні 4046 тис. – зросла в порівнянні з дореволюційною на 0,5 млн. (на 15%) [23, 36–37], а навесні 1924 р. – 4912 тис. при чисельності сільського населення 23302 тис. чол., з яких 11757 тис. було працездатного віку [53, 98]. У цілому протягом революції та громадянської війни чисельність безпосівних і малопосівних господарств зростала, великопосівних – скорочувалася [68, 10-11]. Землеробство опинилося в руках дрібних виробників, більш численних та більш дрібних ніж раніше.

За деякими даними, у руках селян України зосередилося 96% усіх земельних угідь республіки, розміри землекористування українського селянства зросли на 60%, кількість безпосівних господарств зменшилася на 40%, а 52% селянських дворів стали середняцькими [38, 226-228; 44, 463]. За іншими даними, кількість беззасівних селян зменшилася з 14,7% до 3,5%, із засівом до 1 га – з 17,2% до 12,5%, із засівом 1–2 га збільшилася з 18,2% до 23,5%. Тобто чисельність беззасівних селян чи із засівом до 2 га становила 39,5% [70, 65]. Якщо в 1917 р. середній розмір на одне господарство становив 3,7 дес., то в 1920 р. – 3,4 дес.; на 1 працівника в 1917 р. доводилося 2,6 дес. засіву, а в 1920 р. – 3 дес.; на 1 душу населення в 1917 р. доводилося 0,6 дес., а в 1920 р. – 0,7 дес.; на 1 голову робочої худоби доводилося в 1917 р. 3,3 дес., а в 1920 р. – 3,4 дес. засіву [71, 106]. За даними С. Жилкіна, по Україні середній розмір засіву на одне господарство скоротився з 5,1 дес. в 1916 р. до 3,9 дес. у 1921 р. [72, 16].

У 1920 р. Наркомпродом було проведено обстеження декількох типових волостей Одеської губернії й описано близько 8 тис. господарств. За цими даними, беззасівні господарства становили 8,37%, з посівом до 1 дес. – 9,16%, 1–3 дес. – 28,68%, 3–10 дес. – 46,07%, 10–15 дес. – 5,39%, 15–25 дес. – 1,93%, 25–50 дес. – 0,39%, більше 50 дес. – 0,01%. У цілому, на думку В. Качинського, на селі збереглося більше 8%

беззасівних і 9% малозасівних господарств [23, 43-44]. За підрахунками Р.Д. Ляха, на 1923 р. понад 3% господарств були безпосівними, 58% мали до 3 дес. посівної площі, 34% – від 3 до 9 дес. і майже 5% засівали понад 9 дес. землі [73, 88]. Таким чином, враховуючи всю відмінність даних, можна зробити висновок, що малопосівні господарства складали більше половини всіх селянських господарств. Отже, незважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства.

Селянам бракувало реманенту, робочої худоби. За даними Комісії з електрифікації України, нестача сільськогосподарського інвентарю становила 50–60% [74, 12]. У 1920 р. зношеність реманенту досягла 50–70%. Через дефіцит сільськогосподарських знарядь праці якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася [66, 32]. Поля засмічувалися бур'янами і шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер. Повернення на поля ховраха й давно зниклого хлібного жука свідчило, що поля засмічені до загрозливих меж, дичавіють і повертаються до первісного стану [64, 26].

За роки війни значно зменшилася кількість усіх видів худоби. Селяни позбавлялися в першу чергу товарних лишків худоби, залишаючи мінімальну кількість для власних потреб. У 1922 р. порівняно з 1916 р. кількість великої рогатої худоби скоротилася до 79,2%, овець – 94,2%, свиней – 16,2% [53, 99]. За 12 років, з 1917–1929 рр., понад третину селянських господарств України залишалася безкоровною, від 48% до 56% дворів мали лише одну корову, з двома налічувалося до 10%, з трьома – до 1%, а чотири мали 0,6% селянських дворів [51, 245-255]. За даними комісії з електрифікації України, поголів'я коней скоротилося на 22,6% [72, 12]. За іншими даними, у 1922 р. порівняно з 1916 р. кількість коней у сільському господарстві скоротилася до 47,4% [53, 99].

За підрахунками В.В. Калініченка, за роки війни поголів'я коней у селянських господарствах України зменшилося на 8,2% (на Київщині – на 13,8%, на Миколаївщині – на 18,2%). У цілому якісний склад кінського поголів'я значно погіршився, широко розповсюдились пошесті, масові захворювання [66, 33]. У той же час П.І. Фомін вважає, що на стан тваринництва, вірогідно, значною мірою не вплинули війни та революція, бо селянство, за браком робочих рук для обробітку землі, намагалося зберегти худобу [75, 16]. На м'ясо й молочні продукти розкладка не була постійною [76, 87]. "Завдяки достатку худоби розкладка майже всюди проходить повністю й безболісно", – відзначалося, наприклад, у доповіді голови Одеського губревкому П.А. Бляхіна на початку липня 1920 р. [77, 13].

Ліквідація поміщицьких та куркульських господарств не лише порушила усталену виробничу структуру зернових культур, а й призвела до погіршення складу посівних площ, видуження високоякісних зразків та поширення низькосортних, до деградації культури землеробства. Високоякісні та врожайні зернові зазнали “соціально-природного ущемлення”, тому що їх припинили масово культивувати, як це свого часу робили в поміщицьких та куркульських господарствах [67, 271–272]. Звичайно, зі здрібненням господарств збільшується удільна частка таких культур, як гречка, просо, жито і зменшується частка кормових і ринкових культур [78, 47]. Тобто змінювалося співвідношення посівів зернових культур: при загальному скороченні площі посівів зменшувалися посіви товарних зернових і відносно зростала частка культур, котрі вирощувалися для власного споживання. Ринкові культури, котрі до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, занепадали. Це відображало тенденцію до занепаду ринкового землеробства й перетворення його в замкнуте самодостатнє споживче господарство [74, 8]. Землеробство ставало дедалі екстенсивнішим і набуло яскраво вираженого натурально-споживчого характеру [78, 7]. Тут варто зауважити, що зернова орієнтація, монокультурна зернова спеціалізація сільського господарства, яка мала місце до революції, була викликана не потребами селянських господарств, а потребами капіталістичного ринку, який нав’язувався селянам передусім потребами вивозу зерна за кордон. Вона штучно насаджувалася державою, деформувала сільське господарство, наносила йому шкоду. Тому зрозуміло, що з ліквідацією тиску на селян з боку держави та ринку, вони зменшували посіви зернових.

За даними В. Качинського, внаслідок війни та революції врожайність зменшилася на 20 – 25 % [79]. Середні його показники врожайності жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса та кукурудзи становили 20 пуд. з дес., а дореволюційні – 58 пуд. [63, 40]. За даними В.І. Борисова, у 1920 р. порівняно з довоєнним посіви скоротилися на 30,6 %, врожай на 16,6 %, зокрема, пшениці на 38,6 %, жита – на 27,5 % [76, 87]. За підрахунками В.В. Калініченка, врожайність 8 головних культур – озимої пшениці, жита, ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса, кукурудзи – знизилася за 1914 – 1920 рр. на 47,7 – 69 % [66, 34].

Ліквідація поміщицького землеволодіння, скорочення посівних площ, погіршення обробітку землі, падіння врожайності зумовили катастрофічне падіння виробництва сільськогосподарської продукції. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до щорічних втрат хліба та зернофуражу обсягом 220 – 250 млн. пуд. [67, 266]. За підрахунками М. Френкіна, у масштабах усієї країни за роки світової війни

продуктивність сільського господарства зменшилася приблизно на 8 %, за 1918 – 1921 р. – більше ніж на 30 %. На 1921 р. продуктивність сільського господарства упала до 62,8 % довоєнного обсягу [80, 29].

Відбувається загальне подрібнення селянського господарства та падіння його ефективності. Унаслідок ліквідації великого землеволодіння поширеними на селі стали так звані “первісні” форми землеробства. Передача поміщицької землі безземельним та малоземельним селянам, відрізка надлишків у куркулів на користь бідноти, внутрісімейні перерозподіли призводили до здрібнення селянського господарства. Ця тенденція посилювалася у зв’язку із збільшенням сільського населення. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи та поступового визрівання так званої зернової проблеми [51, 247]. Осереднячення, на думку М.Б. Гуревича, розпочалося ще до 1917 р. [81, 45]. Постійні перерозподіли землі зменшили велике селянське землеволодіння, нівелювали земельну диференціацію. У соціальному плані значення “осереднячення” села було значно більшим ніж в економічному. М.С. Френкін вважає, що економічне нівелювання господарств переважної селянської маси за умов панування більшовиків нічого спільного не мало з так званим “осередняченням” – це було нівелювання в бік справжнього зубожіння [80, 26]. “На селі відбувалося нівелювання, зрівнювання на зниженому рівні добробуту, а не осереднячування”, – пише В.В. Кабанов [57, 109].

Загальне зрівнювання села супроводжувалося якісним падінням ефективності селянського господарства, загальним збіднінням села. Розпорюшувалася земля, засоби виробництва, продукти виробництва. Зменшення посівних площ, яке почалося ще в роки Першої світової війни, суттєво впливало на селянське господарство, перетворюючи його на натуральне. Значно зменшилася кількість господарств, які мали надлишки для збуту [8, 111–114]. Зростає чисельність безінвентарних та безкінних господарств. Зменшуються посівні площі, погіршується обробіток землі, падає врожайність, зростають витрати під час жнив, зменшується поголів’я худоби і тощо. Господарства набувають риси продовольного типу.

На стані сільського господарства позначилася політика “воєнного комунізму”, найважливішою складовою якого була продрозкладка, за якою в селян відбиралися не лише “надлишки”, а й необхідна самим селянам продукція. Це позбавляло їх стимулу до розвитку виробництва, підірвало продуктивні сили сільського господарства. Однак, будучи найважливішим елементом натуралізації господарських відносин, продрозкладка не була

сама по собі причиною натуралізації, навпаки, вона була наслідком цієї натуралізації [57, 185], загальної обмеженості обсягу сукупного додаткового продукту. Продрозкладка не була і чисто радянським винаходом. Її запровадження радянським урядом по суті було всього лише продовженням політики минулих урядів, що, однак, тепер здійснювалася більш жорстко й послідовно, без компромісів і коливань у бік ринку. У той же час, багато вимушених війною заходів та методів ведення господарства розглядалися більшовиками, у тому числі й Леніним, як матеріальна підготовка соціалізму, безвідносно до того реального рівня розвитку продуктивних сил, напівзруйнованих війною, на якому ці вимушені заходи й методи виростали. Однак система "воєнного комунізму" не охоплювала повністю всю економіку країни. Так, близько половини продовольства міське населення отримувало через органи Наркомпроду, а половину – на так званому "чорному ринку", на існування якого влада змушена була не реагувати. Широкого розповсюдження набуло "мішечництво", процвітала спекуляція.

Таким чином, "аграрна революція" негативно вплинула на розвиток сільського господарства України. Були ліквідовані поміщицькі господарства – основні виробники товарної продукції. Послідовно колосально руйнувалися продуктивні сили в сільському господарстві: спочатку знищили поміщицьке, а потім і селянське рентабельне господарство. "Аграрна революція" перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, у кращому разі, були златні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності й валового збору зернових, спричинила деградацію культури землеробства, погіршила якість обробітку землі, зросла залежність сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов. Втрата ринкових зв'язків зумовила зростання натуралізації селянського господарства, а тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту виробництва.

Дослідниками висловлювалася думка, що аграрна революція виявилася безплідною, а то й зовсім безглуздою, у всякому разі з погляду її безпосередніх результатів, оскільки країна відкотилася далеко назад [82, 50]. З цим твердженням не можна однозначно погодитися, особливо якщо розглядати аграрну революцію широко, з перспективою у часі. Ліквідуючи велике землекористування, аграрна революція по суті лише поглиблювала й форсувала той процес, котрий відбувався в останні роки перед революцією. Поміщицьке землеволодіння в Україні неухильно йшло до повної ліквідації [23, 73]. Селянська стихія могла виконати лише

негативну, руйнівну функцію. Ліквідація поміщицького землеволодіння і зрівняльний перерозподіл землі, збільшення селянського землекористування створювали необхідну передумову, без якої подальший розвиток селянського господарства й вирішення проблем сільського господарства в цілому були б неможливі. Однак самі по собі вони не могли вирішити основних проблем сільського господарства.

Аграрні перетворення висунули на перший план як головного товаровиробника дрібні селянські господарства, котрі до війни давали не більше 40 % товарної продукції [83, 34], та й то, вимушено, відриваючи від власного споживання. Після революції селянин не мав стимулу виносити на ринок, окрім незначних лишків, ще й частину, необхідну для власного прохарчування. Пересічна подушна норма споживання хліба в українському селі, безперечно, збільшилася проти дореволюційної й довоєнної. В. Ленін з цього приводу говорив: "Уперше при диктатурі пролетаріату селянин працював на себе й харчувався краще за мешканця міста" [84, 260]. Після революції помітно зросло кормове й технічне споживання хліба. По-перше, у зв'язку з загальним піднесенням життєвого рівня селянських мас; по-друге, через припинення казенного продажу горілки. Споживання хліба селянством збільшилося на кілька десятків млн. пуд., а вільний продажний фонд відповідно зменшився [83, 35].

На селі були знищені паростки капіталізму, однак, не стільки самим селом (зрівняння) – хоча й цього не можна відкидати, скільки ззовні – загальною ситуацією економічного розпаду, руйнацією ринку, крахом фінансової системи, дезорганізацією грошового обігу, натуралізацією господарства тощо. У результаті "чорного переділу" селянство знову стало майже єдиним класом-станом. Устрій, що склався на селі, нагадував „первісний комунізм" [30, 152]. Село об'єдналося на дуже низькому рівні господарського розвитку, що відповідало реальному рівню розвитку продуктивних сил у селі й, головне, загальному стану економічного життя в країні. Д.З. Мануїльський у 1920 р. характеризував українське село як таке, що економічно відірвалося від колишніх промислових центрів, повернулося до епохи натурального господарства, розвинуло за час господарського розпаду самодостатній "національний" сепаратизм [85, 5]. Наслідками революції він називав прояви соціального атакізму, явища з середньовічної феодалної епохи [86, 30]. Резолюція V конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.) досить чітко та реалістично визначила причини кризи: "Скорочення товарного фонду, що виступав раніше на ринку як еквівалент усієї суми сільськогосподарських продуктів, перетворило ринкове селянське господарство в натурально-споживче й призвело до скорочення посівної площі". У резолюції V конференції

КП(б)У об'єктивно характеризували аграрну революцію та її наслідки: "Зрівняння революція на селі, здійснена спочатку всією масою селянства проти поміщиків і продовжена згодом незможними проти куркульських груп українського села, призвела, з одного боку, до зникнення великих культурних господарств, які мали велику виробничу цінність, а з другого боку, до масового розпорощення землеволодіння на дрібні селянські ділянки, що знизило продуктивність сільського господарства... Дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк всього сільського господарства на Україні, поступово відриваючись від усього народного господарства в цілому, не почувуючи більше ніякого економічного зв'язку з ним, висуває на політичну сцену клас дрібних сільських виробників, економічно ворожих пролетаріатові й готових боротися проти нього за еквівалент своєї праці" [87, 106-107]. На VIII Всеросійському з'їзді Рад (22 – 29 грудня 1920 р.) у доповіді А.І. Теодоровича стан сільського господарства країни характеризувався наступним чином: загальне збідніння села, скорочення сільськогосподарського виробництва, перехід села до натуральних форм господарства, нівелювання селянських господарств [88, 125]. Всеукраїнська партійна нарада в травні 1921 р. констатувала: "Становище у сільському господарстві, що втрачало економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу" [89, 134-135].

Утім, як відзначалося у звіті Української економічної ради праці й оборони за 1921 р., "дивуватися доводиться тому, що сукупною дією всіх зазначених факторів селянське господарство не було приведено в повний розлад. Переживши війну й революцію, селянство України не тільки утримало свою посівну площу в колишніх межах, а й встигло, хоч і ненабагато, розширити її, що, правда, далеко непропорційно зростанню кількості господарств, за рахунок колишнього поміщицького засіву. Це свідчить про особливу живучість селянських господарств" [63, 33]. Більше того, чимало авторів відзначають збагачення селян у роки революції та громадянської війни. За підрахунками Ю.П. Бокарева, до 1920 р. у селянських господарствах накопичилося 1104 млн. довосних карбованців [90, 147-148]. Як писав О.Г. Шліхтер, селянство обчислювало грошові запаси не кількістю карбованців, а вагою грошових знаків [91, 120]. Воно "проковтнуло" всі випуски грошей, які були зроблені всіма урядами, перевезло собі до хати чи в комору значну частину майна поміщицьких економістів та всі ті речі, які віддавав голодний селянин, аби здобути собі шматок хліба. "Селяни зараз з надзвичайною енергією все скуповують: картини, стільці, фотелі – все йде на село", – писала газета "Вісті ВУЦВР" у 1921 р. [92].

У резолюції V конференції КП(б)У зазначалося: "Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільське господарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний кругообіг народного господарства дрібну господарську одиницю, оскільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не скільки політичного, скільки виробничого характеру" [87, 107].

Сільське господарство – дуже важлива для держави й суспільства в цілому галузь, щоб пустити його "на самоплинність". Держава не могла не контролювати його і тим самим не втручатися в сільське господарство. Радянський уряд розробив законопроект "Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства", який був затверджений VIII з'їздом Рад 23 грудня 1920 р. У документі зазначалося: "Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом краших, найбільш старанних господарів середняків та бідняків" [88, 267]. Можна погодитися з тим, що така політика щодо селянства була традиційною для різних урядів. Влада завжди змушувала селян віддавати частину виробленої ними продукції чи то шляхом прямого примусу, чи то шляхом втягування їх у квазіринковий відносини. І викликана вона була тими ж причинами: низькою продуктивністю сільського господарства.

25 грудня 1920 р. РНК УСРР прийняв постанову "Про здійснення весняної кампанії", згідно з якою створювався Центрпосівком, губернські, повітові та волосні посівкоми. Перед ними ставилося завдання розширити посівну площу України до розмірів 1916 р. Вони повинні були організувати обробіток землі й засів полів по можливості шляхом застосування громадських форм праці й зобов'язувалися здійснити масове полегдження селянського реманенту та перекидання червоноармійських і трудових частин для роботи з нестачею робочої сили. На Всеукраїнському та його місцеві органи покладалися формування збиральних загонів та загонів із обробітку буряків. Таким чином, радянська влада брала на себе функції керування не тільки посівною кампанією, а й втручалася у працю селян, пов'язану з обробітком посівів та жнивими [40, 141].

Відповідно до нового задуму, селянські господарства повинні були діяти самостійно, але, в той же час, підпорядковуватися державному плану,

насамперед плану сівки. Кожне господарство одержувало розпорядження, що, скільки й навіть де і як сіяти. Створювалася загальнодержавна мережа посівних комітетів, яким належало стежити за втіленням у життя намічених завдань і забезпечувати виконання квот. Праця селян, цілком у дусі офіційної ідеології того часу, оголошувалася "державною повинністю", за невиконання якої покладалося покарання [82, 48]. Хоча погляд на селянську працю як на "повинність" був притаманний завжди: і царському уряду, та й самим селянам.

Таким чином, у ставленні більшовиків до селянства, в аграрній політиці радянської влади прослідковуються дві суперечливі тенденції. Перша виходила з установок про перевагу великого виробництва над дрібним і необхідності пришвидшеного переходу до колективних форм господарювання, створення радгоспів, комун тощо. Інша тенденція виходила з реалістичного розуміння особливостей країни, характеру революційних перетворень і відповідно необхідності заручитися підтримкою селянства, врахування його інтересів. Серед вищого партійного та державного керівництва із цього питання не було єдності думок. Перемогла друга тенденція. Цілком слушною в цьому відношенні є теза С.В. Кульницького про те, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетнішими за стратегічні, партійні. На його думку, комуністичний штурм відходив на другий план перед турботою про збереження влади [40, 134]. Реальна політика більшовиків підпорядковується не стільки доктринальним настановам, скільки логіці доцільності, логіці самого життя, яка вимагала приймати відповідні рішення. Власне, проблема соціалістичних перетворень сільського господарства на той час більшовиками не ставилася, хіба що декларувалася. Вони намагалися вирішувати проблему подолання продовольчої кризи, більш ефективного використання землі, задоволення земельних потреб селянства та подолання його опору примусовому вилученню продовольства.

ВИСНОВКИ

В останні роки вийшло у світ немало цікавих праць, присвячених історії українського селянства, його нелегкій долі в добу буремних військово-політичних та соціально-економічних потрясінь першої третини ХХ століття. В історичному розрізі різнобічні аспекти цієї неосяжної проблеми, починаючи від перших кроків столицініських аграрних перетворень до насильницького зторгання непу, вже висвітлювалися, у тому числі інколи з діаметрально протилежних позицій.

Однак на цьому різнобарвному тлі, на думку авторів, не вистачало комплексного дослідження, яке було б присвячене не з'ясуванню особливостей та відмінностей позицій тієї чи іншої політичної сили, які час від часу кружляли в часто смертельному, але й химерному герці на неозорих українських ланах, а тому, що їх, як це на перший погляд не дивно, поєднувало. Ця позиція обумовлена насамперед тим, що, як правило, автори робіт зосереджують свою увагу на докладному аналізі характеру та особливостей аграрної політики тієї чи іншої політичної сили, і вже в силу цього обминають таке важливе питання, а що ж поєднувало чисельні програми вирішення аграрного питання, що було в них спільного? Саме така постановка питання є, на нашу думку, цілком логічною, більше того – необхідною, виходячи насамперед із того неспростовного факту, що кожна з протилежних сторін змушена була тією чи іншою мірою, в тих чи інших формах, але обов'язково пропонувати селянству шляхи вирішення його найбільш пекучих проблем. А партії, їх лідери існували не у вакуумі. У процесі запеклої політичної боротьби відбувався безперервний процес обліку й запозичення цікавих, оригінальних ідей, які потім використовувалися у власних інтересах.

В силу давньої традиції, коріння якої сягає, очевидно, ще гатунку тоталітарної упередженості, у нашій історіографії міцно вкорінилася теза про абсолютне незіставлення аграрних програм різних політичних сил. Жовто-блакитні – червоно-білі розглядалися як антиподи. Однак такими вони були в боротьбі за владу. І зовсім інше, коли це стосувалося реальної економіки, реального господарювання. Тут політичні, особистісні амбіції, ідеологічні та моральні перестороги змушені були перед невимолним тиском реалій матеріального буття суттєво відступати на задній план.

Врешті-решт будь-яка з аграрних програм численних політичних сил, що діяли в Україні в 1917 – 1921 рр., не народжувалася у вакуумі. Досить згадати для прикладу одностайні звинувачення есерів на адресу більшовиків у "крадіжці" останніми їхньої аграрної програми в 1917 р. Цілком слушно буде пригадати й несподівану, але цілком свідомо

запозичену В. Леніном концепцію "кооперативного соціалізму", особливо в сільському господарстві, яка базувалась, між іншим, на тому, що чисельні види кооперативів, насамперед сільськогосподарська, були основним стрижнем, на якому трималась економіка як УНР, так і Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Особливо "не поталанило" у плані об'єктивного висвітлення, з'ясуванню суті та еволюції підходів до вирішення аграрного питання очільникам білогвардійських урядів. Із сталінських часів усі антибільшовицькі сили "білої" орієнтації вкрай спримітизовано зображувались як суто монархічні, беззастережні прихильники відновлення поміщицького землеволодіння у його традиційно непорушній формі. Однак така постановка питання немає нічого спільного з дійсністю. Одноманітно "білим" табір російських антибільшовицьких сил був таким лише для своїх військово-політичних супротивників. Усередині ж він посидзував не менший спектр політичних сил, ніж їх було представлено в Центральній Раді. Опинившись у військово-політичній скруті після поразок 1919 р., представники білого табору змогли швидко виробити, а навесні 1920 р. розпочати конкретну реалізацію, досить цікавою і багатообіцяючою програми аграрних перетворень.

У цілому автори зробили спробу подати весь спектр підходів до вирішення селянського питання, які пропонувалися різними політичними силами й тією чи іншою мірою реалізовувалися ними в повсякденному житті. Багато з них містили цікаві оригінальні ідеї, які в силу багатьох причин чи то були нереалізовані, чи реалізовані у спотвореному вигляді, що їх і скомпрометувало, чи то просто замовчувались. Для прикладу можна навести долю сільськогосподарських комун, які через насильницьке нав'язування їх селянству, в більшості налаштованому на індивідуальне хутірсько-фермерське господарювання, таврується сьогодні як явище суто негативне. Зазначимо, що таке ставлення до них справді мало місце з боку більшості селянства, але ж, підкреслимо, далеко не всього селянства. Засуджувалися негативні приклади насадження комун, багато яких було організовано незграбним поспіхом. Однак при цьому задріли комунам процвітаючим, яких теж було немало. За такі комуні селянство трималося настільки міцно, що сталінське керівництво з початком колективізації розігнало їх насильно. Не будемо вже згадувати про хрестоматійний приклад ізраїльських кібуц, мешканці яких не на українських чорноземах, а в умовах напівпустелі демонструють найкращі приклади господарювання і добробуту.

Головна мета, яку ми намагалися досягти в ході нашого дослідження, – це показ необхідності уважного, беззастережного вивчення

всього розмаїття величезного історичного досвіду, накопиченого в аграрних програмах, проектах різних політичних партій та урядів і спробах їхньої реалізації в ході величезної за масштабами й запеклої за характером боротьби не лише на фронтах, а за розум і серце українського селянина.

Ніколи не можна забувати, що "Велика селянська революція 1902 – 1922 років", попри всі негативні прояви, які вона породжувала на різних етапах її розвитку, була явищем об'єктивним, покликаним вирішити тугий вузол гостро нагрітих соціально-економічних проблем.

Разом із тим, революція не просто реалізує старі проблеми, вона одночасно націлена на майбутнє, оскільки, зруйнувавши старе, зобов'язана сконструювати нове. Це надзвичайно складне завдання, оскільки формування нових соціальних відносин проходить у збуреному суспільстві, у якому продовжують виривати складні, вкрай динамічні (революційні) процеси, які не можуть бути погамовані протягом короткого часу. У цей період суспільство може попрямувати далі шляхом творчої динамічної розбудови. З іншого боку, не виключена можливість того, що невдалі, непродумані дії можуть приректи суспільство фактично на новий оберт "дурної" спіралі, котра в кінцевому результаті може призвести до його самознищення.

Немає, на нашу думку, людини в Україні, яку б не турбувало сьогодні питання, як саме, яким чином гармонізувати проблему конкурентноспроможності вітчизняного сільського господарства, тобто його індустріалізацію в крайніх формах, що передбачає залучення до виробництва в агрофірмі, яка постає на землях колишнього колгоспу, не багатьох сотень працюючих, а лише кількох десятків, – і проблему збереження села, селянства як колиски й оберіга самого духу українського народу – народу, який ніками від праці на землі отримує не лише достаток, а й вітчу.

Підходи до вирішення цієї нелегкої дилеми ми й намагалися окреслити в нашому дослідженні. Як це нам вдалось – судити читачеві.

Список використаних джерел та літератури

Сучасний стан наукового вивчення проблеми (короткий огляд)

1. Дняв, папр. Ресні О.П. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994.; Турченко Ф.Г., Кривошій Г.Ф. Магістральні й глухі кути Української революції / Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: "Просвіта", 1998.; Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 2. – Львів, 1999.
2. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліограф. вид. – Уклад.: А.Л. Панова, В.Ф. Солдатенко, Л.В. Беляєва. – К., 2001.
3. Солдатенко В.Ф. Новітні видання дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. в 2-х т. – К., 2004. – Т. 1.
4. Ресні О. Актуальні проблеми історії України // Ресні О. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.
5. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Невч. посібник. – К.: Заповіт, 1997.
6. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: "Книга пам'яті України", 1997.
7. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К.: "Книга пам'яті України", "Просвіта", 1999.
8. Рубльов О.С., Ресні О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921. – К.: Альтернативи, 1999.
9. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.). – К.: Інститут історії НАНУ, 1993.
10. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – К.: Інститут історії НАНУ, 1996.
11. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й. – К.: Інститут історії НАНУ, 1997.
12. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995.
13. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспекти // Український селянин. – 2002. – Вип. 5.
14. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6.
15. Михайлюк О.В. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
16. Солдатенко В.Ф. Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // Український історичний журнал. – 1996. – № 5.
17. Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови української держави // Український історичний журнал. – 1996. – № 5.
18. Солдатенко В.Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів

19. Винниченко в добу української революції // Український історичний журнал. – 1994. – № 6; 1995. – № 1.
19. Устименко В.С. Петлюра: "... Я вірю, що Україна, як держава, буде" // Віче. – 1995. – № 2.
20. Андрусини Б.І. Соціально-економічні погляди Симона Петлюри [1917–1920] // Історія в школах України. – К., 2000.
21. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2004. – № 3.
22. Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993.
23. Пиріг Р.Я., Проланок Ф.М. Гетьман Української держави (Павло Скоропадський) // Українська ідея. Постагі на тлі революції. – К.: Т-во "Знання" України, 1994.
24. Пашкін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К.: Держкомархів України, 2003.
25. Ресні О. Павло Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2003.
26. Українська ідея. Постагі на тлі революції. – К.: Т-во "Знання" України, 1994.
27. Верстюк В., Осташико Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К.: Без вид., 1998.
28. Українське державотворення: невигораний потенціал: Словник-довідник. – К.: Львів, 1997.
29. Верхляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.).: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1993.
30. Вороніський О.В. Економічна політика Центральної Ради.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.
31. Кривошій Г.Ф. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років // Наукові праці історичного факультету / Запорізький університет. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 4.
32. Хорошун Б.І. Центральна Рада і селянство // Історія України: Милівецькі імена, події, факти: 36 ст. – К., 1999.
33. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000.
34. Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002.
35. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003.
36. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993.
37. М'якота С.Е. Економічна політика уряду Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Дис... канд. іст. н. – К., 1997.
38. Проланок Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997.
39. Терела Г.В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.
40. Лозовий В.С. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.

41. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: ЗАГ "Нічлава", 1997.
42. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
43. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – № 2.
44. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). – Кам'янець-Подільський: "Аксіома", 2005.
45. Фартушняк А. Продовольча і земельна політика керівництва ЗУНР // Наук. зап. / Терноп. пед. ун-т. Сер.: Історія. – 1999. – Вип. 8.
46. Яценюк Я.М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
47. Павлішин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6.
48. Литвин М.Р. Західноукраїнське село в період визвольних змагань // Історія українського селянства. Нариси: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
49. Гриняк Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. – К.: 1996.
50. Барановська Н.М. Національно-визвольний рух в Україні: за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1995.
51. Мяхота С.Е. Економічна політика уряду Української держави (квітень – грудень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997.
52. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997.
53. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
54. Воронянський А.В. Германська окупаційна політика і Центральна Рада // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1996.
55. Верстюк В.Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917 – 1920 рр. // Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 1.
56. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994.
57. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1920 рр.). – К., 1992.
58. Тимошук А.В. Анархо-комуністическіє формування Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь, 1996.
59. Шпекторенко І.В. Державна політика у галузі хлібозаготівель в Україні у роки Першої світової війни 1914 – 1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.
60. Кришина Н.В. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006.
61. Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини в 1917 – 1922 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2001.
62. Соддатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
63. Павленко Ю.В., Храмов Ю.О. Українська державність у 1917 – 1919 рр. – К., 1995.
64. Малиновський Б.В. Аграрна політика Німеччини та Австро-Угорщини в Україні (1918) // Історія України. – 2000. – № 10.

65. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
66. Малиновський Б.В. Австро-Венгрия и аграрная реформа в Украине, 1918 г. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2003.
67. Малиновський Б.В. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо – осінь 1918 рр.: збереження та збір врожаю // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.
68. Ковальова Н.А. Влияние немецко-австрийской военной присутствия на разработку украинскими властями 1918 году планов аграрной реформы // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2000.
69. Історія України: курс лекцій: У 2-х кн. – Кн. 2. – XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. – К.: Либідь, 1992.
70. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996.
71. Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади / Історія України: нове бачення: У 2-х тт. – т. 2. К.: Видавництво "Україна", 1996.
72. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919 – 1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. – Історія України. – Вип. 1.
73. Козерод О. Историкографические проблемы белого движения на Украине. – Х., 1998.
74. Анципинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны: деятельность правительства П.Н. Врангеля.: Дис... к. полит. н. – Одесса, 1997.
75. Українська революція і державність / Гошуляк І. (керівник авторського колективу). – К.: Парламентське видавництво, 1998.
76. Соддатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999.
77. Радченко Л.О., Семененко В.І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. // Вісник Харківського університету. – № 387. – Вип. 1: Історія України. – 1996.
78. Захарченко П., Землюліна Н., Неестерю О. У поході за волею. – К.: ЗАГ "НІЧЛАВА", 2000.
79. // Києвланин. – 3. 11. 1919.
80. Бородін С.В. Аграрні відносини в Криму (1918 – 1926): Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.
81. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001.
82. Довжук І.В. Історія України: імена, події, факти (XX ст.). – Луганськ, 2002.
83. Буравченко А.О. Врангель Петро Миколайович // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редакол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 1. А-В. – К.: Наукова думка, 2003.
84. Буравченко А.О. Врангеля режим на Півдні України // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редакол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 1. А-В. – К.: Наукова думка, 2003.
85. Буравченко А.О. Денікін Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редакол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 2. Д-К. – К.: Наукова думка, 2004.

86. Бурачєнков А.О. Денікіна режим в Україні 1919 – 1920 // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 2.: Д-К. – К.: Наукова думка, 2004.
87. Рєсєт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914 – 1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії. – К.: Школа, 2004.
88. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). – Одеса: "ГОВ ВІД", 2004.
89. Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914 – 1918). – М.: Архивно-Информационное Агентство; Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997.
90. Борисов В.И. Продовольственная политика на Украине (1917 – 1920). – Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997.
91. Верстюк В.Ф. "Военный коммунизм" на Украине // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990.
92. Верстюк В.Ф. Борьба будящего селянства України за зміцнення влади Рад. – К.: Наукова думка, 1984.
93. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1991.
94. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наук. думка, 1992.
95. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996.
96. Корієнєко П.С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.
97. Малик Я.И. Наследия радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.): Дис... д.і.н. – Львів, 1997.
98. Марочко В.І. Зернова проблема та "криза хлібозаготівель" // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
99. Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 30-х рр.: історико-теоретичний аспект // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
100. Марочко В.І. Соціально-економічний уклад в українському селі // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
101. Рєсєт О.П. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр. Спроба визначення динаміки і характеру соціальних процесів. – К., 1994.
102. Турченко Ф.Г. Великий Октябр і ліквідація експлуататорських класів на Україні. – К.; О.: Вища школа, 1987.
103. Турченко Ф.Г., Кривошій Г.Ф. Магістралі й глухі кути української революції // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: "Просвіта", 1998.
104. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.). Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003.
105. Хмель І.В. Аграрніе преобразования на Украине 1917 – 1920 гг. // АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1990.
106. Історія українського селянства. Нариси: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006.

Частина I.

Соціально-економічні витоки аграрного питання. Спроби його вирішення Тимчасовим урядом. Аграрна складова програм провідних українських політичних партій.

Розділ 1. Землекористування та землеволодіння в українському селі, спроби їхнього удосконалення напередодні революції

1. Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году // Хозяйство Украины. Ежемесячный журнал экономического совещания УССР. – Х.: Издательство "Хозяйство Украины", 1926. – № 11 – 12.
2. Рєсєт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9.
4. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917 – 1937. – К.: Наукова думка, 1987.
5. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – Х.: Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923.
6. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Х.: "Радянський селянин", 1928.
7. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Б. м.: Государственное издательство Украины, 1923.
8. Рєсєт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004.
9. Роголина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века // Вопросы истории. – 2004. – № 7.
10. Марочко В.І. Зернова проблема та "криза хлібозаготівель" // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
11. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.). – М.: Наука, 1969.
12. Ковалев С.Н. Отечественная историография помещичьего хозяйства России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). Автореф. дис. ... канд. экономич. наук. – М., 1998.
13. Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. – Л.: Прибой, 1927.
14. Жилкин С. Украина в цифрах. 1913 – 1920 гг. – Х.: Редакционно-издательский отдел Харьковского губсоюза, 1922.
15. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ, 1927.
16. Хмель І.В. Аграрніе преобразования на Украине 1917 – 1920 гг. – К.: Наукова думка, 1990.
17. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Изд-во АН УССР, 1957.
18. Турченко Ф.Г. Великий Октябр і ліквідація експлуататорських

- класов на Україні. – К.: О.: Вища школа, 1987.
19. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1. – Х.: Державне видавництво України, 1922.
20. Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). Вып. 1. Европейская Россия. Поуездные, погубернские и порайонные итоги. – Пг., б. и., 1916.
21. Підсумки аграрної революції на Україні. – Х.: Без вид., 1923.
22. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме "Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции". Май 1960 г. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962.
23. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К.: "Наукова думка", 1977.
24. Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002.
25. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923.
26. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Х., б.и., 1922.
27. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – К.: Наукова думка, 1967.
28. Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. – К.: Издательство "Борьба", 1919.
29. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте. Пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине. – К.: Типография Губернского Правления, 1919.
30. Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України. Ч. II. Сільське господарство та сільськогосподарська промисловість. – К.: Всеукраїнський кооперативний виробничий союз, 1919.
31. Вітанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920) // Український історик. – 1967. – № 3 – 4.
32. Сухов А.А. Экономическая география Украины. – Изд. 3-е. – Одесса: Гос. изд. Украины, 1924.
33. Семенченко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайднів (1917 – 1922 роки). – Х.: Основа, 1995.
34. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
35. Фомин П.И. Украина: Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины. – Х.: Научная мысль, 1923.
36. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9.
37. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Подяки в соціалістичних конфліктах / Переклад на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998.
38. Авраменко А.М. Соотношение помещичьего и крестьянского

- землеволодіння на Лівобережній Україні накануне первой русской революции // Вестник Харьковского университета. № 268. История СССР и зарубежные страны. – Х.: Вища школа, 1985.
39. Дудка В.І., Дудка Л.Г. Трансформація великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917 – 1920 рр. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.
40. Тезірова Н. Помішки України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонІУ, 2003.
41. Кабытов П.С. Русское крестьянство в начале XX в. – Самара: Изд-во "Самарский университет", 1999.
42. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800 – 1925 рр.). – Т. 2. – Ч. 1. – Подзаголовок: Видання "Вид. т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР", 1925.
43. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради. Дис...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
44. Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995.
45. Кондратьев Н.Д. Рынок хлеба и его регулирование во время войны и революции. – М.: Издательство Наркомзема "Новая деревня", 1922.
46. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". – М.: Наука, 1988.
47. Левин М. Российские крестьяне и советская власть. Исследование коллективизации. Нью-Йорк; Лондон, 1975 [Реферат] // Отечественная история. – 1994. – № 4 – 5.
48. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг. 1917 – 1920 гг.: Пер. с англ. – М.: "Весь Мир", 1997.
49. Из выступления управляющего земским отделом Министерства внутренних дел В.И. Гурко на заседании 22 января 1905 г. // Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма. Учеб. пособие. – М.: "Высш. школа", 1977.
50. Кабанов В.В. А были ли крах столыпинской аграрной реформы // Россия селянская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004.
51. Из доклада С.Ю. Витте Николаю II по аграрному вопросу 10 января 1906 г. // Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма. Учеб. пособие. – М.: "Высш. школа", 1977.
52. Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). В 2 т. – Т. 1.: От прошлого к будущему. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998.
53. Дмитриев И.П. III-ий Универсал и земельный вопрос в Малороссии // Хозяйство. – 1917. – № 47 – 48 – 50. – 29 декабря 1917.
54. Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столыпинської аграрної реформи (1906 – 1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII.
55. Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905 – 1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. Д.: ДНУ, 2002.
56. Шевченко В.М. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України 1906 – 1914 рр. (за результатами попередніх досліджень) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.

57. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т. 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Наукова думка, 1967.
58. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во КГУ, 1973.
59. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Песникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
60. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2.
61. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 2. – Львів: НПШ, 1993.
62. Щадилів О. Аграрна реформа і прогрес сільського господарства. – К.: Видавництво "ЦК Селянських спілок", 1918.
63. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство в период империализма. – М.: Наука, 1975.
64. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав, 1956.
65. Вовк Ю. Українське селянство наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історія України. – 1999. – № 34. – Вересень.
66. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни. – Луцьк: Надстир'я, 2002.
67. Рубльов О.С., Ресент О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр. – Т. 10. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.
68. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2005.
69. Сергієнко Ю.Г. Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
70. Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк первый. – Х.: [ЦСУ УССР], 1925.
71. Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 г. – М., Б. и., 1922.
72. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. – Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900 – 1917). – К.: "Наукова думка", 1978.
73. Авраменко А.М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004.
74. Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.
75. Дудка В.І. Безземельне господарство Полтавщини напередодні революції 1917 – 1920 рр. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.
76. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997.
77. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – М.: "Экономика", 1989.
78. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины

- (Доклад секции труда Президиуму Госплана УССР). – Х.: [Госплан УССР], 1926.
79. Миронов Б.И. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1999. – Т. 1.
80. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. 4-х кн. – Т.1: Економіка досоціалістичних формаций. – К.: Наукова думка, 1983. – 464 с.
81. Ермолов А.С. Наш земельный вопрос. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1906.
82. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс народного университета. Второе дополненное издание. – М.: Московское научное издательство, 1918.
83. Чаянов А.В. Что такое аграрный вопрос? // Избранные произведения: Сборник / Сост. Е.В. Серова. – М.: Московский рабочий, 1989.
84. Из "Объяснительной записки к отчету государственного контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет за 1910 год" // Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995.
85. Сусоров В.Д. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – початок XX ст.). – Херсон, 1997.
86. Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1969. – Мюнхен, 1965.
87. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. – К.: Генеза, 1996.
88. Ресент О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
89. Проскуракова Н. Столыпинская реформа: выход из кризиса // Отечественные записки. – 2004. – № 1 (16).
90. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963.
91. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. – Пг.: Луч, 1922.
92. Ленін В.І. До питання про аграрну політику (загальну) сучасного уряду // Позне зібрання творів. – К., 1972. – Т. 23.
93. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962.
94. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002.
95. Петров. Сельскохозяйственное производство России в мировую войну // Война и революция. – 1927. – № 6.
96. Чаянов А.В. Методи изложения предметов. – М., 1916.
97. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей. – М.: Наука, 1971.
98. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство. – М., Б.и., 1917.

Розділ 2. Політика Тимчасового уряду у справі вирішення аграрного питання та її вплив на події в Україні

1. Кострикин В.И. Земельные комитеты в 1917 году. – М.: Наука, 1975.
2. Протасова О.Л. А.В. Пешехонов: Человек и эпоха. – М.: РОССПЭН, 2004.
3. Вестник Временного Правительства. – (Пг.). – 1917.
4. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Вип. 1. Ф. Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987.
5. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции и постановления общих собраний, собранний секций, заседаний Исполнительного комитета, Бюро Исполнительного комитета и фракций (27 февраля – 25 октября 1917 года). – М., 2002. – Т. 3.
6. Народна Воля. – 1917.
7. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 34-46.
8. ЦДАВОУ. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 24.
9. Рубач М.А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. // Літопис революції. – 1928. – № 1.
10. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году. – М., 2003. – Т. 4.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 5.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 168.
13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 1.
14. Хміль І., Кутаєва І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2002.
15. Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. – М.-Л.: Госиздат, 1927.
16. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К.: РВЦ "Проза", 1993.
17. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: АН СССР, 1956.
18. Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К.: "Наукова думка", – 1977.

Розділ 3. Аграрна складова програм провідних українських партій періоду революції

1. Народна Воля. – 1917.
2. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й

- визвольних змагань (1917 – 20) // Український історик. – 1967. – № 3 – 4.
5. Якименко М.О. Земельна справа на Україні. – Пг., 1917.
 6. Українська соціал-демократична партія. Конгрес (4). IV конгрес УСДРП. – Б.м., 1917.
 7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 1.
 8. Киевская Мысль. – 1917, 1918.
 9. Нова Рада. – 1917, 1918.
 10. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядник Т. Гунчак і Р. Солганик. – Б. м., 1983. – Т. 1.
 11. Мірчук П. Українська державність 1917 – 1920. – Філадельфія, 1967.
 12. Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. – М.-Л.: Госиздат, 1927.

Частина II.

Аграрна політика національних урядів та діяльність австро-німецької адміністрації

Розділ 1. Розробка і впровадження концепції аграрної реформи в добу Центральної Ради

1. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917.
2. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920) // Український історик. – 1967. – № 3 – 4.
3. Народна Воля. – 1917.
4. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1.
5. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 21.
6. ЦДАВОУ. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 26.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 2.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1.
12. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1.: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк: Булава, 1954.
13. Киевская Мысль. – 1917.
14. Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 25.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 26.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
18. Нова Рада. – 1917, 1918.
19. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 26.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1.

22. Народна Воля. – 1917.
23. Шаловал М. Революційний соціалізм на Україні. – Кн. 1. – Відень: Накладом вид-ва "Борітеся-Поборете". 1921.
24. Корчагова М.Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) // Отечественная история. – 1994. – № 4 – 5.; Булдыков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1.; Куреньшлев А.А. "Революционная война" и крестьянство // Отечественная история. – 2001. – № 6.
25. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1956.
26. ЦДАВОУ. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 25.
27. Робітничка газета. – 1918.
28. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Гос. изд-во, 1936.
29. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
30. Машівнич К. Руїна сільського господарства України // Нова Рада. – 10, 12, 13, 14 грудня.

Розділ 2. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин

1. Робітничка газета. – 1918.
2. Селянське Слово. – (Київ). – 1918.
3. Нова Рада. – 1918.
4. ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13.
5. ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 18.
6. Киевская Мысль. – 1918.
7. Голос Києва. – 1918.
8. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1991.
9. Гражданская война Украине: 1918 – 1920: Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967.
10. Державний вісник. – 1918.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 4. – Спр. 2.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 10.
13. Відродження. – 1918.
14. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Гос. изд-во, 1936.
15. Пиріг Р.Я., Проданок Ф.М. Гетьман Української держави (Павло Скоропадський) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К.: Т-во "Знання" України, 1994.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 13.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 12.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 6.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 18.

20. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2.
21. Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 11.
23. Известия Союза протофицы. – 1918. – 18 новбра.

Розділ 3. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р.

1. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik im Sommer 1918: zwischen Brest-Litovsk und Compiegne. – Wien, München, 1966.
2. Bihl W. Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1966. – № 14.
3. Bihl W. Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914 – 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1966. – № 14.
4. Bihl W. Der Friede von Brest-Litovsk und die Folgen // Österreichische Militärische Zeitschrift. – 1968. – № 6.
5. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). – Lübeck-Hamburg, 1970.
6. Borowsky P. Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918 – 19 // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Hg. v. H.-J. Torke und J.-P. Himka. – Edmonton-Toronto, 1994.
7. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917 – 1918. – New Brunswick, 1971.
8. Fischer F. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914 – 1918. – Düsseldorf, 1964.
9. Grebing H. Österreich-Ungarn und die "Ukrainische Aktion" 1914 – 1918. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1959. – № 7.
10. Kamenetsky I. German Colonization Plans in Ukraine during World Wars I and II // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Hg. v. H.-J. Torke und J.-P. Himka. – Edmonton-Toronto, 1994.
11. Golczewski F. Zur deutschen Ukraine-Politik 1918 – 1926 // Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. – Stuttgart, 1991.
12. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – № 1 – 4.; 1969. – № 1 – 3.
13. Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914 – 1918). – К., 2006.
14. Перепада В.В. Еволюція українсько-німецьких відносин в умовах Першої світової війни та Української революції: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005.
15. Попик С.Д. Українці в Австрії 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999.
16. Ereignisse in der Ukraine, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1966. – Bd. 1.
17. Патер І. Союз визволення України на українське питання в політиці Центральних держав 1914 – 1918 рр. // Україна: культурна спадщина, національна

- свідомість, державність. – Львів, 1997. – № 3-4.
18. Ereignisse in der Ukraine, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1967. – Bd. 2.
19. Ereignisse in der Ukraine, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1968. – Bd. 3.
20. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – М., 1936.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 2608. – Оп. 1. – Спр. 20.
22. Gröner W. Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. – Göttingen, 1957.
23. Вернадский В.И. Дневники. 1917 – 1921. – К., 1994.
24. Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М., 1942.
25. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1.
26. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – № 1.
27. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К., 1937.
28. Милоков П.И. Дневник (переговоры с немцами в 1918 году) // Новый журнал. – 1961. – № 66.
29. Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923. – К., 2002. – Т. 2.
30. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Ісбрук, 1960.
31. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2.
32. Ковальова Н.А., Малиновський Б.В., Законодавче забезпечення посівної кампанії в Україні навесні 1918 р. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.
33. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К., 2003.
34. Лозовий В. Аграрна політика уряду Павла Скоропадського і селянство // Київська старовина. – 2005. – № 3.
35. ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 12.
36. Малиновський Б.В. Австро-угорські та німецькі війська в Україні (1918 р.): взаємовідносини з органами влади Української Держави // Грани. – 2006. – № 6.
37. Склярченко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960.
38. Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Харків, 1933.
39. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 120.
40. Malinowski B. Die deutschen Kolonisten als Teilnehmer an den Strafexpedition der österreichisch-ungarische und deutsche Streitkräfte im Bewusstsein der ukrainischen Bevölkerung 1918 // Forschungen zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen. – 1997. – Bd. 7.
41. Безюсов А.И. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917 – 1921 гг.) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1996.
42. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 141.
43. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 144.
44. Малиновський Б.В. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо – осінь 1918 р.: збереження та збір врожаю // Український селянин. – 2034. – Вип. 8.

45. Kerchnave H., Mitzka R., Sobotka F., Seidi H., Krauss A. Militärverwaltung in den von österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. – Wien, 1928.
46. Штери С. В огне гражданской войны. Воспоминания, впечатления, мысли. – Париж, 1922.
47. Beyer H. Die Mittelmächte und die Ukraine 1918. – München, 1956.
48. Войнаренко С. До нової Полтави. – Нью-Йорк, 1955.
49. Малиновский Б.В. Австро-Венгрия и аграрная реформа в Украине, 1918 г. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2003.
50. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 142.
51. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59.
52. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 46.
53. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 97.
54. Рясевич В. Політик, що розмінюва зі своїм часом // Європейський час. – 1997. – № 1.
55. Архівиарх Вільгельм фон Габсбург, січові стрільці та «запорожці» у 1918 р. (за повідомленнями гетьманських охоронних служб) // Архіви України. – 1997. – № 1-6.
56. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999.
57. Думін О. Історія легіону Українських Сечових Стрільців, 1914 – 1918 // Двіні. – 1992. – № 9-10.
58. Центральний державний історичний архів України (Львів). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1198.
59. Ковальова Н.А. Вплив німецько-австрійської військової присутності на розробку українськими урядами 1918 року планів аграрної реформи // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2000.
60. Жизнь Подольи. – 1918. – 20 августа.
61. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 12.
62. Шкіляник М. Україна у боротьбі за державність в 1917 – 1921 роках. Спомини і роздуми. – Торонто, 1971.
63. Скоропадський П.П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918 р. – К.: Філадельфія, 1995.
64. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
65. Зиньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995.
66. Могиланский Н.М. Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.: Л., 1930.
67. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 6.
- Розділ 4. Аграрна політика Директорії УНР**
1. ЦДАВОУ. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 6.
2. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 3.
4. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 6.
6. Республіканські вісті. – 1918.

7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т.4.
8. Республіканець. – 1919.
9. Законодавство про землю і ліси в Українській Народній Республіці. – К., 1919.
10. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) // Український історик. – 1967. – № 3-4.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 72.
12. Вістник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки. – 1919.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 3.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 82.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 88.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 95.
17. Про реалізацію (збір) урожаю. Збірка наказів і розпоряджень Міністерства Земельних Справ і пояснення. Склад М. Бал. – Кам'янець-на-Поділлі, 1919.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 75.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 8.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 81.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 73.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 84.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 89.
24. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 20.
25. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 93.
26. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – № 2.
27. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 31.
28. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 297.
29. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 95.
30. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 33.
31. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 40.
32. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 32.
33. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 177.
34. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 179.
35. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 3. – Спр. 4.
36. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 41.
37. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 172.
38. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 181.
39. ЦДАВОУ. – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 182.
40. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К.: Без вид., 1998.

Розділ 5. Аграрне питання і його вирішення в ЗУНР (ЗОУНР)

1. Буковина: Історичний нарис. – Чернівці, 1998.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінеш XVIII – початок XX ст.). –

- Львів, 1996.
3. Павличковський Ю. Земельна справа у Східній Галичині // Літературно-науковий вісник. – 1922 – Кн. 2.
 4. Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 1.
 5. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 2.
 6. Франко І. Папщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 47.
 7. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
 8. Нариси з історії та культури сирів в Україні. – К., 2005.
 9. Культура і побут населення України. – К., 1991.
 10. Цюльнер Є. Історія Австрії. – Львів, 2001.
 11. Корновенко С.В., Морозов А.Г., Ресніт О.П. Українська революція. – Вінниця, 2004.
 12. Фаргушняк А. Продовольча і земельна політика керівництва ЗУНР // Наук. зап. / Терноп. пед. ун-т. Сер.: Історія. – 1999. – Вип. 8.
 13. Історія Української РСР. – К., 1977. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920).
 14. Литвин М.Р. Західноукраїнське село в період визвольних змагань // Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 1.
 15. Яценюк Я.М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
 16. Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції.
 17. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920) // Український історик. – 1967. – № 3-4.
 18. Нове життя. – 1919. – 7 січня.
 19. Нове життя. – 1919. – 12 лютого.
 20. Нове життя. – 1919. – 3 лютого.
 21. Нове життя. – 1919. – 28 лютого.
 22. Республіка. – 1919. – 7 лютого.
 23. Республіка. – 1919. – 9 квітня.
 24. Вісник державних закладів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 3
 25. Андрієвський В. З минулого. – Берлін, 1923. – Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 2. Директорія.
 26. Республіка. – 1919. – 8 травня.
 27. Стахів М. Захін України: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918 – 1923 рр. – Скреттон, 1960. – Т. 4.
 28. Дрогобицький листок. – 1919. – 27 квітня.
 29. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. – К., 1996.
 30. Рубльов О.С., Ресніт О.П. Українські визвольні змагання. – К., 1999.
 31. Будзиновський В. Ішли діди на муки (Введення в історію України). – Нью-Йорк, 1958.
 32. Кучабський В. Вага і швидання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го року // Ділознав. – Львів, 1932.
 33. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та

діяльність (1918 – 1923 рр.) – Автореф. дис... канд. іст. наук / Львівський держ. ун-т – Львів, 1998.

34. Ропшицька Д. Східно-Центральна Європа між світовими війнами. – К., 2001.
35. Краткая история Чехословакии. – М., 1988.
36. Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998.
37. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.

Частина III.

Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)

Розділ 1. Аграрна політика уряду А. Денікіна в українському селі

1. Денікин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории (далі – В. И.). – 1992 – № 1.
2. Мельничук О.А., Кузьмінєць А.П. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. // Український селянин. – 2002 – № 6.; Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919 – 1920 рр. // Історичні зошити. – 1992. – № 8.
3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928рр.). – К., 1996; Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920рр.): Дис... д.і.н. – К., 1997.
4. Денікин А.И. Очерки русской смуты // В. И. – 1994. – № 9.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 15.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 20.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 8.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 15.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 9.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 18.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 11.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 340.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 19.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 46.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 29.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 30.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 31.
22. Четыркин А.В. Развал тыла и разложение армии Деникина // Исторические записки. – 1941. – № 12.
23. Денікин А. Очерки русской смуты // В. И. – 1994. – № 4.
24. Раскрытые карты // В. О. – 2. 9. 1919. – № 13.
25. Чирекій. Земля и воля // Заря России (далі – З. Р.). – 18. 9. 1919. – № 2.
26. Обращение власти к населению // Таврический день (далі – Т. Д.). – 16-29. 6. 1919. – № 2.

27. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328.
29. "Социализм" и "белогвардейщина" // В. О. – 4. 9. 1919. – № 6.
30. Невяч И. Земля // В. О. – 27. 9. 1919. – № 34.
31. Денікин А. Очерки русской смуты // В. И. – 1994. – № 3. – С. 111.
32. И. О. Земля – народу // В. О. – 30. 9. 1919. – № 36.
33. Защита "дворянских гнезд" // В. О. – 11. 10. 1919. – № 36.
34. Франция и аграрный вопрос в России // В. О. – 12. 10. 1919. – № 41.
35. Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 29.8.1919. – № 4.
36. Ярошевич А. Земля и деревья // К. Ж. – 12. 9. 1919. – № 4.
37. Назначение А. Д. Биллимовича // К. Ж. – 24. 9. 1919. – № 24.
38. Ярошевич А. Из уроков прошлого // К. Ж. – 12. 10. 1919. – № 36.
39. Жуков. Земельная реформа (Бессла) // Киевлянин (далі – К.). – 20.10.1919. – № 48.
40. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южный край (далі – Ю. К.). – 5. 11. 1919. – № 123.
41. В обществе сельского хозяйства // К. Ж. – 1. 10. 1919. – № 30.
42. Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // З.Р. – 17.9.1919. – № 1.
43. Аншферов А. К аграрному вопросу. "Хлебная валюта" // Новая Россия. – 11. 7. 1919. – № 45.
44. Мануилов А. К аграрному вопросу // Ю.К. – 13. 11. 1919. – № 130.
45. Польский земельный вопрос // Киевский день. – 16. 5. 1920. – № 2.
46. Невяч Ив. Успокойте тыл // В. О. – 16. 10. – 1919. – № 50.
47. Приказ Главнокомандующего Катеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // В. О. – 9.9. – 1919.
48. Невяч Ив. Деревья и Добровольческая армия // В. О. – 19.10. – 1919. – № 53.
49. Запрещение бесплатных реквизиций // В. О. – 22.11. – 1919. – № 79.
50. Шульгин В. Тыл отстает от фронта // К. – 1. 9. 1919. – № 10.
51. Шульгин В. Не обижайте село // К. – 13. 9. 1919. – № 20.
52. Шульгин В. Земли и воли // К. – 24. 10. 1919. – № 50.
53. Заря России (далі – З. Р.). – 17. 9. 1919. – № 1.
54. Ярошевич А. О земельной реформе // К. Ж. – 20.9. – 1919. – № 21.
55. Ярошевич А. Ожидания земельного закона // К. Ж. – 28.11. – 1919. – № 74.
56. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 19.
57. Штромберг Н. Экономика и политика в земельной реформе // Ю.К. – 19.9. – 1919. – № 85.
58. Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана) // В. О. – 12.10. – 1919. – № 47.
59. Ярошевич А. На новых позициях // К. Ж. – 7.11. – 1919. – № 57.
60. Штромберг Н. Новый закон об аренде земли // Ю.К. – 6.10. – 1919. – № 99.
61. Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок // К. Ж. – 29.8. – 1919. – № 4.
62. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 141.
63. Новые правила об аренде земли // З.Р. – 22.10. – 1919. – № 26.

64. Киевские губернские ведомости. – 29.10. – 1919. – № 13.
65. Расписание высших предельных размеров арендных участков // Киевские губернские ведомости. – 8.10. – 1919. – № 5.
66. Постановление по вопросам землепользования // К. – 27.10. – 1919. – № 53.
67. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 2015. – Арк. 15-18.
68. Д. Новый земельный закон // Полтавский день. – 9.10. – 1919. – № 61.
69. Азызян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. – М.-Л., 1928. – С. 15.
70. Наём и продажа земли // Полтавский день. – 17.10. – 1919. – № 70.
71. Георгиевич Л. Умиротворение деревни // Полтавский день. – 22.10. – 1919. – № 74.
72. Невиц Ив. Не забывайте деревни // В.О. – 2.11. – 1919. – № 61.
73. Штромберг Н. Неоглодная задача // Ю.К. – 29.10. – 1919. – № 117.
74. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 323.
75. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 308.
76. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 348.
77. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 345.
78. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 453.
79. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 427.
80. Георгиевич Л. Земельный вопрос // Полтавский день. – 22.08. – 1919. – № 29.
81. Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – 20.09. – 1919. – № 2.
82. Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – 06.09. – 1919. – № 60.
83. На крестьянском съезде // Ю.К. – 13.08. – 1919. – № 56.

Розділ 2. Аграрна політика уряду П. Врангеля в українському селі

1. Черкасов-Георгиевский В.Г. Генерал Петр Николаевич Врангель. Последний рыцарь Российской империи. – М., 2004.
2. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966.
3. Савин Н. Закат белого движения // Москва. – 1991. – № 12.
4. История гражданской войны в СССР: В 4-х т. – т. 4. – М., 1959.
5. Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917 – 1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1987. – № 11.
6. Врангель П.Н. Воспоминания генерала барона П. Врангеля: В 2-х т. – т. 1. – М., 1992.
7. Показания перебежчика уполномоченному Особого отдела Кавказского фронта Мейеру о разведывательно-диверсионной деятельности контрразведки генерала П.Н. Врангеля и положении в Крыму // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 53-55. С. 54.
8. Валентинов А.А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22-х т. – Т. 5. – М., 1991.
9. Секретный доклад военному министру Франции Л. Барту руководителя

- французской военной миссии на юге России генерала А. Бруссо о событиях в Крыму с 6 ноября по 11 ноября 1920 года и причинах поражения армии генерала П.Н. Врангеля // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 55-56. С. 56.
10. Показания перебежчика уполномоченному Особого отдела Кавказского фронта Мейеру о разведывательно-диверсионной деятельности контрразведки генерала П.Н. Врангеля и положении в Крыму // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 53-55. С. 54.
 11. Карпенко С.В. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – 64 с. С. 19.
 12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328.
 13. Красные офицеры и солдаты! За что вы боретесь и за что мы подняли оружие? // Родина. – 1990. – № 10. – С. 69.
 14. Земельный вопрос // Южное слово. – 10. 1. 1920. – № 7.
 15. Генерал Врангель и крестьяне // Тапирский голос (далі – Т.Г.). – 10. 6.1920. – № 248.
 16. Значение земельной реформы // Т.Г. – 6. 6. 1920. – № 245.
 17. Декларация учредителей Крестьянского союза России // Т. Г. – 12. 6.1920. – № 250.
 18. Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25. 5. 1920. // Т.Г. – 6. 6. 1920. – № 245.
 19. ЦДАГО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 322.
 20. Оболенский В. Крым при Врангеле: мемуары белогвардейца. – М.-Л., 1928.
 21. Зарубин А. Г. Зарубин В. Г. Второе крымское краевое правительство (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 1.
 22. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.
 23. Гензель П. История земельного закона // Т. Г. – 7.6. 1920. – № 246.
 24. Думова Н.Г. Ефдетская контрреволюция и её разгром. – М., 1982.
 25. Гензель П. Земельная реформа // Т. Г. – 7.6. 1920. – № 246.
 26. Земля и порядок // Т. Г. 9. 6. 1920. – № 247.
 27. Горев И. Новый поход в народ // Т. Г. 3. 9. 1920. – № 316.
 28. Кривошеин К.А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. – М., 1993.
 29. Немирович – Данченко Г. В Крыму при Врангеле: Факты и итоги. – Берлин, 1922.
 30. На терені України. В царстві Врангеля // Українське слово. – 5. 09.1920. – № 246.
 31. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 323.
 32. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 269.
 33. М. Г. Земельный закон // Время. – 24. 9. 1920. – № 54.
 34. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428.
 35. Цит за: Авкундинов Е. В. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П.Н. Врангеля): Дис... к. полит. н., Одесса, 1997.
 36. Цит за: Цветков В.Ж. Генерал-лейтенант барон П.Н. Врангель / Белое движение. Исторические портреты. – М.: Астрель, 2006.
 37. Кандилов Б. Царьков и гражданская война на Юге. Неопубликованные архивные материалы. – М.: Безбожник, 1931.
 38. Боязнь политики Врангеля // Т. Г. – 13. 10. 1920. – № 347.
 39. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-5755. –

- Оп. 1. – Спр. 15.
 40. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 6. – Спр. 109.
 41. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 273.
 42. Бабахин Н. Крымское подполье (1919–1920 гг.). – Ялта, 1921.
 43. Красный архив. – 1928. – т. 1 (23). – С. 63.
 44. Краснов В.Г. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления. – ОЛМА-ПРЕСС, 2006.
 45. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ЦДААРК). – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 7.
 46. Бородин С.В. Аграрні відносини в Криму (1918–1926): Дис... к.і.н. – Запоріжжя, 2000.
 47. ЦДААРК. – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 2.
 48. ЦДААРК. – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 4.
 49. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 322.
 50. Отчуждение земель // Крестьянский путь. – 25. 10. 1920. – № 43.
 51. Земельный закон в Бордянском уезде // Вечернее слово. – 13. 10. 1920. – № 235.
 52. Новейшая история Отечества. XX век: – В 2-х т. / Под ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Шадина. – М., 1999. – т. 1.
 53. ЦДААРК. – Ф. Р-1765. – Оп. 2. – Спр. 9.
 54. Шафир Я. Экономическая политика белых // Антанта и Врангель. Сборник статей. – М.-Пг., 1923. – Вып. 1.
 55. ЦДААРК. – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 8.
 56. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 321.
 57. // Военный голос. – 4. 8. 1920. – № 114.
 58. Федюк В.П. Белое движение на Юге России 1917–1920 гг.: Дис... д.и.н. – Ярославль, 1995.
 59. Вывоз зерна за границу // Т.Г. – 20. 9. 1920. – № 329.
 60. ЦДААРК. – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 18.
 61. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 291.
 62. ЦДААРК. – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 12.
 63. Пылин Б. Первые четырнадцать лет. 1906–1920. – Калифорния, 1972.
 64. // Военный голос. – 25. 9. 1920. – № 140.
 65. ЦДААРК. – Ф. Р-1668. – Оп. 1. – Спр. 1^а.

Розділ 3 Білогвардійські аграрні законодавства у контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання

1. Державний Вістник. – 16. 5. – 1918. – № 1.
2. Селянське слово. – 25. 6. – 1918.
3. Скоропадський П. Спогади. – К. – Філадельфія, 1995.
4. Денікін А. Очерки русской смуты // В.И. – 1994. – № 4.
5. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. – т. 1. – М., 1992.
6. Ковальова Н.А. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання (серпень-грудень 1918 р.) // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – № 106.
7. Корновенко С.В. Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна, П. Врангеля проектів земельної реформи (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1.

8. Об отставке Колокольцева // К. Ж. – 29. 8. 1919. – № 4.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 13.
10. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. – 12. 9. 1919. – № 4.
11. Оболенский В. Крым при Врангеле. – М.-Л., 1928.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428.
14. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923.: У 2-х тт. – т. 2. – К., 2004.
15. Державний Вістник. – 14. 9. – 1918. – № 47.
16. Селянське Слово. – 21. 07. – 1918.
17. Голос Києва. – 3. 09. – 1918.
18. Селянське Слово. – № 21. – 1918.
19. Булберг: Цели и задачи Государственного земельного банка // Ю. К. – 30. 10. 1919. – № 118.
20. Булберг: Цели и задачи Государственного земельного банка // Ю. К. – 5. 11. 1919. – № 123.
21. Державний Вістник. – 2. 9. – 1918. – № 9.
22. Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // З. Р. – 17. 9. – 1919. – № 1.
23. Клузний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х., 1926.
24. Франция и аграрный вопрос в России // В. О. – 12. 10. 1919. – № 41.
25. И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // В.О. – 11. 10. 1919. – № 46.
26. Польский земельный вопрос // К.Д. – 16. 5. 1920. – № 2.
27. Цит за: Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии // Земледелие. – 1919. – № 34.
28. Цит за: Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Х., 1922.
29. Тер-Погосян М. Земельная реформа в Греции // Нужды деревни. – 1922.
30. Новейшее аграрное законодательство // Нужды деревни. – 1922.

Частина IV.

Радянська аграрна політика періоду революції та громадянської війни (1917–1920 рр.)

1. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 7.
2. Маркс К. Наброски ответа на письмо В.И. Засулич // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19.
3. Другий з'їзд РСДРП. Брюссель – Лондон. 17 (30) липня – 10 (23) серпня 1903 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. I: 1898–1917. – К.: Політвидав України, 1978.
4. Четвертий (об'єднаний) з'їзд РСДРП. Стокгольм. 10–25 квітня (23 квітня – 8 травня) 1906 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. I: 1898–1917. Переклад з восьмого російського видання. – К.: Політвидав України, 1978.
5. Покровский М. Очерки по истории революционного движения в России XIX – XX ст.: Курс лекций. – М.: Красная новь, 1924.
6. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг., 1917–1920 гг.: Пер. с англ. – М.: "Весь Мир", 1997.

7. Туган-Барановський М.И. Марксизм и народничество // Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему. Сборник социально-философских произведений. – М.: РОССПЭИ, 1996.
8. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века. – М., 1997.
9. Реснт О.П. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр. Спроба визначення динаміки і характеру соціальних процесів. – К., 1994.
10. Ахлезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). В 2 т. – Т. 1.: От прошлого к будущему. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998.
11. Ленін В.І. Прощальний лист до швейцарським робітників // Повне зібрання творів. – Т. 37.
12. Ленін В.І. Дві утопії // Повне зібрання творів. – Т. 22.
13. Съездом (квітневий) Всеросійська конференція РСДРП(б). Петроград. 24 – 29 квітня (7 – 12 травня) 1917 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1: 1898 – 1917. – К.: Політвидав України, 1978.
14. Основной закон о социализации земли, утвержденный ВЦИК. 27 января (9 февраля) 1918 г. // Аграрная политика Советской власти (1917 – 1918): Документы и материалы. – М.: Издательство АН СССР, 1954.
15. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і рішень уряду Української РСР. – Т. 1. (1917 – 1941 рр.) – К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
16. Рязанов В.Т. Экономическое развитие России. Реформы и российское хозяйство в XIX – XX вв. – СПб.: Наука, 1998.
17. Гусев К.В. Эсеровская богородица. – М.: "Луна", 1992.
18. Люксембург Р. О социализме и русской революции: Избранные статьи, речи, письма. – М.: Политиздат, 1991.
19. Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне зібрання творів. – Т. 37.
20. Шанин Т. Социально-экономическая мобильность и история сельской России 1905 – 1930 гг. // Социологические исследования. – 2002. – № 1.
21. Верстюк В.Ф. Селянство в теорії і політиці більшовизму // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
22. Рудин В. Революция и аграрная реформа // Киевская мысль. – 1918. – 13 марта.
23. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вып. 1. – Х.: Державне видавництво України, 1922.
24. Ферро М. Символика и политика во время революции 1917 г. // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: "Глазголь", 1994.
25. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. // Крестьяне и власть. Материалы конференции. – М.: Тамбов, 1996.
26. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003.
27. Якиманський В.А. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. – Х.: ЦСУ, 1924.
28. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.: О.: Вища школа, 1987.
29. Корчагова М.Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции

- и гражданской войны в англоязычной литературе (Историкографический обзор) // Отечественная история. – 1994. – № 4 – 5.
30. Куревышев А.А. Крестьянство в России в период войны и революции 1917 – 1920 гг. (историографические аспекты) // Вопросы истории. – 1999. – № 4 – 5.
 31. 1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). – М.: Политиздат, 1967.
 32. Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914 – 1918). – М.: Архивно-Информационное Агентство; Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997.
 33. Земельні комітети // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Відп. ред. І.Ф. Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987.
 34. Хмель І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002.
 35. Першин П.Н. Участковое земледельческое хозяйство в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907 – 1916 гг. и судьба во время революции (1917 – 1920 гг.). – М.: Издательство Наркомзема "Новая деревня", 1922.
 36. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). – Х.: Основа, 1995.
 37. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – Брянск: "Курсив", 1996.
 38. Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр. – Т. 10. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.
 39. Корієнко П.С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.
 40. Третій з'їзд КП(б)У. Харків. 1 – 6 березня 1919 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. 1918 – 1941. – К.: Політвидав України, 1976.
 41. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996.
 42. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. – Т. 5.: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К.: "Наукова думка", 1977.
 43. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 478.
 44. Восьмий з'їзд РКП(б). Москва. 18 – 23 березня 1919 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2: 1917 – 1922. – К.: Політвидав України, 1979.
 45. Ленін В.І. Резолюція про ставлення до середнього селянства // Повне зібрання творів. – Т. 38.
 46. Історія КП(б)У в матеріалах і документах. – Вип. 2. – Х., 1934.
 47. Хмель І.В. Аграрні преобразования на Украине 1917 – 1920 гг. – К.: Наукова думка, 1990.
 48. Ленін В.І. Заключне слово в питанні про радянську владу на Україні 3 грудня // Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 39.: червень – грудень 1919. – К., 1973.
 49. Корновенко С.В. Зміни основних положень радянської аграрної політики в українському селі після розгону А. Денікіна // Українці Соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1.
 50. Восьма Всеросійська конференція РКП(б). Москва. 2 – 4 грудня

- 1919 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2.: 1917–1922. – К.: Політвидав України, 1979.
51. Марочко В.І. Соціально-економічний уклад в українському селі // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
52. Верстюк В.Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміщення влади Рад. – К.: Наукова думка, 1984.
53. Україна: Статистичний справочник. – Б.м.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925.
54. Підсумки аграрної революції на Україні. – Х.: Без вид., 1923.
55. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ, 1927.
56. Мигаль Б.К. Змінення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки). – Х.: Вища школа, 1974.
57. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". – М.: Наука, 1988.
58. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920). – К.: Наукова думка, 1986.
59. Присяжнюк Ю.П. "Нариси історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" Ю.Г. Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства XIX – першої половини XX ст. (антропологічний підхід) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
60. Второе Всеукраинское продовольственное совещание: Стенограмма пленума совещания и тезисы к докладам. – Х.: Издание Поюгзапа и Поукрвотрударма, 1920.
61. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Дис... д-ра іст. наук. – Кременчук, 2003.
62. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса: "ТОВ ВІД", 2004.
63. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Х.: Без. ил., 1922.
64. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – Х.: Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923.
65. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Б.м.: Государственное издательство Украины, 1923.
66. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997.
67. Марочко В.І. Зернова проблема та "криза хлібозаготівель" // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003.
68. Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 г. – М.: Без. ил., 1922.
69. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 816.
70. Мороз О.Г., Заупко М.М. Українське селянство у першій половині XX століття (Трагедія і героїзм). – Львів: Універсум, 1997.
71. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923. – М., 1924.
72. Жилин С. Украина в цифрах. 1913–1920 гг. – Х.: Редакционно-издательский отдел Харьковского губсоюза, 1922.
73. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.: Донецьк: Вища школа, 1975.

74. Комиссия электрификации Украины (Извлечение из трудов). – Х.: Всеукраинское государственное издательство, 1922.
75. Фомин П.И. Украина: Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины. – Х.: Научная мысль, 1923.
76. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ: Ред. вид-тво, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991.
77. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 665.
78. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923.
79. Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хозяйство Украины. Орган Украинского Экономического союза. – 1921. – 6 ноября.
80. Френкин М.С. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. – Иерусалим: "Лексикон", 1987.
81. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ, 1927.
82. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. – Т. 1.: От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997.
83. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Х.: "Радянський селянин", 1928.
84. Ленін В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повне зібрання творів. – Т. 39.
85. Мануильский Д. О нашей политике в деревне // Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 2. – 10 июня.
86. Мануильский Д. Задача дня (К вопросу об организации сел.-хоз. пролетариата) // Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 4. – 20 июля.
87. П'ята конференція КП(б)У. Харків. 17–22 листопада 1920 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1: 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976.
88. Восьмой Всероссийский съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачьих Депутатов. Стенографический отчет. (22–29 декабря 1920 года.). – М.: Государственное издательство, 1921.
89. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. Харків. 2–4 травня 1921 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1: 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976.
90. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. – М.: Наука, 1989.
91. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Летопись Революції. – 1928. – № 2 (29).
92. Попов О. Мобілізація селянських капіталів // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 9 грудня.

Ковальова Н.А., Корновенко С.В.,
Малиновський Б.В., Михайлюк О.В.,
Морозов А.Г.

**Аграрна політика в Україні
періоду національно-
демократичної революції
(1917-1921 рр.)**

Монографія

Верстка, оригінал-макет – *Берестовий А.І.*

Технічна редакція – *Голиш Л.Г.*

Обкладинка – *Івангородський К.В.*

Підписано до друку 08.06.2007. Формат 60x90 1/16. Папір офсетний.
Офсетний друк. Ум. друк. арк. 27,8. Тираж 300 прим. Зам. № *772*

Надруковано ПП Чабаненко Ю.А., Видавництво «Ант»,
державне реєстраційне свідоцтво ЧС №267 від 06.01.2000 р.
18000, м. Черкаси, вул. Остафія Дашкевича, 39.
тел. (0472) 45-99-84; e-mail: office@2uppost.com